॥ श्रीः ॥

सटीकतर्कभाषाया विज्ञापनम् ।

गोवर्धनमिश्रकृततर्कभाषाप्रकाशाख्यतर्कभाषाटीकायाम्
यत्तर्कभाषामनुभाषतेस्म गोवर्धनस्तर्ककथासु धीरः ॥
तेनानवद्येन सुधांशुगौरी कीर्तिर्गुरूणाममृताधिकास्तु ॥
विजयश्रीतनूजन्मा गोवर्धन इति श्रुतः ।
तर्कानुभाषां तनुते विविच्य गुरुनिर्मितिम् ।
श्रीविश्वनाथानुजपद्मनाभानुजो गरीयान् बलभद्रजन्मा ।
तनोति तर्कानधिगत्य सर्वान् श्रीपद्मनाभाद्विदुषो विनोदम् ॥

इति रामकृष्णगोपालभाण्डारकरमहाशयसङ्कलित १८८२-८३-ख्रीष्टाब्दीयरिपोर्ट् पुस्तके २१३पृष्ठे 'गुरुनिर्मितिं तर्कानुभाषां विविच्य तनुते' इतिलेखदर्शनेन गोवर्धनमिश्रः केशवमिश्रस्य शिष्य इति सिध्यति । बलभद्रजन्मेत्यनेन च बलभद्रोऽस्य गोवर्धनमिश्रस्य पितेति विजयश्रीतनूजन्मेत्यनेन च विजयश्रीर्गोवर्धनस्य मातेति चावगम्यते । विश्वनाथानुजपद्मनाभानुज इत्यनेन चास्य गोवर्धनस्य विश्वनाथपद्मनाभौ द्वौ ज्येष्ठभ्रातराविति निश्चीयते ।

पं० विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिमुद्रितवाराणसीसंस्कृतसिरीजस्थसटीकप्रशस्तपादभाष्यभूमिकातो भाष्यटीकाकिरणावल्या एका पद्मनाभरचिता किरणावलीभास्करनामिका टीका वर्तत इति ज्ञायते । तत्पुस्तकं वाराणसीस्थसरस्वतीभवनपुस्तकाल[य]े वर्तते तत्र चायमारम्भश्लोकः ।

उपदिष्टा गुरुचरणैरस्पृष्टा वर्धमानेन ।
किरणावल्यामर्थास्तन्यन्ते पद्मनाभेन ॥

अन्ते च—

यस्तर्कदुस्तरतरार्णवकर्णधारो वेदान्तवर्त्मनिरतागमसार्थवाहः।
श्रीपद्मनाभरचितेन दिवाकरेण तुष्टोऽमुनास्तु सुकृती बलभद्रमिश्रः॥

इति श्रीबलभद्रमिश्रात्मजपद्मनाभविरचितः किरणावलीभास्करः समाप्तः। इति लिखितमस्ति। पिटर्सन्महाशयकृतरायल्एशियाटिक्सोसाइटीसम्बन्धि १८८४–८६ खीष्टाब्दीयवार्तापुस्तके २६१ पृष्ठे कणादरहस्यनामकटीकामधिकृत्यादौ—

जयति पुरनिहन्तुः सोमपङ्कपुष्पाणो-
ऽभिरथति पुनर्यानेककल्पद्रुमाणाम्।
युगपदसुरजानां तदद्रुहां त्रासहास्यौ
निरवधिगुणसीमा कोऽपि भीमा कटाक्षः॥

स्तम्बेरमाग्रणीयं भ्रमरकुलं दानपानरमणीयम्।
प्रद्योतनागवदनचलनवदनवदनं जयति॥

आरभ्यत प्रयत्नाद्यैरिहैकाशीतिकारिकाः।१
आचार्यपद्मनाभेन व्याख्या सम्प्रति तन्यते॥

अन्ते च—

न प्रार्थयामि भवतो दुर्जनाः प्रार्थये साधून्।
अङ्गीकृतमपि येषां शेषादिभिरप्यहो दूष्यम्॥१
यद्यदत्र विनिक्षिप्तं नव्यं सिद्धान्तवर्तिना।
पद्मनाभेन तैः प्रीतः प्रगल्भोऽस्तु गुरोर्गुरुः॥

इतिश्रीमन्मिश्रश्रीजगद्गुरुबलभद्रात्मजविश्वनाथानुजविजयश्रीगर्भसम्भवसकलशास्त्रारविन्दप्रद्योतनभट्टाचार्यमिश्रश्रीमत्पद्मनाभकृतौ स्वकृतराद्धान्तमुक्ताहारव्याख्याने कणादरहस्यं समाप्तमिति। [...]वं लिखितमस्ति। बलभद्रात्मजेत्यनेन विजयश्रीगर्भसम्भवेत्यनेन [वि]श्वनाथानुजेत्यनेन च गोवर्धनाग्रजन्मैव पद्मनाभः किरणावली[भा]स्करकणादरहस्ययोः कर्तेति नात्र विवादावकाशः। अस्पृष्टा वर्ध[मा]नेति किरणावलीभास्करस्थलेखदर्शनेन च गोवर्धनाग्रज-

द्मनाभस्य तत्त्वचिन्तामणिप्रणेतृगङ्गेशोपाध्यायात्मजवर्धमानोपा-
ध्यायादर्वाचीनत्वमिति स्पष्टत एवावगम्यते ।

रामकृष्णगोपालभाण्डारकरमहाशयसङ्कलित १८८२–८३ख्रीष्टा-
ब्दीयरिपोर्ट् पुस्तके चिन्नभट्टकृता तर्कभाषाप्रकाशिकाभिधा एका
टीका वर्तते । चिन्नभट्टस्तु सर्वज्ञसर्वज्ञस्य पुत्रः सर्वज्ञस्य भ्राता
विजयनगरस्य राज्ञो हरिहरोऽस्य सहायक आसीत् । स च चिन्न
भट्टः चतुर्दशशताब्दिशेषभागे आसीदिति लिखितम् । तर्कभा
टीकाकृच्चिन्नभट्टापेक्षया तर्कभाषाकृतः केशवमिश्रस्य प्राचीनत्वम
अल्पेनैव सिध्यति । एवं सति केशवमिश्रस्य तर्कभाषाटीकाकृद्
गोवर्धनगुरुत्वेन तत्समानकालत्वे सिद्धे गोवर्द्धनाग्रजपद्मना
च वर्धमानोपाध्यायानन्तरत्वे चिन्नभट्टस्य च चतुर्दशशताब्दि
षभागस्थितत्वे स्वीकृते केशवमिश्रस्य चतुर्दशशताब्दिशेषभाग-
पूर्वत्वं वर्धमानोपाध्यायानन्तरत्वं पद्मनाभादिसमानकालिकत्वं
च शक्यमवगन्तुम् ।

पिटर्सन्महाशयकृतालूवर्राजधानीस्थपुस्तकालयसूचीपु-
स्तके पद्मनाभकृतप्रशस्तपादभाष्यसेतुग्रन्थस्य—

स्मृतिपथमुपनीय श्रीमतस्तातपादात्
उचितमुपनिबद्धार्थं भाष्यमत्यादरेण ।
जयति विरचितोऽसौ पद्मनाभेन यत्ना-
दुदयनकृतिपारप्राप्तये सेतुरुच्चैः ॥

उदयनकृतिवल्लिकया वृद्धो भाष्याम्बुधिः परितः ।
बालानामपि सुगमस्तत्र मया रच्यते सेतुः ॥

अवशवशीकृतदुर्दमभूपतिर्निजभुजार्जितलोकसमुन्नतिः ।
अगतिकार्थिजनस्य परा गतिर्जयति वीरवरः पृथिवीपतिः ॥

भाष्याब्धेर्मिथितैतौ वीरवरीये यशोहेतौ (यशोहेतौ) ।
रचितो द्वितीयो भागो विदुषा श्रीपद्मनाभेन ॥

— श्रीपद्मनाभविदुषा पितुरुपदिष्टात् समाहृत

विषदीकृतः प्रयत्नात् कृतिषु विनोदाय गूढोऽर्थः ॥
भाष्याम्भोनिधिसेतौ वीरवरीये यशोह्लेलौ (यशोहेलौ) ।
चरमो लक्षणभागो रचितः श्रीपद्मनाभेन ॥
अमुनानृणीकृता वयमस्य वदान्याद्विशिष्टेन ।
प्रत्युपकारधियायं रचितो ग्रन्थस्ततोऽस्माभिः ॥

इतिलेखदर्शनात् पद्मनाभेनैव भाष्यसेतुनामिका टीका तेत्यवगम्यते । यद्यप्यत्र दृढतरप्रमाणाभावेन बलभद्रमिश्रपुत्रप-मनाभेनैवायं सेतुः कृत इति न निश्चयः तथापि समानकालि-त्वानुमानेन द्वयोः समानपितृभक्तिदर्शनेन च सम्भाव्यत इद-मिति ब्रूमः। तथाहि टड्साहब्महोदयप्रणीतराजस्थानेतिहासद-र्शनेन बुन्दीनगरे १३४१ख्रीष्टाब्दात्परं १४१९ख्रीष्टाब्दपर्यन्तसमयमध्ये वीरसिंहो राजासीदित्यवगम्यते । तत्र वीरसिंहः छन्दोनुरोधेन वीरवरपदेन वीरेन्द्र इत्यर्थमाश्रित्य पद्मनाभेन सङ्गृहीत इति सम्भाव्यते बलभद्रमिश्रपुत्रपद्मनाभस्य च यथोक्तयुक्त्या चतुर्दश-शताब्दिमध्ये स्थायित्वसम्भवः। ऋणयुक्तः पद्मनाभो मिथि-लाप्रदेशात् बुन्दीप्रदेशं गत्वा वीरसिंहादनृणो जात इति अमुनानृ-णीकृता वयमिति लिखितवानित्यपि सम्भाव्यते। पुस्तकं च तत्रैव लिखितमिति तत्प्रदेश एव प्राय उपलभ्यत इत्यपि सम्भा-व्यते ।

इत्थं च पद्मनाभसमानकालिककेशवमिश्रोऽपि १३४१ ख्रीष्टा-ब्द१४१९ख्रीष्टाब्दमध्य आसीदिति सम्भाव्यते । अन्ततो वर्धमानो-पाध्यायानन्तरकालिक चिन्नभट्टस्थितिकालचतुर्दशशताब्द्यन्तभा-र्वकालिकः केशवमिश्र इत्यत्राविसंवाद एवेति ॥
केचिन्मैथिलास्तु किम्वदन्तीमात्रसहाया मिथिलाप्रदेशान्तर्गत-सवग्रामनिवासी अभिनववाचस्पतिमिश्रस्य पौत्रः केशवमि-र्कभाषाद्वैतपरिशिष्टालङ्कारशेखरालङ्कारसर्वस्वादिबहुग्रन्थप्रणेता

तिमिश्रकृतन्यायतत्त्वालोकनामिकायां न्यायसूत्रटीकायां बाधना-लक्षण दुःखमिति सूत्रव्याख्यानावसरे दुःखविषयबुद्धिविषयप्रमेय-त्वमेव दुःखलक्षणमिति वाचस्पतिमिश्रा इति लेखो दृश्यते ततश्च ज्ञायते षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिरेतदपेक्षयातिप्राचीन इति । तत्रैव न्यायतत्त्वालोके उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरिति-व्याख्यानावसरे चिन्तामणिकृतस्त्वित्यादिना गङ्गेशोपाध्या-ल्लेखदर्शनाच्च । न्यायसूचीनिबन्धात्मकसूत्रसूचीग्रन्थस्य षड्दर्शन-काकृद्वाचस्पतिप्रणीतत्वम्—

नमामि धर्मविज्ञानवैराग्यैश्वर्यशालिने ।
निधये वाग्विशुद्धीनामक्षपादाय तायिने ॥

इति तात्पर्यटीकान्यायसूचीनिबन्धयोरुभयत्रैकाकारमङ्गलाचरणं दृष्ट्वा निश्चीयते । न्यायसूचीनिबन्धे चान्ते—

न्यायसूचीनिबन्धोऽसावकारि सुधियां मुदे ।
श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वङ्कवसुवत्सरे ॥

इतिलेखदर्शनात् पक्षधरसमानकालिकवाचस्पत्यपेक्षया तस्यातिप्राचीनत्वं ज्ञायते । अभिनववाचस्पतिमिश्रश्च भैरवनारायणराजाश्रितः पण्डित आसीदिति—

भाङ्गभाङ्गभाङ्ग्भा भैरवभूपतिदेवसभा ।

इतिवाचस्पतिप्रणीतभैरवनारायणनरपतिसभावर्णनगाथादर्शनेन

श्रीभैरवेन्द्रधरणीपतिधर्मपत्नी
राजाधिराजपुरुषोत्तमदेवमाता
वाचस्पतिं निखिलतन्त्रविदं नियुज्य
द्वैते विनिर्णयविधिं विधिवत् तनोति ॥

इतिभैरवपत्न्याज्ञानुसारिवाचस्पतिप्रणीतत्वबोधकद्वैतनि-क्रमणिकाश्लोकदर्शनेन

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण मिथिलेश्वरसूरिणा ।
…मूर्द्धन्यश्रीगौतममतं महत् ॥

इति वाराणसीस्थमेडिकलहालनामकयन्त्रालयमुद्रितविज-
यनगरसंस्कृतसीरीज्सञ्ज्ञग्रन्थमालाषष्ठपुस्तके न्यायसूत्रोद्धार-
स्यास्य पद्यस्य दर्शनेन चावगम्यते ।

एतावत्पर्यन्तस्य प्रामाणिकतया स्वीकारे ऽपि तर्कभाषा-
टीकाकर्तुश्चिन्नभट्टस्य चतुर्दशशताब्दिशेषभागस्थायित्वे तर्कभा-
षाकर्तुश्च तत्पूर्वकालस्थायित्वे सिद्धे

वक्षोजपानकृत् काण संशये जाग्रति स्फुटे ।
सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मादवलुप्यते ॥

इति दीधितिकारं प्रति पक्षधरकृतभर्त्सनकिम्वदन्तीसि[...]-
गाथायां वक्षोजपानकृदिति अतिबालदीधितिकारसम्बोधने
दीधितिकारकाले पक्षधरस्यातिवृद्धत्वसूचने ऽपि केशवपक्षधरवा[...]-
स्पतीनामतिदीर्घजीवित्वं विना यथोक्तसमयसामञ्जस्यासम्भ-
वेन अतिकष्टकल्पनया अतिदीर्घजीवित्वं तेषामङ्गीकृत्य सामञ्ज-
स्यसम्भवे ऽपि तर्कभाषाकर्तुः केशवमिश्रस्य द्वैतपरिशिष्टप्रणेतृत्वे
प्रमाणाप्राप्तेरस्माकमत्र सर्वथाऽविश्वासः ।

केचित्तु द्वौ पक्षधरमिश्रौ एको गङ्गेशकृततत्त्वचिन्तामणिग्र-
न्थस्यालोकनामकटीकाकारोऽपरश्च दीधितिकाररघुनाथशिरोम-
णिसमानकालिकः आलोककारश्च वर्धमानोपाध्यायानन्तरका-
लिको दीधितिकारपूर्ववर्तीति प्राहुः तत्र च दृढतरप्रमाणाभावा-
न्नास्माकमादरः । यत्तु डाक्तरराजेन्द्रलालमित्रसम्पादिते हस्त-
लिखितग्रन्थसूचीपत्रे प्रत्यक्षालोकस्यैकं पुस्तकं ऊनषष्ट्यधि[...]-
शततमे लक्षणसंवत्सरे लिखितं तेनोपलब्धमिति दृश्यते [...]
समीचीनं प्रमाणं येन पक्षधरद्वयं कल्पनीयं स्यात् ।

अपरश्च केशवनामधेयः काव्यप्रदीपनामालङ्का[...]क[...]
गोविन्दस्य पिता आसीदिति—

सोनोदेव्याः प्रथमतनयः केशवस्यात्मज[...]
श्रीगोविन्दो रुचिकरकवेः स्नेहपात्रं [...]न् ।

श्रीमन्नारायणचरणयोः सम्यगाधाय चित्तं
नत्वा सारस्वतमपि महः काव्यतत्त्वं व्यनक्ति ॥

इतिकाव्यप्रदीपप्रथमश्लोकदर्शनाज् ज्ञायते । स च मिथि-
लाप्रदेशान्तर्गतभटसीमरिग्रामनिवासी ठक्कुरोपाधिकोऽद्याप्य-
स्मिन् ग्रामे तद्वंशीया वर्तन्त इति मैथिलानां किम्वदन्त्या ज्ञायत
इत्यलमतिविस्तरेण ॥

अस्यास्तु न्यायप्रदीपाख्यटीकाया एकमेव पुस्तकं प्राप्तम-
स्माभिः तदप्यतिजीर्णं तस्यान्ते एवं लिखितं वर्तते ।

समाप्त ॥ शुभमस्तु ॥ लिखितं वासुदेवकायस्थकाशीदासपु-
त्रेण शुभमस्तु । संवत् । १६६० समय आषाढवदी द्वितीया पुस्तक-
समाप्त ॥ शुभं भवतु ॥ ग्रन्थो न्यायप्रदीपाख्यो निर्मितो विश्व-
कर्मणा । निर्माय खलु संख्यातो वाणाग्निरामभूमिभिः ॥ १३२५ ॥
श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ठ ॥ इति ।

एवं च १६६० संवत्सरलिखितटीकाग्रन्थादेव तत्पूर्वसमयव-
र्तित्वं टीकाकर्तुरवगम्यते । अस्यां टीकायां प्रायश उदयनाचार्यकु-
मारिलभट्टवरदराजादीनां प्राचीनतमानामेव कारिकाद्य उद्धृताः
तत्त्वचिन्तामणिटीकाभावप्रकाशकर्तू रुचिदत्तस्यापि नामोल्लेखपूर्वकं
मतमुद्धृतम् । यथास्मिन् पुस्तके १५३ पृष्ठे १८ पङ्क्तौ । रुचिदत्तस्तु
यत्कर्मजदुःखप्रागभावोऽस्ति तस्य भोगेनैव नाशः तत्प्रागभावस्य
प्रतियोगिजनकत्वनियमात अन्यथा प्रतियोगिरूपनाशकाभावे
तस्यात्यन्ताभावत्वापत्तेरित्यादि ।

रुचिदत्तस्तु पक्षधरमिश्रशिष्य इति चिन्तामणिभावप्रकाश-
टीकायामादौ—

अधीत्य रुचिदत्तेन जयदेवाज्जगद्गुरोः ।
चिन्तामणौ ग्रन्थमणौ प्रकाशोऽयं प्रकाश्यते ॥

इतिश्लोकदर्शनेनावगम्यते जयदेवस्यैव पक्षधरनामान्तरत्वे
[सं]मतत्वात् । पक्षधरस्य च दीधितिकारसमकालिकत्वं दीधि-
[तिका]रगुरुत्वप्रवादेन दीधितिकारं प्रति—

विज्ञापनम् ।

अक्षोऽजपानकृत् काण संशये जायति स्फुटे ।
सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मादपलप्यते ॥

इति पक्षधरकृतभर्त्सनगाथया चावगम्यते । एवं च दीधि-तिकारस्यापि श्रीगौराङ्गापरनामधेयश्रीकृष्णचैतन्यदेवसमकालि-कत्वं द्वयोर्वासुदेवसार्वभौमशिष्यत्वप्रवादेन चैतन्यजीवनचरिता-दिदर्शनेन चावगम्यते । श्रीकृष्णचैतन्यप्रभुश्च १४८५ खीष्टीयाब्दे जगन्नाथमिश्राज्जात इतीतिहासदर्शनेन ।

शाके चतुर्दशशते रविवाजियुक्ते गौरो हरिर्धरणिमण्डल आवि-रासीत् ।

इतिचैतन्यचन्द्रोदयलेखदर्शनाच्च निश्चीयते । एवं स[र्व]-तत्कालवर्ती रुचिदत्त आसीदिति १६६० संवत्संवत्सर(१६०३) खीष्टाब्दपूर्वं १४८५ खीष्टाब्दानन्तरं मध्ये न्यायप्रदीपाख्यटीकाका-रो विश्वकर्मा आसीदित्यसंशयमवगम्यते । न्यायप्रदीपाख्यटीका-कारश्च विश्वकर्मा प्रक्रियाप्रदीपनामकग्रन्थकर्तेति एतट्टीकापुस्तके प्रत्यक्षभावव्याख्यानावसरे १५२ पृष्ठे तत्त्वामत्ययार्थस्तु प्रक्रियाप्र-दीपेऽस्माभिर्निरूपितस्तत्रैवानुसन्धेय इतिलेखदर्शनादवगम्यते ॥

श्रीमान् केशवमिश्रो न्यायसूत्रानुसारिबालकोपयोगिग्रन्थान-तिविरलानुपलभ्य न्यायसूत्रानुसारिषोडशपदार्थतत्त्वनिरूपणाय स-रलतमं तर्कभाषानामकं प्रथमपाठार्थिबालकानां परमोपकारकं ग्रन्थं रचितवान् । अत एव ग्रन्थस्यादौ—

बालोऽपि यो न्यायनये प्रवेशमल्पेन वाञ्छत्यलसः श्रुतेन ।
संक्षिप्तयुक्त्यन्वितर्कभाषा प्रकाश्यते तस्य कृते मयैषा ॥ इति

मध्ये च प्रमाणनिरूपणानन्तरम्—

चत्वार्येव प्रमाणानि युक्तिलेशोक्तिपूर्वकम् ।
केशवो बालबोधाय यथाशास्त्रमवर्णयत् ॥ इति

अन्ते च तावतैव बालव्युत्पत्तिसिद्धेरिति च स्वीयग्रन्[थ]-प्रयोजनं स्वयमेव दर्शितम् । ग्रन्थस्यास्यापाततः श्रवणमा[त्रेण] सहजार्थबोधत्वेऽप्यतिविस्तृतबहुटीकादर्शनाद् दुरवबोध[त्व]-र्थतावगम्यते । तत्र च—

टीकानामानि ।	टीकाकर्तृनामानि ।
न्यायप्रदीपः	... विश्वकर्मा ।
तर्कभाषाप्रकाशिका	... गौरीकान्तसार्वभौमभट्टाचार्यः ।
तर्कभाषाप्रकाशः	... केशवमिश्रशिष्यगोवर्द्धनमिश्रः ।
बालबोधिनी	...
तर्कदीपिका	... केशवभट्टः ।
तर्कभाषाप्रकाशिका	... कौण्डिन्यदीक्षितः ।
तत्त्वप्रबोधिनी(१)	... गणेशदीक्षितः ।
तर्कभाषाप्रकाशिका	... चिन्नभट्टः चैतन्यभट्टो वा ।
युक्तिमुक्तावली	... नागेशभट्टः ।
तर्कभाषाप्रकाशिका	... बलभद्रः ।
परिभाषादर्पणम्	... भास्करभट्ट ।
तर्कभाषासारमञ्जरी	... माधवदेवः ।
न्यायप्रकाशिका	...
न्यायसङ्ग्रहः	... रामलिङ्ग ।
तर्कभाषाभावः	... रोमविल्ववेङ्कटबुद्धः ।
उज्ज्वला	... गोपीनाथः ।
	... मुरारिभट्टः ।
	... भिन्नीभट्टः ।
	... गुण्डुभट्टः
	... नारायणभट्टः

तदिदं तर्कभाषापुस्तकमेकमस्मत्पितृचरणसङ्गृहीतास्मद्गृ-
पुस्तकालये दृष्ट्वा गौतमीयसूत्रपाठार्थिनां परमोपकारकमिद-

(१) गणेशदीक्षितकृततत्त्वप्रबोधिनीटीकायां न्यायविलासाख्या विश्व-
टकृता एका टीका वर्तते । तत्राद्यश्लोकार्धं यथा व्याख्यातं तत्त्वप्रबो-
विश्वनाथः स्वमातरमिति ? वर्णेलमहाशयकृततञ्जोरपुस्तकाल-

मित्यवधार्य एतदुपयुक्तसरलामतिविस्तृतटीकासहितमेतन्मुद्रयित्वा प्रकाशयितुकामः टीकापुस्तकमूलपुस्तकान्तरसहायार्थी टीकापुस्तकादिकमलभमान इच्छामात्रसहाय आसम् । इह च वाराणसीस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालये ऽनतिविस्तृतमेकमेव न्यायप्रदीपाख्यटीकापुस्तकं मूलपुस्तकत्रयं चावलोक्यात्रत्यराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयप्रधानाध्यक्ष श्री १०० मद्आर्थर वेनिस्साहब महाशयानामाज्ञया मुद्रयितुमारब्धेन मया प्रथमत[ः त]र्कभाषाया मूलपुस्तकत्रयमशेषमलब्धम् । टीकापुस्तकान्तरस्य ह[स्त]लिखितपुस्तककानां मुद्रितभूयिष्ठत्वेऽनुपलब्ध्यात्यन्तदुर्लभतां म[न्य]मानेनाऽत्रत्यपुस्तकालयस्यैकमेव पुस्तकं क्वचिल्लुप्ताक्षरमतिज[ीर्ण]मासाद्य तर्कभाषा मुद्रयितुमारब्धा महतायासेन । मुद्रितेषु तु [...] तिषु विंशेषु स्वदेशं गत्वा पितृचरणसङ्गृहीतपुस्तकालयस्थं ह[...]ङ्काक्षरलिखितं तर्कभाषामूलपुस्तकमपि गृहीतम् । यदस्मिन्मुद्रितपुस्तके चतुर्थपुस्तकत्वेनावकल्पितम् । अस्मिंश्च पुस्तके बहवोऽधिकाः पाठाः पाठान्तराणि च बहूनि वर्तन्ते तानितानि पुस्तकप्राप्त्यनन्तरं तत्तत्स्थले टिप्पणयाकारेण प्रायः सन्निवेशितानि ।

अस्मिन् कार्येऽस्मद्गुरुचरणा वाराणसीस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयप्रधानाध्यापकनैयायिकशिरोमणिमहामहोपाध्यायश्रीयुक्तकैलासचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्यचरणाः परमसहाया अस्माकम् । अत्रत्यराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालयाध्यक्षैः श्रीयुक्तविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिभिरपि स्थलविशेषदर्शनेनोपकृतोऽस्मीति ।

अस्मिन् मुद्रितपुस्तके ऽस्मत्प्रमादवशात् सीसकाक्षरदौ[र्ब]ल्यादिदोषाच्च यद्यदशुद्ध्यादिकं तत् सर्वं शोधयित्वा [...] वारा हि साधव इति । सन्तुमर्हन्ति गुणमात्रदर्शिनः सन्त [...] प्रसीदतु च भगवान् सर्वान्तर्वर्ती सर्वज्ञो व्यापारेणानेन श्री[...]लदेव इति प्रार्थयते ।

श्रीसुरे[...]

॥ श्रीः ॥

तर्कभाषायाः सूचीपत्रम् ।

——:o:——

—:o:—

॥ श्रीः ॥

न्यायप्रदीपाख्यटीकायाः सूचीपत्रम् ।

—:o:—

॥ श्रीः ॥

तर्कभाषायां चतुर्थपुस्तकपाठानां मूले ऽसन्निविष्टानामधिकानां तत्तत्स्थले सन्निवेश्यानां सूचीपत्रम् ।

—:o:—

२८ पृष्ठायां ४ पङ्क्तौ । 'ज्ञानं जन्यते' इत्यस्यानन्तरम् ।

उक्तं च ।

स्वरूपमात्रसम्बोधं निर्विकल्पं प्रचक्षते ।
विशिष्टधर्मिसम्भिन्नं सविकल्पं ततो द्विधा ॥
बालमूकादिसम्बोधसदृशं निर्विकल्पकम् ।
साक्षाद्भूतं भवेत् तत्तु यत किञ्चिद् बुध्यते बहिः ॥
अन्तर्बाह्यविशिष्टं यत् सविकल्पमिति स्मृतम् ।

इति पाठोऽधिकः ।

३१ पृष्ठे १ पङ्क्तौ । 'इन्द्रियेण गृह्यते' इत्यस्यानन्तरम् । अत्र कश्चिदाह न भूतलादेरन्योऽभावो नाम कश्चिदस्ति तथाहि भूतलमेव द्विविधं किञ्चिद् घटवत् किञ्चिच्च भूतलमेव केवलम् । तत्र केवलभूतल एव घटाभावव्यवहारो लोकस्य नेतरस्मिन् । अत्रोच्यते । न तावद् यथाकथञ्चिद् भूतलं घटाभावव्यवहारकारणं घटवत्यपि भूतले घटाभावव्यवहारप्रसङ्गात । नापि केवलभूतलमात्रं घटाभावव्यवहारकारणम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि कैवल्यं भूतलस्वरूपाद् भिन्नं न वा भिन्नमपि घटविरोधि न वा प्रथमे स एवाभावोऽस्माभिरभिधीयते कैवल्यमिति भवद्भिः अत्र च संज्ञामात्रे विप्रतिपत्तिः न वस्तुनि द्वितीये तु स एव घटवति प्रसङ्गो घटे सत्यपि कैवल्यसम्भवात् भूतलादभिन्नं चेत् कैवल्यं पुनरपि घटवति प्रसङ्गो घटे सत्य[illegible] भूतलस्वरूपानपगमात । अथोच्यते न यथाकथञ्चि[illegible]

नापि केवलं किं तु दृश्यप्रतियोगिकभूतलमभावव्यवहारहेतुः न घटवति प्रसङ्गात् विद्यमानस्य प्रतियोगिनो घटस्य सुतरां दृश्यमानत्वात्। अथ विद्यमानो घटो न प्रतियोगी किं त्वयोग्य एवासौ हन्त किमिदं प्रतियोगित्वमनुभूयमानत्वमुत स्मर्यमाणत्वम्। आद्ये ऽभाव एव द्वितीये एकत्रानुभूयमानस्या' न्यत्राभावव्यवहारो न स्यात् अयमिह नास्तीति एतद्भूतल एव प्रथमदण्डोपलब्धस्य घटस्य द्वितीयदण्डोपलब्धौ स एवायं तदवस्थ इति स्मर्यमाणे ऽपि घटाभावव्यवहारो न स्याद् यदि स्यादतिव्याप्तिः। ननु भवतु भूतलादेरन्यो ऽ' भावः प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छेद्यत्वं तु तस्य कुतः। इन्द्रियाणां सम्बद्धार्थग्राहकत्वात्। [तथाहि इन्द्रियाणि प्राप्यप्रकाश' कारीणि ज्ञानकारणत्वादालोकवत्। यद्वा इन्द्रियाणि स्ववि' षयं प्राप्य कार्यं कुर्वन्ति करणत्वाद्वासीवत्। यद्वा चक्षुःश्रोत्र प्राप्यकारिणी बहिरिन्द्रियत्वात् त्वगादिवत् त्वगादीनां तु प्राप्यकारित्वमुभयवादिसिद्धमेव। तेनाभावो ऽपि यदीन्द्रियेण सम्बद्धः संयोगसमवाययोरेव मुख्यत्वात्? विशेषणविशेष्यभा' वश्च न सम्बन्धः सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्यां भिन्नो भवत्यु' भयाश्रित एकश्च। यथा भेरीदण्डसंयोगः स हि भेरीदण्डाभ्यां भिन्न उभयाश्रितश्चैकश्च। न च विशेषणविशेष्यभावस्तथा। तथाहि दण्डपुरुषयोर्विशेषणविशेष्यभावो न ताभ्यां भिद्यते न हि दण्डस्य विशेषणत्वं पदार्थान्तरमपि तु स्वरूपमेवाभावस्य विशेषणत्वात् न चाभावे कस्यचित पदार्थस्य द्रव्याद्येकतरस्य सम्भवः। तस्माद् भावस्याभावस्य च स्वोपरक्तबुद्धिजनकत्वं यत् स्वरूपं तदेव विशेषणत्वं न तु तदर्थान्तरम्। एवं व्याप' त्वादयोऽप्यूह्याः। स्वप्रतिबद्धबुद्धिजनकत्वं स्वरूपमेव हि [illegible]आदीनां कारणत्वमपि कार्यानुकृतान्वयव्यतिरे'

किंस्वरूपमेव तत्त्वादीनां न त्वर्थान्तरं अभावस्यापि व्याप-
कत्वात् कारणत्वाच्च न ह्यभावे सामान्यादिसम्भवः तदेवं
विशेषणविशेष्यभावो न विशेषणस्वरूपाद् विशेष्यस्वरूपाद्
भिन्नो नाप्युभयाश्रितो विशेषणभावमात्रस्य सद्भावाद् विशे-
ष्यभावस्याभावात् । विशेष्ये तु विशेष्यभावमात्रस्य सद्भा-
वाद् विशेषणभावस्याभावात् । नापि विशेषणविशेष्यभावस्यै-
कत्वं विशेषणं च विशेष्यं च तयोर्भाव इति द्वन्द्वात् परो भाव-
शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तथा च विशेषणभावो विशेष्यभा[वः]
इत्युपपन्नं द्वौ च तावेकश्च सम्बन्धः । तस्माद्विशेषणविशेष्य
भावो न सम्बन्धः । व्याप्यव्यापकभावादयोऽपि । सम्बन्ध
शब्दप्रयोगस्तु उभयनिरूपणीयत्वसाधर्म्येणोपचारात् ।] (१) न
चेन्द्रियाभावयोः संयोगसमवायौ स्तः कथमिन्द्रियेणाभावस्य
ग्रहणमिन्द्रियेण सह साक्षात् परम्परया वा मुख्यसम्बन्धाभा-
वादेवेन्द्रियाग्राह्यत्वमिति घटगतरूपादौ नियमदर्शनात
नैवम् मानान्तरेणाप्यभावस्याग्रहणप्रसङ्गात् । तथाहि भूतला-
दिना अधिकरणेन सहाभावस्य सम्बन्धो वाच्यो मुख्या-
धिकरणे ऽभावो गृहीतव्यो निरधिकरणस्य तस्यानिरूपणात् ।
सद्भ्यामभावो निरूप्यते नैकेन सतेति न्यायात । न च भूत-
लादिना अधिकरणेनसहाभावस्य मुख्यः सम्बन्धोऽस्ति कथं
भूतलादौ मानान्तरेणापि तस्य ग्रहणम् । येन यस्य मुख्यः
सम्बन्धः तस्यैव तत्र मानान्तरेणापि ग्रहणम् । पर्वतवह्न्यादौ
नदीतीरपङ्कफलादौ नियमदर्शनात् । अथेन्द्रियेण ग्रहणे
भावस्यायं नियम इति नियमस्य भावावच्छिन्नत्वादसम्ब-
न्धाभावग्रहणे त्वतिप्रसङ्गस्य विशेषणविशेष्यभावेनापि निरा-
कर्तुं शक्यत्वाद् भूतलादिना मुख्यसम्बन्धरहितस्यापि
भूतलादावधिकरणे ग्रहणं मानान्तरेणापि क्रियते हन्त इन्द्रि-
येणापि किं न गृह्यतामिति इन्द्रियेण सहमुख्यसम्बन्ध[...]

(१) [ ] एतच्चिह्नमध्यस्थ पाठः क्वचिदक्रमो मुद्रिततर्कभाषापु[...]
ऽस्मिन्ननुपलब्धिप्रमाणान्तरत्वखण्डनावसरे ८४ पृष्ठायां १ पङ्क्ति[...]
पुनर्दृश्यते ।

इन्द्रियग्राह्यमिति नियमस्य भावावच्छिन्नत्वाद् भावो हि गृह्यमाणो मुख्यसम्बन्धेन गृह्यते नान्यथेति नियमार्थः तेनाभावे ऽसत्यपि मुख्यसम्बन्धे इन्द्रियेण गृह्यमाणे न कश्चिद्दोषः । अथ प्रसङ्गदोषस्तु विशेषणविशेष्यभावेन निराकृत इति परेणाप्युक्तमेव । तस्मादिन्द्रियस्याभावग्रहणे न सम्बन्ध इति संयोगसमवायरूपमेव सम्बन्धं मन्यमानेन भवता सुष्ठूक्तमेव ।

> यत्रोभयोः समो दोषः परिहारो ऽपि वा समः ।
> नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृश्यर्थविचारणे ॥ (१)

सम्बन्धः प्रथमतो हि द्विविधः भिन्नोऽभिन्नश्च भिन्नः संयोगः समावायः अभिन्नस्तु स्वरूपमवस्या च अवस्था च विशेषण-विशेष्यभाव उच्यते । न हि संयोगसमवायौ सम्बन्धिनासहितावा-काशात् पतितौ सम्बन्धव्यपदेशभाजौ । परेणाप्युक्तं तादृ-श्यर्थविचारण इति । तस्मादिन्द्रियस्यैवाभावग्रहणशक्तत्वात् किमभावाख्यप्रमाणान्तरकल्पनेनेति । भवति च प्रयोगः ; विवादाध्यासितमभावज्ञानं प्रत्यक्षमनन्यथासिद्धेन्द्रियान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वाद् घटज्ञानवदिति । न चाश्रयभूतला-दिग्रहणोपक्षीणत्वादिन्द्रियस्यान्यथासिद्धत्वमिति वाच्यम् । असति बलवति बाधके ऽन्यत्रोपक्षीणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । यत्तु इन्द्रियाभावयोरसम्बन्धो बाधक इत्युक्तं तद्दूषितमेव । तदेवं सम्बन्धविशेषणविशेष्यभावलक्षणेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षे-णानुपलम्भसहायेनाभाव इन्द्रियेण गृह्यते ॥ इत्यधिकः पाठः ।

७ पृष्ठे २ पङ्क्तौ । 'ऽतो लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्' इत्यस्यानन्त-रम् तदुक्तम् ।

---

(१) अयं श्लोकोऽग्रे ऽपि अस्मिन् पुस्तके अनुपलब्धिप्रमाणान्तरत्वख-[illegible]यायां वर्तते । तत्र च शेषचरणे तादृगर्थविचारण इति पाठः ।

> लिङ्गत्वेन परामर्शो योऽनुमानं तदुच्यते ।
> व्याप्तिः पक्षस्य धर्मत्वं मिलितं लिङ्गलक्षणम् ॥

इति पाठोऽधिकः ।

३७ पृष्ठे ५ पङ्क्तौ । 'व्याप्तिबलेनार्थगमकं लिङ्गम्' इत्यत्र । व्याप्तिबलेन यद् यस्य गमकं तत् तस्य लिङ्गम् । इति पाठो दृश्यते ।

३८ पृष्ठायां १ पङ्क्तौ । 'धूमोऽग्नेर्लिङ्गम्' इत्यस्यानन्तरम् ।
यदाह ।

> अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते ।
> तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥
> विपरीतमतो यत् स्यादेकेन द्वितयेन वा ।
> विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत् ॥

इति पाठोऽधिकः ।

४२ पृष्ठे २ पङ्क्तौ । 'स्वाभाविकश्च सम्बन्धो व्याप्तिः' इत्यस्यानन्तरम् । इत्यविनाभाव इति प्रतिबन्धश्चोच्यते । इत्यधिकः । पाठः ।

४३ पृष्ठे ८ पङ्क्तौ । 'किं तु सन्दिग्धे' इत्यस्यानन्तरम् ।
अन्यच्च ।

> न निर्णीते न चाज्ञाते न्यायः सन्दिग्धके ऽपि च ।
> न हि दृष्टे च कारिणि चीत्कारेणानुमीयते ॥

इत्यधिकः पाठः ।

४६ पृष्ठे २ पङ्क्तौ । 'परार्थमनुमानम्' इत्यस्यानन्तरम् ।
यथाहुः ।

> पञ्चावयववाक्येन लिङ्गस्य प्रतिपादकम् ।
> न्याय इत्युच्यते शास्त्रे परस्तस्मात् प्रबोध्यते ॥

इत्यधिकः पाठः ।

---:o:---

॥ श्रीः ॥

तर्कभाषा ।

न्यायप्रदीपाख्यटीकासहिता ।
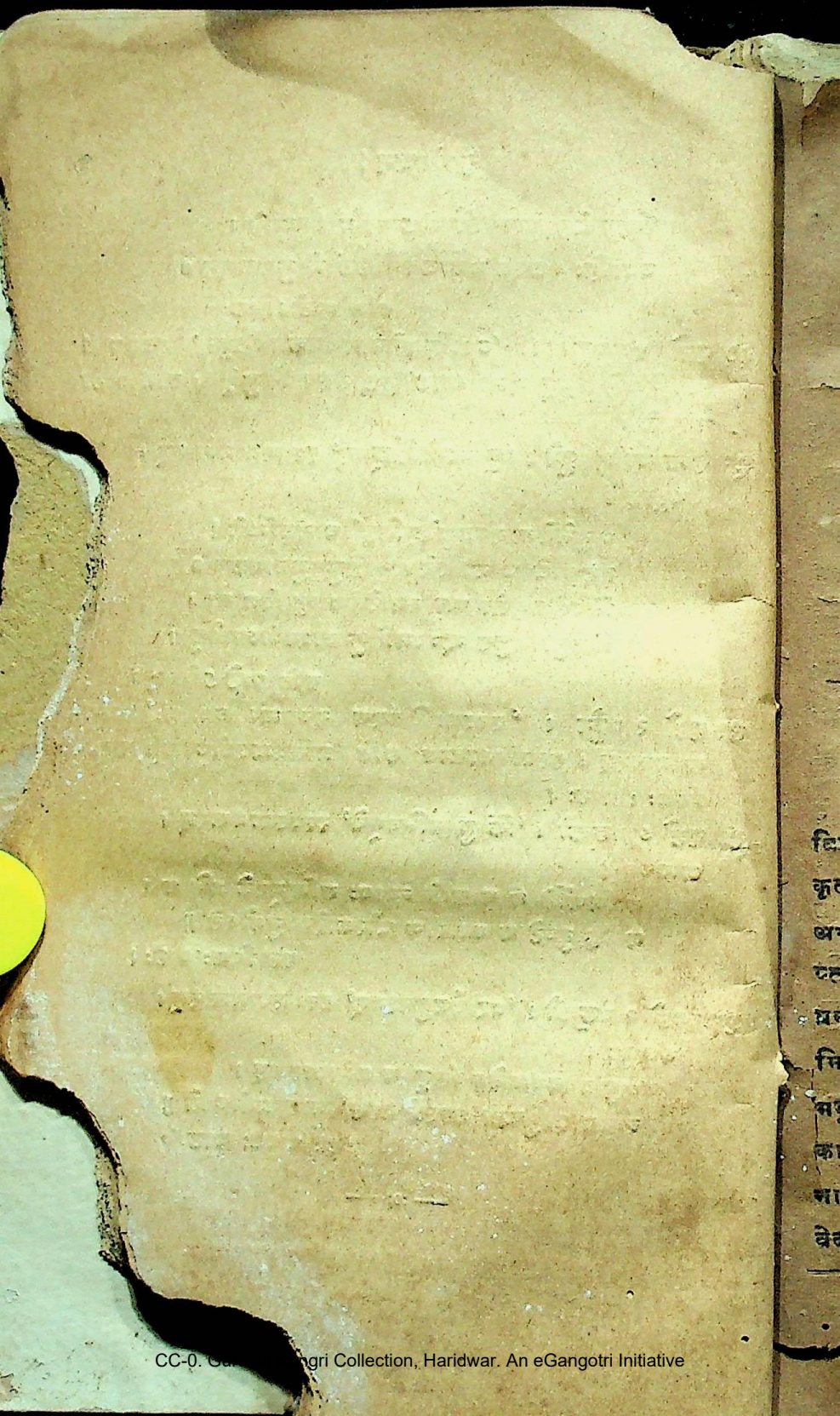
बालोऽपि यो न्यायनये प्रवेश-
मल्पेन वाञ्छत्यलसः श्रुतेन ।
सङ्क्षिप्त(१)युक्त्यन्विततर्कभाषा
प्रकाश्यते तस्य कृते मयैषा ॥

प्रणम्य विघ्नहर्तारं गुरुं दामोदरं तथा ।
टीकेयं तर्कभाषायास्तन्यते विश्वकर्मणा ॥

शिष्टशिष्टाचारानुमितवेदबोधितकर्तव्यताकं प्रारिप्सित-विघ्नविघातकं परमेश्वरनमस्कारलक्षणं मङ्गलं मेघदूतादाविव मनसा कृत्वा तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयादि प्रतिजानीते । बालोऽपीति । अत्र निबन्धाकरणं दृष्ट्वा मङ्गलं न कृतमिति न भ्रमितव्यम् । समा-प्त्या लिङ्गेन तदनुमानात् । ननु मङ्गले समाप्तिकारणताबोधक-प्रमाणस्याभावात् कथमिदमनुमानम् । अथ शिष्टशिष्टाचारानु-मितो वेद एव तत्र तत्कारणताबोधक इति चेत् । न । [illegible] मङ्गले कादम्बर्यादौ समाप्त्यभावात् कृतेऽपि मङ्गले प्र[illegible] कानुष्ठितसमाप्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात् त[illegible] मास्तीति कथं वेदेनापि तद्बोधनमिति । अत्रैव [illegible] वेदबोधितकर्तव्यताकत्वलौकिकाविगीतशिष्टाचार[illegible]त्वादु[illegible]

---

(१) सङ्क्षिप्य--पा० २ पु० ।

वदिति वेदानुमानम् । अत्र हेतावलौकिकश्चासावविगीतश्चासौ शिष्टाचारश्चेति स तथा तस्य विषयत्वादिति समासः । तत्राचारविषयत्वादित्युक्ते चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारः स्यात् चैत्यं नाम बौद्धानां देवतालयः तस्मिन्नपि बौद्धप्रयत्नविषयत्वमस्ति वेदबोधितकर्तव्यताकत्वं च नास्तीत्यतो विशेषणं शिष्टेति । शिष्टास्तु स्वीकृतवेदप्रमाणभावाः । अत्र यद्यपि स्वीकृतयावद्वेदप्रमाणभावत्वं किञ्चिद्वेदाज्ञानात् तत्प्रमाणभावमस्वीकुर्वत्यपरसकलवेदप्रमाणभाव स्वीकुर्वत्यपि दुर्लभं स्वीकृतयत्किञ्चिद्वेदप्रमाणभावत्वं तु न हिंस्यात् सर्वा भूतानीत्यादि(१) भास्यीयते । मयैषा सङ्क्षिप्तयुक्त्यन्विततर्कभाषा प्रकाश्यते । तर्काः षोडशपदार्थास्ते भाष्यन्ते यत्रेति तर्कभाषा युक्तिभिरन्विता युक्त्यन्विता सङ्क्षिप्ता चासौ युक्त्यन्विता चेति सङ्क्षिप्तयुक्त्यन्विता सा चासौ तर्कभाषा चेति विग्रहः । सङ्क्षिप्येति पाठे तु सुगमा योजना । यद्वा हे अन्वित शिष्य सङ्क्षिप्तयुक्ति यथा स्यात्तथैषा तर्कभाषा मया प्रकाश्यत इति योजना । सङ्क्षिप्तयुक्त्या अन्वितेति तत्पुरुषे कर्तव्ये तु पूर्वपदार्थस्याप्राधान्ये ऽतसव्युत्पत्त्यर्थया सङ्क्षिप्तयुक्तेरेव विधेयांशभूतत्वेनाविमृष्टविधेयांशो दोषः स्यात् । सङ्क्षिप्तत्वमत्र शब्दतो नार्थत इति ज्ञेयम् । किमर्थं प्रकाश्यत इत्यत आह । तस्य कृत । इति कृत इत्यव्ययं तादर्थ्यवाची तदर्थमित्यर्थः । तस्य कृत इत्यत्र तच्छब्दो यच्छब्दमपेक्षत इत्याह । य इति । विशेष्यं निर्दिशति । बाल इति । यो बालोऽपि प्रमाणादिषोडशपदार्थज्ञानशून्योऽपि न्यायनये न्यायशास्त्रे प्रवेशं वाञ्छ-

(१) अस्मादर्शपुस्तके कश्चिदंशः पतितः ।

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति न्यायस्यादिमं सूत्रम् । अस्यार्थः । प्रमाणादिषोडशपदार्थानां तत्त्व(१)ज्ञानान्मोक्षप्राप्तिर्भवतीति । न च प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञानं

र्ति । वाञ्छतिः सकर्मक इति कर्माकाङ्क्षायां प्रवेशमिति कर्म तच्चोत्पाद्यम् । ननु तत्र प्रवेशं वाञ्छन्नपि चिरन्तनग्रन्थानभ्यस्य ज्ञास्यति किमेतद्ग्रन्थनिर्माणप्रयासेनेत्यत आह । अलस इति । अल्पेन श्रुतेनेति । य आलस्ययुक्तश्चिरन्तनग्रन्थपाठाशक्तोऽल्पेन श्रुतेन श्रवणेन व्युत्पत्तिमिच्छति तदर्थं मदीयप्रयास इत्याशयः । श्रुतेनेत्यत्र नपुंसके भावे क्त इति भावे निष्ठा । अस्य ग्रन्थस्य न्यायशास्त्रप्रकरणत्वात् तच्छास्त्रस्य यद्विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिरूपं प्रवृत्त्यौपयिकमनुबन्धचतुष्टयं तदेवास्यापीत्याकलनीयम् । अथ शास्त्रस्यापि किं विषयप्रयोजनादि येन तद्विषयप्रयोजनादिनास्यापि विषयप्रयोजनादिमत्त्वं सिध्यतीति चेत् शृणु । तत्र प्रमाणादयः पदार्थाः प्रतिपाद्यत्वेन विषयाः । तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनत्वात् प्रयोजनम् । तत्कामोऽधिकारी । शास्त्रस्य पदार्थानां च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः । शास्त्रतत्त्वज्ञानयोश्च कार्यकारणभावः । तत्त्वज्ञानस्य पदार्थानां च विषयविषयिभाव इत्यादि । अवान्तरविषयप्रयोजने तु बालोऽपीतिश्लोकेनोक्ते । प्रकाश्यमाना तर्कभाषा विषयः । प्रमाणादिपदार्थज्ञानशून्यं प्रति तत्प्रबोधनं प्रयोजनम् ।

विषयप्रयोजनादिप्रतिपादनपरं न्यायशास्त्रस्याद्यं सूत्रमाह प्रमाणेति । बह्वर्थसूचनात् सूत्रम् । तथोक्तम् ।

---

(१) पदार्थतत्त्व–पा० २ पु० ।

स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः(१) ॥ इति ।

प्रमाणानि च प्रमेयं च संशयश्च प्रयोजनं च दृष्टान्तौ च सिद्धान्ताश्च अवयवाश्च तर्कश्च निर्णयश्च वादश्च जल्पश्च वितण्डा च हेत्वाभासाश्च छलानि च जातयश्च निग्रहस्थानानि चेति द्वन्द्वः । यद्यप्यत्र समस्यमानपदार्थयोः प्रमाणप्रमेययोर्भेदाद् भेदप्रतिपादकद्वन्द्वानुपपत्तिस्तथापि पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्वस्य साधुत्वम् । न्यायस्येति । न्यायशास्त्रस्येत्यर्थः । शास्त्रशब्दार्थस्तु

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥(२)

इत्यनेन ज्ञेयः । सूत्रे निःश्रेयसेत्यत्र निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसमिति कर्मधारये ऽचतुरेत्यादिसूत्रेणादन्तत्वं निपात्यते तच्चात्र मोक्षरूपं ग्राह्यम् । तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिरिति । अनारोपितरूपत्वं तत्त्वशब्दार्थः । तदप्यनारोपः प्रमा तद्विषयत्वम् । न त्वारोपाविषयत्वं सर्वस्यैवारोपविषयत्वात् । इदं च तस्य भावस्तत्त्वमित्यवयवार्थमनपेक्ष्यैवोक्तं ऽयं तत्त्वपदस्य रूढ्याश्रयणेनेति ज्ञेयम् । तदुक्तम् ।

लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेद्योगापहारिणी ।
कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगबाधतः ॥(३) इति ।

---

(१) अयं श्लोकः पराशरोपपुराणे १८ अध्याये वर्तते । स्वल्पाक्षरमि-त्यपि केचित् पठन्ति । मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासेन शिशुपालवधटीकायां [म]ल्लिनाथेनाप्ययं श्लोक उद्धृतः । (२) मीमांसाश्लोकवार्त्तिके शब्द-[परि]च्छेदे ४ कारिका । पृ० ४०६ (३) इयं कारिका कुमारिलभ-[ट्टस्य]। यतः सप्तमीतत्त्वे मानलक्षणप्रकरणे तदुक्तं भट्टपादैरित्यादिना [र]घुनन्दनभट्टाचार्यैरियं कारिका उद्धृता ।

सम्यग् ज्ञानं तावद्भवति यावदेषामुद्देशलक्षणपरीक्षा न क्रियन्ते । यदाह भाष्यकारः । त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति । उद्देशस्तु नाममात्रेण वस्तुसङ्कीर्तनम् । तच्चास्मिन्नेव सूत्रे कृतम् ।

अत्र तत्त्वज्ञानस्य मोक्षजनकत्वं प्राप्यते न शास्त्रस्येति शास्त्रस्य तत्फलाभावार्थं तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञानं शास्त्रमिति गृह्यते। शास्त्रादित्येव वक्तव्ये तत्त्वज्ञानादितिपदं शास्त्रस्यानुमितिरूपमननजनकलिङ्गज्ञानजनकेन तत्त्वज्ञानमुत्पाद्य मोक्षमुत्पाद्यत इत्यर्थं बोधयितुमित्याशयः । तत्त्वज्ञानादिति च पञ्चमी प्रयोजकत्वे न हेतौ शब्दात्मकस्य तस्याशुतरविनाशित्वेन कालान्तरभाविमोक्षजनकत्वासम्भवात् नापि द्वारद्वारिभावेन द्वारं हि श्रवणं वा मननं वा निदिध्यासनं वा तत्त्वसाक्षात्कारो वा मिथ्याज्ञानध्वंसो वा। नाद्यः। श्रवणस्य श्रुतिवाक्यसाध्यत्वेन शास्त्रासाध्यत्वात् । न द्वितीयः । मननस्यानुमितिरूपत्वेन शब्दात्मकशास्त्रासाध्यत्वात् । न तृतीयः । निदिध्यासनस्य स्मृतिरूपत्वेन संस्कारमात्रसाध्यत्वात् । न चतुर्थः । तस्य साक्षात्कारत्वादेव शास्त्रासाध्यत्वात् नापि पञ्चमः । मिथ्याज्ञानध्वंसस्यापि मोक्षवत् कालान्तरभावित्वेन शास्त्राजन्यत्वात् । इष्टप्रयोजकताज्ञानमेव प्रवर्तकं लाघवात् न तत्साधनताज्ञानं गौरवात् तृप्त्यर्थिनस्तण्डुलक्रयणादौ प्रवृत्तिर्न स्याच्च । प्रयोजकत्वे च पञ्चम्या न लक्षणा गौरनित्य इतिवदेकदेशवादायान्वयोपपत्तेः तत्र गोत्वरूपविशेषणांशे बाधात् स्वतन्त्रोपस्थितायां व्यक्तावेकदेशभूतायामनित्यत्वान्वयः प्रकृते च नियतपूर्ववर्तित्वरूपप्रयोजकत्वांशे अन्वय इति तु भेदः । शास्त्रप्रयोज्यं तत्त्वज्ञानमपि न सा[क्षा]न्मोक्षं जनयति किं तु मिथ्याज्ञानध्वंसादिक्रमेणेति ज्ञेयम् । [तदुक्तं] गौतमेन । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापा[ये]

लक्षणं त्वसाधारणधर्मवचनम् । यथा गोः सास्ना-

नन्तराभावादपवर्ग(१)इति । त्रिविधा चेति । तिस्रो विधा
यस्याः सा त्रिविधा । अस्येति । अस्यैव शास्त्रस्येत्यर्थः । प्रवृत्ति-
र्व्यवहारः । त्रैविध्यमेव दर्शयति । उद्देश इति । यद्यप्युद्देशो
…भागो लक्षणं परीक्षा चेति प्रवृत्तिचातुर्विध्यकथनमुचितं तथापि
…शेषनाममात्रसङ्कीर्तनरूपं विभागमुद्देश एवान्तर्भाव्य त्रैवि-
…ोक्तिः । प्रथमोद्दिष्टमुद्देशं प्रथमं लक्षयति । उद्देशस्त्विति ।
…र्तनमुद्देश इत्युच्यमाने समुद्रघोषादावतिव्याप्तिस्ततः सङ्कीर्तन-
…ति । एतावत्युच्यमाने शशविषाणमित्यादावतिव्याप्तिस्ततो
…स्तुसङ्कीर्तनमिति । एतावत्यप्युच्यमाने घट इत्यादावतिव्याप्ति-
स्ततो नामेति । इयत्यप्युच्यमाने प्रमाकरणं प्रमाणमित्यादौ लक्षण-
वाक्ये गते तत्रापि प्रमाणमिति लक्ष्यभागस्य वस्तुभूतस्य नाम्ना
सङ्कीर्तनादत उक्तं नाममात्रेणेति । अथ लक्ष्यभागस्य लक्षणेनानभि-
धानात् नाममात्रेण लक्ष्यमभिधीयत इति पुनस्तत्रैवातिव्याप्तिरिति
चेत् । न । सामानाधिकरण्यबलेन लक्षणभागेनापि लक्ष्याभिधानाद्
भवति मात्रपदेन तद्व्यावृत्तिः । ननु पृथिव्या गन्धो लक्षणमिति
व्यधिकरणे तद्वाक्ये तथाप्यतिव्याप्तिस्तत्र केवलेन नाम्ना लक्ष्या-
भिधानादिति चेन्नाम्ना वस्तुसङ्कीर्तनमात्रमुद्देश इति भिन्नक्र-
मेण मात्रपदतात्पर्यात् । ननु लक्ष्यपदेन लक्ष्यमुद्दिश्य लक्षणविधा-
नात् लक्षणात्मकशास्त्रे लक्ष्यभागस्यापि सङ्ग्राह्यत्वात् किमर्थं
…तातिव्याप्तिवारणमिति चेत् । न । लक्षणाद्यन्तर्गतोद्देशात्
…ुद्देशस्य प्रणयनान्न तस्य सङ्ग्राह्यता । ननु मौनिकृतग्रन्थो-
… सङ्कीर्तनमव्यापकमिति चेत् । न । ज्ञायमानलक्षणवाक्याद्य-

---

(१) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० २ । तदनन्तराभावादपवर्ग इत्या-
…राधामोहनगोस्वामिभट्टाचार्यकृतन्यायसूत्रविवरणे च पाठः ।

दिमत्त्वम् । लक्षितस्य लक्षणमुपपद्यते न वेतिविचारः परीक्षा । तेनैते लक्षणपरीक्षे प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञानार्थं कर्तव्ये(१) ।

तत्रापि प्रथममुद्दिष्टस्य प्रमाणस्य तावल्लक्षणमुच्यते ।

समभिव्याहृतं नाम उद्देश इति तदर्थं विवक्षान्तरकरणात् स मुख्यम् । लक्षणस्य दूषणत्रयमस्ति अव्याप्तिरतिव्याप्तिरसम्भव श्चेति । तत्र लक्ष्यैकदेशे लक्षणस्याकर्तनमव्याप्तिः अलक्ष्ये लक्षणस्य वर्तनमतिव्याप्तिः क्वापि लक्ष्ये ऽवर्तनमसम्भवः । इदं त्रयं सर्वत्र परिहर्तव्यम् । लक्षणात्मकं शास्त्रं लक्षयति । लक्षयतीति । लक्षणं लक्षणवाक्यमित्यर्थः । लक्षणस्य लक्षणकथने तु असाधारणधर्म इत्येव लक्षणस्य लक्षणं वचनग्रहणं तु प्रामादिकं समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः स च साधारणधर्मेण न भवतीत्यसाधारणेत्युक्तम् । यन्न सर्ववृत्तीत्यसाधारणशब्दार्थः । यद्यप्याकाशमप्यसर्ववृत्तीति तत्रातिव्याप्तिस्तथापि तद्वारणाय धर्मवचनमिति वा धर्मो धर्मशब्दो वचनं वाचको यस्येति तत् तथा । आकाशं तु न धर्मपदवाच्यमित्याशयः । सास्नादिमत्त्वमिति । अत्रादिशब्देन लाङ्गूलककुदखुरविषाणानि गृह्यन्ते । परीक्षां लक्षयति । लक्षितस्येति । तेनेति । येन कारणेन प्रथमसूत्रे उद्देशमात्रं कृतं लक्षणपरीक्षे त्ववशिष्टे तेन कारणेनेत्यर्थः ।

तत्रापीति । प्रमाणादीनां लक्षणादौ कर्तव्ये ऽपी त्यर्थः । प्रथममित्यादि । मानाधीना मेयसिद्धिरिति(२)न्यायेन प्रमाण

---

(१) तत्त्वे ऽवश्यकर्तव्ये-पा० १ पु० ।

(२) मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणात् ।
तच्चवाऽध्यक्षादिमानेषु गीर्वाणैरप्यवारणम् ॥ इति ।
सम्पूर्णा कारिका विवरणप्रमेयसङ्ग्रहे १ सूचे १ वर्णके ३५ पृष्ठे पुस्त

प्रमाकरणं प्रमाणम् । अत्र च(१)प्रमाणं लक्ष्यं प्रमाकरणं(२) लक्षणम् । ननु प्रमायाः करणं चेत् प्रमाणं तर्हि तस्य फलं वक्तव्यं करणस्य फलवत्त्वनियमात् । सत्यम् । प्रमैव फलं साध्यमित्यर्थः । यथा छिदाकरणस्य परशोश्छि- दैव फलम् । का पुनः प्रमा, यस्याः करणं प्रमाणम् । उच्यते । यथार्थानुभवः प्रमा । यथार्थ इत्ययथार्थानां संशयविपर्ययतर्कज्ञानानां निरासः । अनुभव इति स्मृते-

स्य सकलसाधकत्वेन प्राधान्यात् सूत्रकारेण प्रथममुद्देशे कृते तदनुसारेण प्रथमं तल्लक्षणमुच्यत इत्यर्थः । प्रमाकरणं प्रमा- णमिति । अत्र प्रमाणशब्दः करणव्युत्पन्नः प्रमीयते ऽनेनेति प्रमाणं न तु भावव्युत्पन्नः प्रमितिः प्रमाणमिति तथा सति बोध- स्वभावस्य निर्विकल्पकस्यैव प्रमाणत्वं स्यान्न त्वबोधस्वभा- वस्य चक्षुरादेः इष्यते चोभयत्र तस्मात् करणव्युत्पत्तिरिति । नन्वेवं प्रमाकरणं प्रमाकरणमित्यनन्वयदोषः स्यादिति चेत् । न । प्रमाकरणं प्रमाणपदवाच्यमित्यर्थकरणात् एवं सम्यक्त- मिति । सत्यमिति । सत्यमित्यव्ययमर्द्धाङ्गीकारे । यद्यत् करणं तत्तत् फलवदिति व्याप्यव्यापकपर्यायो नियमोऽङ्गीक्रियते वक्तव्यत्वं नाङ्गीक्रियते फलस्योक्तत्वादित्याशयः । प्रमैव फलमिति । फल् निष्पत्ताविस्यस्य रूपं फलमिति । अत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह । यथा छिदेति । छिदा द्वैधीभावः । प्रमां पृच्छति । का पुन- रिति । प्रमा कीदृशीत्यर्थः । उत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते । उच्यत

(१) तत्र–पा० २ पु० ।
(२) करणत्वं–पा० १ पु० ।

निरासः। ज्ञातविषयं ज्ञानं स्मृतिः।(१)अनुभवो नाम स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानम्। किं पुनः करणम्। साधकतमं करणम्। अतिशयितं साधकं साधकतमं प्रकृष्टं कारणमित्यर्थः। ननु साधकं कारणमिति पर्यायस्तदेव न

इति। प्रमां लक्षयति। यथार्थेति। यथार्थश्चासावनुभवश्चेति समासः। यथार्थत्वं तद्वति तत्प्रकारताकत्वं तद्वतीति समम्यर्थ विशेष्यत्वं तथा च तद्वद्विशेष्यताकत्वं तदर्थ इत्यर्थः विशेष्यत्वं भासमानवैशिष्ट्यानुयोगित्वम्। प्रकारत्वं भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वम्। वैशिष्ट्यं सम्बन्धः। प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः। यथार्थादन्यत्कृत्यमाह। यथार्थेत्यादि। एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानार्थावमर्शः संशयः मिथ्याध्यवसायो विपर्ययः व्याप्यारोपे व्यापकारोपस्तर्कः। अनुभवपदस्य व्यावर्त्यमाह। अनुभव इतीति। अनुभवपदार्थमाह। अनुभव इति। अनुभवत्वं जातिरित्यन्ये। प्रमास्वरूपे ऽवगते ऽपि करणस्वरूपं नावगतमिति पृच्छति। किं पुनरिति। पाणिनिसूत्रेणोत्तरयति। साधकतममिति। प्रकृष्टमिति प्रकृष्टत्वं प्रकर्षवत्त्वं फलाव्यवहितपूर्ववर्तिव्यापारवत्त्वमिति यावत्। तदुक्तम्।

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणत्वं तदा स्मृतम्(२)॥ इति।

इदं च यद्यपि व्यासङ्गदशायां व्यापारे सत्यपि प्रमानुत्पत्ते रिन्द्रियादौ दुर्लभं तथाप्यव्यासङ्गदशाभिप्रायमेतत्। व्यासङ्ग

---

(१) इदं स्मृतिलक्षणं नास्ति १। २ पु०।

(१) इयं कारिका वाक्यपदीये भर्तृहरिणोक्ता। वैयाकरणभूषणे सुवर्थनिरूपणप्रकरणे ऽपीयमुद्धृता।

ज्ञायते किं तत् कारणमिति । उच्यते । यस्य कार्यात् पूर्वभावो नियतोऽनन्यथासिद्धश्च तत् कारणम् । यथा

थायां तु विवक्षान्तरं वर्तव्यमिति द्रष्टव्यम् । न च भगवति पुरुषधौरेये लक्षणमिदमव्यापकमिति वाच्यम् । तस्यात्रालक्ष्यत्वात् अन्यान्तरे तु ।

नित्यानित्यतया द्वेधा प्रमा नित्यप्रमाश्रयः ।
प्रमाणमितरस्यास्तु करणस्य प्रमाणता ॥(१)

इत्यादिना ईश्वरस्यापि लक्ष्यत्वमस्तीति ज्ञेयम् । एतेनैव सामग्र्यामतिव्याप्तिरपि परास्ता तस्या निर्व्यापारत्वात् । तथाहि प्रागभावेतरकादाचित्कयावत्कारणप्रागभावानाधारः कार्यप्रागभावाधारः क्षण एव सामग्री । न त्वेकक्षणावच्छिन्नानि यावन्ति कारणानि यागादेश्चिरातीतत्वेन स्वर्गादिसामग्र्यामव्याप्तेः कालोपाध्यव्यापकः कालोपाधिः क्षणः । ननु साधकशब्दार्थं यो न जानाति तं प्रति कारणशब्देनार्थः कथ्यते तच्चासङ्गतं साधकशब्दवत् कारणशब्दस्याप्यज्ञातार्थकत्वादिति हृदि निधाय शङ्कते । नन्विति । कारण लक्षयति । यस्येति । अनन्यथासिद्धश्चेति । प्रकारान्तरेणोपयुक्तो न भवतीत्यर्थः । तेनेति । येन कारणेन रासभादावतिव्याप्तिवारणाय नियतेतिपदं दातव्यं तन्तुरूपादावतिव्याप्तिवारणाय चानन्यथासिद्धमितिपदं तेन कारणेनेत्यर्थः । अनन्यथासिद्धश्चासौ नियतश्चासौ पूर्वभावश्च सोऽस्यास्तीत्यनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावि तस्य भावस्तत्त्वमनन्यथासिद्धत्वमन्यथासिद्धत्वाभाववत्त्वम् । अन्यथासिद्धिश्च पञ्चतयी तथाहि अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तत्सहभूतान्यथासिद्धत्वमित्येका । अन्यत्र घटान्तरे क्लृप्ता ये नियत-

---

(१) तार्किकरक्षायां प्रमाणप्रकरणे तृतीयकारिका ।

तन्तुवेमादिकं पटस्य कारणम् । यद्यपि पटोत्पत्तौ दैवा-
दागतस्य रासभादेः पूर्वभावो विद्यते तथापि नासौ
नियतः । तन्तुरूपस्य तु नियतः पूर्वभावोऽस्त्येव किं
त्वन्यथासिद्धः पटरूपजननोपक्षीणत्वात् पटं प्रत्यपि कार-
णत्वे कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । तेनानन्यथासिद्धनियतपूर्व-

पूर्ववर्तिनश्चक्रादयस्तैरेव तद्घटजनने चक्रादिसहभूतत्वं रास[भ]
स्यान्यथासिद्धत्वमित्यक्षरार्थः । इदं च यत्र घटे नियतपूर्वव[र्ति]
रासभस्तद्घटत्वेन कार्यत्वे रासभत्वेन कारणत्वे ऽङ्गीक्रियमा[णे]
इति द्रष्टव्यम् । अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वे गृहीत एव यत्रान्यं प्र[ति]
पूर्ववर्तिता गृह्यते तदन्यथासिद्धमित्यन्यथा । अन्यं शब्दं प्रति
पूर्ववर्तित्वे गृहीत एव यत्राकाशे ऽन्यं घटादिकं प्रति पूर्ववर्तिता
गृह्यते तदाकाशमन्यथासिद्धमित्यक्षरार्थः । इदं च शब्दकारणत्वस्व-
रूपेणाकाशत्वेन घटादिकं प्रति कारणत्वे स्वीक्रियमाणे शब्द-
कारणत्वस्य पूर्ववर्तिताघटितत्वया शब्दं प्रति पूर्ववर्तित्वे
गृहीत एव घटादिकं प्रति पूर्ववर्तित्वग्रहात् सर्वं सुयोजं
भवतीति ज्ञेयम् । अत्र शब्दं प्रति शब्दकारणत्वेनाकाशस्य
कारणतायामात्माश्रय इत्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन वाच्या
तथा च तेनैव रूपेण घटादिकं प्रत्यपि भवत्वविशेषा-
दिति यश्चोदयेत् तं प्रत्येवं ब्रूयाद् यदन्यत्र क्लृप्तनियतेत्यत्रा-
न्तर्भाव एतस्या इति । यं पुरस्कृत्य यस्य पूर्ववर्तित्वं गृह्यते तत्
तेनान्यथासिद्धमित्यपरा । यं तन्तुं पुरस्कृत्य यस्य तन्तुरूपस्य
पूर्ववर्तिता गृह्यते तत् तन्तुरूपं तेन तन्तुनान्यथासिद्धमित्य[क्ष]
रार्थः । यमादायैव यस्य पूर्ववर्तित्वं गृह्यते तदन्यथासिद्धमि[ति]
यं दण्डत्वलक्षणं धर्ममादायैव यस्य दण्डस्य पूर्ववर्तित्वं [गृह्यते]
तद् दण्डत्वमर्थाद् दण्डेनान्यथासिद्धमित्यक्षरार्थः । अन[...]

भावित्वं कारणत्वम्। अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वं। कार्यत्वम्। यत्तु कश्चिदाह। कार्यानुकृतान्वयव्यतिरेकि कारणमिति। तद(१)युक्तम्। नित्यविभूनां व्योमादीनां कालतो देशतश्च व्यतिरेकासम्भवेनाकारणत्वप्रसङ्गात्। तच्च कारणं त्रिविधम्। समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात्। तत्र यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणम्। यथा

पूर्ववर्तित्वे गृहीत एव यत्र जन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृह्यते तदन्यथासिद्धमिति चरमा। कुलालपितुः कुलालपितृत्वेन घटं प्रति कारणत्वे वाच्ये घटजनककुलालं प्रति पूर्ववर्तित्वे गृहीत एव जन्यं घटं प्रति पूर्ववर्तित्वग्रहात् कुलालपिता अन्यथासिद्ध इत्यक्षरार्थः। कुलालत्वेन रूपेण तु सोऽपि कारणमेवेति शास्त्ररहस्यम्। कारणता च द्विविधा फलोपधानलक्षणा स्वरूपयोग्यत्वलक्षणा च। तत्राद्या फलोपधायके द्वितीया तु सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्वादिरूपा फलानुपधायकेऽपीति विवेकः। यस्य कार्यात् पूर्वभावो नियत इति कारणलक्षणेऽवधित्वेन प्रविष्टस्य कार्यस्य ज्ञानार्थं तल्लक्षणमाह। अनन्यथासिद्धेति। पश्चाद्भावित्वमात्रं दैववशात् पश्चाद्भाविनि रासभादौ गतमत उक्तं नियतेति। तावत्यपि तन्त्वपेक्षया नियतपश्चाद्भाविनि पटरूपे गतमत उक्तमनन्यथेति। परोक्तं कारणलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति। यत्त्विति। कार्येति। कार्येणानुकृतावनुविहितावन्वयव्यतिरेकौ यस्येति कार्यानुकृतान्वयव्यतिरेकि घटलक्षणं कार्यं हि कपाललक्षणकारणान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते तस्मिन् सति सत्त्वमन्वयः तस्मिन्नसति तदसत्त्वं व्यतिरेकः। दूषयति। तदयुक्तमिति। यत्त्वयोक्तमिति शेषः। नित्य-

---

तन्तवः पटस्य समवायिकारणम् । यतस्तन्तुष्वेव पटः समवेतो जायते न तुर्यादिषु । ननु तन्तुसम्बन्ध इव तुर्यादिसम्बन्धोऽपि पटस्य विद्यते तत् कथं तन्तुष्वेव पटः समवेतो जायते न तुर्यादिषु । सत्यम् । द्विविधः सम्बन्धः संयोगः समवायश्चेति । तत्रायुतसिद्धयोः सम्बन्धः समवायः । अन्ययोस्तु संयोग एव । कौ पुनरयुतसिद्धौ । ययोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रितमेवावतिष्ठते तावयुतसिद्धौ । तदुक्तम् ।

तावेवायुतसिद्धौ द्वौ विज्ञातव्यौ ययोर्द्वयोः ।
अनश्यदेकमपराश्रितमेवावतिष्ठते ॥

यथा अवयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ

विभूनामिति । नित्यत्वं कालिकव्यतिरेकाभावे हेतुः । विभुत्वं च दैशिकव्यतिरेकाभावे हेतुरित्याकलनीयम् । कारणं विभजते । तत्रेति । समवायिकारणं लक्षयति । तत्र यत्समवेतमिति । तत्र तेषु कारणेषु यत्समवेतं यस्मिन् समवेतमित्यर्थः भट्टाङ्गीकारेण परिहरति । सत्यमिति । तदेव स्पष्टयति । द्विविधः सम्बन्ध इत्यादि । सम्बन्धलक्षणं तु मूलकार एवाग्रे वदिष्यति सम्बन्धो हीत्यादिना । सम्बद्धत्वं समानमङ्गीक्रियते न तु समानेन सम्बन्धेन सम्बद्धत्वमिद्दाङ्गीकार इत्याशयः । अन्ययोस्त्विति । अन्ययोः युतसिद्धयोः पृथक्सिद्धयोरिति यावत् । यु मिश्रणामिश्रणयोरित्यस्य धातोरयुतसिद्धेत्यादिशब्दे कर्तरोऽर्थो विवक्षित इत्याशये पृच्छति । कौ पुनरिति । अमिश्रणार्थत्वमत्र विवक्षितमित्याह ययोरिति । अयुतसिद्धयुग्मान्युदाहृत्य दर्शयति । यथेति अवयव्यादयो हीत्यादि । अत्रादिपदाद् गुणक्रियाजाति

जातिव्यक्ती विशेषनित्यद्रव्ये चेति । अवयव्यादयो हि यथाक्रममवयवाद्याश्रिता एवावतिष्ठन्ते ऽविनश्यन्तः । विनश्यदवस्थास्त्वनाश्रिता एवावतिष्ठन्ते ऽवयव्यादयः(१) । यथा तन्तुनाशे सति पटः । यथा वा(२) आश्रयनाशे सति गुणः । विनश्यत्ता तु विनाशकारणसामग्रीसान्निध्यम् । तन्तुपटावप्यवयवावयविनौ तेन तयोः सम्बन्धः

आद्याः । अवयवाद्याश्रिता इत्यत्र तु गुणिक्रियावद्व्यक्तिनित्यद्रव्याणि ग्राह्याणि । विनश्यदवस्थास्त्विति । विनश्यन्ती अवस्था येषां ते तथोक्ताः । अनाश्रिता एवेति क्षणमात्रमिति शेषः । उदाहरति । यथेत्यादि । यत्र समवायिकारणनाशाद्द्रव्यनाश इत्यर्थः । यथा वा आश्रयेत्यादि । गुणस्य समवायासमवायिनिमित्तकारणविनाशविरोधिगुणेभ्यो नाश इति स्थितौ यत्र समवायिकारणनाशाद् गुणनाश इत्यर्थः । विनश्यत्तेत्यादि । विनश्यतो भावः विनश्यत्ता विनाशे ध्वंसे यानि कारणानि तेषां सामग्रीसाकल्यम् । न तु सकलकारणसमवधानमत्र सामग्री तथात्वे कारणपदसान्निध्यपदयोर्वैयर्थ्यं स्यात् । साकल्यस्य सन्निधिरेव सान्निध्यं चातुर्वर्ण्यमितिवत् स्वार्थे प्रत्ययः । एवं मृत्पिण्डोऽपीति । समवायिकारणलक्षणाक्रान्तत्वान्मृत्पिण्डोऽपि घटं प्रति समवायिकारणमित्यर्थः । समानकालोत्पत्ताविति । गुणगुणिनोः समानकालोत्पत्तावुच्यमानायां समानसामग्रीकत्वात् समानसमवायिकारणकत्वात् कपालरूपघटरूपयोः भेदो न स्यादिति योजना । अयमर्थः । गुणगुणि-

---

(१) अवयव्यादयः-इति नास्ति २ । ३ पु० ।

(२) अथवा--पा० २ पु० ।

समवायोऽयुतसिद्धत्वात् । तुरीपटयोस्तु न समवायोऽयुतसिद्धत्वाभावात् । न हि तुरी पटाश्रितैवावतिष्ठते नापि पटस्तुर्याश्रितोऽतस्तयो सम्बन्धः संयोग एव । तदेवं तन्तुसमवेतः पटः । यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणमस्तन्तुरेव समवायिकारणं पटस्य न तु तुर्यादि । पटश्च स्वगतरूपादेः समवायिकारणम् । एवं मृत्पिण्डोऽपि घटस्य समवायिकारणं घटश्च स्वगतरूपादेः समवायिकारणम् । ननु यदैव घटादयो जायन्ते तदैव तद्गतरूपादयोऽपि अतः समानकालीनत्वाद् गुणगुणिनोः सव्येतरविषाणवत् कार्यकारणभाव एव नास्ति पौर्वापर्याभावादतो न समवायिकारणं घटादयः स्वगतरूपादीनां कारणविशेषत्वात् समवायिकारणस्य । अत्रोच्यते । न गुणगुणिनोः समानकालीनं जन्म किं तु द्रव्यं निर्गुणमेव प्रथममुत्पद्यते पश्चात् तत्समवेता गुणा उत्पद्यन्ते । समानकालोत्पत्तौ तु गुणगुणिनोः समानसामग्रीकत्वाद् भेदो न स्यात् कारणभेदनियतत्वात् कार्यभेदस्य । तस्मात् प्रथमे क्षणे निर्गुण एव घट उत्पद्यते गुणेभ्यः पूर्वभावीति भवति गुणानां समवायिकारणम् । तदा कारणभेदोऽप्यस्ति घटो हि घटं प्रति न कारणमेकस्यैव पौर्वापर्याभा-

---

नोः समानकालोत्पत्तौ यद्गुणिनो घटस्य समवायिकारणं तदेव रूपादेर्गुणस्य वाच्यं न तु गुणी घटः तस्य पौर्वापर्याभावादेवं कपालरूपस्य घटरूपस्य च कपालमेव समवायिकारणं विवक्षि तथा चानयोः समानसमवायिकत्वाद् भेदो न स्यादेकदा रूप समवायिकारणभेदस्य प्रयोजकत्वादिति । ननु सामग्री

वात् । न हि स एव तमेव प्रति पूर्वभावी पश्चाद्भावी चेति । स्वगुणान् प्रति तु पूर्वभावित्वाद्भवति गुणानां समवायिकारणम् । नन्वेवं सति प्रथमे क्षणे घटोऽचाक्षुषः स्यादरूपिद्रव्यत्वाद् वायुवत् तदेव हि द्रव्यं चाक्षुषं यन्म-

---

यथाश्रुत एवास्त्विति चेत् । न । गुणगुणिनोः समानकालोत्पत्तिकत्वे ऽपि तत्प्रागभावादिभेदकृतः सामग्रीभेदो भविष्यति तथा च गुणगुणिनोः समानकालोत्पत्तिकत्वं न सामानसामग्रीकत्वे प्रयोजकं समानसमवायिकारणकत्वे तु तत् प्रयोजकमेवेत्युक्तं प्राक् । कारणभेदेति । समवायिकारणभेदेत्यर्थः कार्यभेदस्येति । रूपलक्षणकार्यभेदस्येत्यर्थः । कारणभेदोऽपीति । घटरूपकपाल-रूपयोरित्यर्थः । ननु कपालरूपस्य कपालरूपमेव समवायिकारणं घटरूपस्य घटरूपमेव तथा च समवायिकारणभेदो वरीवर्त्तीत्यत आह । घटो हीत्यादि । यथात्राभेदे कार्यकारणभावो नास्ति एवं कपालरूपस्यापि न कपालरूपं कारणमभेदादेवेत्याशयः । नन्वेवंसतीति । घटस्य निर्गुणत्वे सतीत्यर्थः अचाक्षुषः स्यादिति । चक्षुर्जन्यज्ञानविषयो न स्यादित्यर्थः । अरूपिद्र-व्यत्वादिति । द्रव्यत्वादित्युक्ते घटादौ व्यभिचारोऽत उक्तम-रूपीति । अरूपित्वादित्युक्ते रूपादौ व्यभिचारोऽत उक्तं द्रव्य-त्वादिति । अत्र दृष्टान्तमाह । वायुवदिति । द्रव्यचाक्षुषत्वे प्रयोजकमाह । तदेव हीति । उद्भूतरूपवत्त्वमात्रं यद्युच्येत तदा परमाणुद्व्यणुकयोश्चाक्षुषत्वं स्यादत उक्तं महत्त्वे सतीति । एताव-न्मात्रोक्तौ तु व्योमादेश्चाक्षुषत्वं स्यादत उद्भूतरूपवदिति । त्त्वे सति रूपवत्त्वमित्युक्ते तप्तवारिस्थवह्नेश्चाक्षुषत्वं स्या- उद्भूतेति । घटस्य निर्गुणत्वे ऽचाक्षुषत्वं दोषमुक्त्वा दोषा- ाह । अद्रव्यं चेति । अचाक्षुषत्वमद्रव्यत्वं चेति दोषद्वयं

हस्वे सत्युद्भूतरूपवत् । अद्रव्यं च स्याद् गुणाश्रयत्वाभा-
वाद् गुणाश्रयो द्रव्यमिति हि द्रव्यलक्षणम् । सत्यम् । प्रथमे
क्षणे घटो यदि(१) चक्षुषा न गृह्यते तदा का नो हानिः ।
न हि सगुणोत्पत्तिपक्षेऽपि निमेषावसरे घटो गृह्यते ।
तेन व्यवस्थितमेतन्निर्गुण एव प्रथमं घट उत्पद्यते
द्वितीयादिक्षणेषु(२) चक्षुषा गृह्यते, न च प्रथमे क्षणे गुणा-
श्रयत्वाभावादद्रव्यत्वापत्तिः समवायिकारणमितिद्रव्य
द्रव्यलक्षणयोगाद् योग्यतया गुणाश्रयत्वाच्च (योग्यता च
गुणात्यन्ताभावाभावः)(३) । असमवायिकारणं तदुच्यते ।

भवतोक्तं तत्राद्यो दोष एव न भवतीत्याशयेन परिहरति । सत्य
मिति । आशयं विवृणोति । प्रथमे क्षण इति । द्वितीयादिक्ष-
णेष्विति । ननु द्वितीयक्षणे घटे रूपोत्पत्तावपि चक्षुषा
ग्रहणं न स्यात् तत्र रूपस्यापि कारणत्वात् कारणं च पूर्ववृत्त्य-
पेक्षितमित्याक्षेपे द्वितीयादीत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा तृती-
यादिक्षणो गृह्यत इति समाधानं ज्ञेयम् । गुणाश्रयत्वं त्विव-
ति(४) । गुणाश्रयत्वयोग्यतावच्छेदकं त्वित्यर्थः । तत्र गुणप्रागभा-
वसत्त्वेन तदत्यन्ताभावासत्त्वादित्यर्थः । असमवायिकारणं लक्ष-
यति । यत् समवायीति । समवायिकारणप्रत्यासन्नं समवायि-
कारणसमवेतम् । अवधृतं निश्चितं सामर्थ्यं कारणत्वं यस्य
तदवधृतसामर्थ्यम् । समवायिकारणप्रत्यासन्नमसमवायिकारण-
मित्युक्ते तन्तुरूपादावतिव्याप्तमत उक्तमवधृतेत्यादि । तावत्युक्ते
तन्त्वादौ गतमत उक्तं समवायिकारणेत्यादि तत्समवायिकार

(१) परमसूक्ष्मो यदि घटादिः–पा० २ । ३ पु० ।
(२) क्षणे तु–पा० २ । ३ पु० ।

(३) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो नास्ति १ । २ पुस्तकयोः ।
(४) अयं पाठः चतुर्षु मूलपुस्तकेषु न दृश्यते ।

यत् समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यं तदसमवायिकारणम् । यथा तन्तुसंयोगः पटस्यासमवायिकारणं तन्तुसंयोगस्य गुणस्य पटसमवायिकारणेषु तन्तुषु गुणिषु समवेतत्वेन समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वेन पटं प्रति कारणत्वाच्च । एवं तन्तुरूपं पटरूपस्यासमवायिकारणम् । ननु पटरूपस्य पटः समवायिकारणं तेन तद्गतस्यैव कस्यचिद्धर्मस्य पटरूपं प्रत्यसमवायिकारणत्वमुचितं तस्यैव समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वान्न तन्तुरूपस्य तस्य समवायिकारणप्रत्यासत्त्यभावात् । मैवम् । तत्समवायिकारणसमवायिकारणप्रत्यासन्नस्यापि परम्परया(१) समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वात् । निमित्तकारणं तदुच्यते । यन्न समवायिकारणं नाप्यसमवायिकारणमथ च कारणं तन्निमित्तकारणम् । यथा वेमादिकं पटस्य निमित्तकारणम् । तदेतद्भावानामेव त्रिविधं कारणमभावस्य तु निमित्तमात्रं(२) तस्य क्वचिदप्यसमवायात् समवायस्य तु भावद्वयधर्मत्वात् । तदे

वासमवायिकारणेति । अयमर्थः । समवायिकारणेन सह प्रत्यासत्तिर्द्वेधा क्वचित् कार्यैकार्थसमवायलक्षणा यथा पटासमवायिकारणस्य तन्तुसंयोगस्य स्वकार्येण पटेन सहैकस्मिन् तन्तुरूपेऽर्थे प्रत्यासत्तिः क्वचित्तु कारणैकार्थसमवायलक्षणा यथा पटगतं रूपं प्रत्यसमवायिकारणस्य तन्तुरूपस्य कारणेन पटेन सहैकस्मिन् तन्तुलक्षणेऽर्थे प्रत्यासत्तिः । कार्यकारणभावलक्षणसम्बन्धनिरूपकसम्बन्ध्येकार्थसमवायित्वेन अनुगतत्वान्नाननुगमः । कार्यकारणभावनिरूपकौ तन्तुपटौ तन्मध्ये कार्येण पटेन सहैकार्थेषु तन्तुषु समवायवान् तन्तुसंयोगः । एवं कार्यकारणभाव-

---

(१) तन्तुरूपस्येत्यधिकं १ पु० ।

(२) निमित्तकारणमात्रम्-पा० २ पु० ।

तस्य त्रिविधस्य कारणस्य मध्ये यदेव कथमपि साति-
शयं तदेव करणम्। तेन व्यवस्थितमेतल्लक्षणं प्रमाकरणं
प्रमाणमिति। यत्त्वनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणमिति लक्षणम्।
तन्न। एकस्मिन्नेव घटे घटोऽयं घटोऽयमिति धारावाहि-

निरूपके पटसद्गतरूपे तन्मध्ये कारणेन पटेन एकार्थे
तन्तुषु समवायवत्तन्तुरूपमित्यर्थः। नन्वात्मसुखे कार्यकारणभा-
वनिरूपके तन्मध्ये कार्येण सुखेनैकार्थसमवायी धर्म इति
तत्रासमवायिकारणत्वं स्यादिति चेत्। यस्य निरुक्तैकार्थसमवायि-
त्वेन रूपेण कारणता तस्यासमवायिकारणत्वं धर्मस्य तु धर्मत्वे-
नैव सुखकारणत्वमिति नातिव्याप्तिः। भाट्टोक्तं प्रमाणलक्षण
दूषयितुमुपन्यस्यति। यत्त्विति। अनधिगतार्थस्य गन्तृ बोधक-
मनधिगतार्थगन्तृ। ननु गन्तृशब्दस्य तृन्प्रत्ययान्तत्वे न लोका-
व्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति(१)षष्ठीनिषेधात् तत्समासानुपपत्तिः तृ-
जन्तत्वे तु कर्तरीति षष्ठीसमासस्यैव निषेध इति चेत्। न। न
लोकेतिसूत्रे कृद्योगलक्षणायाः षष्ठ्या निषेधे कर्तरि च(२)त्यत्र च
कृद्योगलक्षणषष्ठीसमासस्य निषेधेऽप्यत्र शेषलक्षणायास्तस्याः
समास उपपन्न इति। अगृहीतविषयकयथार्थज्ञानं प्रमा तत्क-
रणं प्रमाणमिति निष्कृष्टोऽर्थः। तन्नेति यदुक्तं तदुपपादयति।
एकस्मिन्निति। धारावाहिकज्ञानानामिति धारारूपेण वह-
न्तीति धारावाहीनि धारावाहीन्येव धारावाहिकानि स्वार्थे
कप्रत्ययः तानि च तानि ज्ञानानि तेषामित्यर्थः। अप्रा-
माण्येति। अप्रमात्वप्रसङ्गादित्यर्थः। तथा च तत्करणं प्रमाणं
न स्यादिति भावः। क्षणलवादीनां विशेषणानां भेदात् तद्विशिष्टो
घटोऽपि भिद्यत इति भविष्यत्यनधिगतार्थगन्तृत्वमित्याशङ्क्य

---

(१) पाणिनिसूत्रम्। अ० २ पा० ३ सू० ६९।
(२) पाणिनिसूत्रम्। अ० २ पा० २ सू० १६।

कज्ञानानां गृहीतग्राहिणामप्रामाण्यप्रसङ्गात्। न चान्या-न्यक्षणविशिष्टविषयीकरणादनधिगतार्थगन्तृता। प्रत्यक्षेण सूक्ष्मकालभेदानाकलनात् कालभेदग्रहे हि क्रियादि[१]संयोगान्तानां चतुर्णां यौगपद्याभिमानो न स्यात्। क्रिया क्रियातो विभागो विभागात् पूर्वसंयोगनाशस्ततश्चोत्तरसंयोगोत्पत्तिरिति। ननु प्रमायाः कारणानि बहूनि सन्ति प्रमातृप्रमेयादीनि तान्यपि किं करणानि उत नेति उच्यते। सत्यपि प्रमातरि प्रमेये च प्रमानुत्पत्तेः इन्द्रियसंयोगादौ सत्यविलम्बेन प्रमोत्पत्तेरत इन्द्रियसंयोगादिरेव करणम्। प्रमायाः साधकत्वाविशेषे ऽप्यनेनैवोत्कर्षेणास्य प्रमात्रादिभ्योऽतिशयितत्वादतिशयितं साधकं साधकतमं तदेव करणमित्युक्तम्[२]। अत इन्द्रियसंयोगादिरेव प्रमाकरणत्वात् प्रमाणं न प्रमात्रादि। तानि च प्रमा-

---

पन्यस्य निराकरोति। न चेति। तत्र हेतुमाह। प्रत्यक्षेणेत्यादि। क्रियादिसंयोगान्तानामिति। क्रिया क्रियातो विभागो विभागात् पूर्वसंयोगनाश उत्तरसंयोगोत्पत्तिरित्येतन्न्यायेन प्रसिद्धकालभेदानां क्रियादिसंयोगान्तानां चतुर्णां शतपत्रशतं मया कण्टकेन युगपद्भिन्नमिति लोकसिद्धो योऽभिमानः स न स्यादित्यर्थः। ननु धारावाहिकस्थले द्वितीयक्षणे घटोऽयमिति यज्ज्ञानं तत् प्रथमक्षणे कुतो न स्यात् सामग्रीसत्त्वादिति चेत् अत्र पूर्वपूर्वज्ञानत्वेनोत्तरोत्तरज्ञानहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्प्यते तथा च नोत्तरज्ञानं पूर्वक्षण उत्पत्तुमर्हति कारणाभावादिति ज्ञेयम्। अथात्ममनोयोगादेर्व्यापारस्यात्मादौ सत्त्वाद् व्यापा-

---

(१) क्रिया क्रियातो विभागो विभागात् पूर्वसंयोगनाशस्ततुत्तरसंयोगोत्पत्तिरिति क्रियादि—पा० २ पु०।

(२) तदेव प्रमायाः करणमित्युक्तं प्रागेव—पा० १ पु०।

णानि चत्वारि । तथा च न्यायसूत्रम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति[१] ।

रचत्वाविशेषे करणे कत्यविधलक्षणयं दुर्ज्ञानमिति सन्दिहानः पृच्छति । नन्विति । उत्तरयति । उच्यत इति । इन्द्रियसंयोगादौ सतीति । इन्द्रियं च संयोगश्च तावादी यस्य स तादृशः । आदिशब्देन निर्विकल्पकज्ञानादि गृह्यते । तानि च प्रमाणानीति ।

प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः काणादसुगतौ पुनः ।
अनुमानं च तच्चाथ सांख्याः शब्दं च ते अपि ॥
न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानं च केचन ।
अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः ॥
अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा ।
सम्भवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुः ॥(२)

इत्यादिवचनान्मतान्तरे प्रमाणाल्पीयस्त्वबहुत्वेऽपि गौतममते चत्वार्येव प्रमाणानीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे सूत्रसंवादं दर्शयति । तथा चेत्यादि । सूत्रे विभागेनोद्देशस्य न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदपरत्वाच्चत्वार्येवेति लभ्यत इत्याशयः । अक्षिअक्षि प्रतीति वीप्सायामव्ययीभावसमासे प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण इति(३)टच्प्रत्यये प्रत्यक्षमिति सिद्धं भवति । न चैवं प्रत्यक्षो घटः प्रत्यक्षा कन्येत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अर्शआदिभ्योऽजित्य(४)जन्तत्वेन सामञ्जस्यादिति । अन्ये तु कुगतिप्रादय(५) इतिसूत्रेण

---

(१) अ० १ आ० १ सू० ३ ।

(२) एताः कारिकाः तार्किकरक्षायां प्रमाणप्रकरणे वरदराजेनोक्ताः ।

(३) अ० ५ पा० ४ सू० १०७ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इतिपाणिनिसूत्रस्य शरदादिगणसूत्रमिदम् ।

(४) पाणिनिसूत्रम् । अ० ५ पा० २ सू० १२७ ।

(५) पाणिनिसूत्रम् । अ० २ पा० २ सू० १८ ।

किं पुनः प्रत्यक्षम् । साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षम् । साक्षात्कारिणी च प्रमा सैवोच्यते येन्द्रियजा । सा च द्विधा सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात् । तस्याः करणं त्रिविधम् । कदाचिदिन्द्रियं कदाचिदिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कदाचिज्ज्ञानम् । कदा पुनरिन्द्रियं करणम् । यदा निर्विकल्पकरूपा प्रमा फलम् । तथाह्यात्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन इन्द्रियाणां वस्तुप्राप्यप्रकाशकारित्व(१)नियमात् । ततोऽर्थसन्निकृष्टेनेन्द्रियेण निर्विकल्पकं नामजात्यादियोजनाहीनं वस्तुमात्रावगाहि किञ्चिदिदमिति ज्ञानं जन्यते । तस्य ज्ञानस्येन्द्रियं करणं छिदाया इव परशुः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽवान्तरव्यापारः छिदाकरणस्य

प्रति गतमक्षं प्रत्यक्षमिति तत्पुरुषे परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति(२) परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायां द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु नेति(३) परवल्लिङ्गतायाः प्रतिषेधादभिधेयलिङ्गतोपपद्यते चक्षुरादौ च प्रत्यक्षशब्दस्य पङ्कजादिशब्दवद् वृत्तिरुपपन्नेत्याहुः ।

प्रमाणसामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषलक्षणमाह । साक्षात्कारीति । साक्षात्कारिणी चासौ प्रमा चेति कर्मधारये स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिष्विति(४)पुंवद्भावः । येन्द्रियजेति । इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्येत्यर्थः । तेन मनस्त्वेन मनोजन्यायामनुमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति । नामजा-

(१) पाणिनिसूत्रम् । अ० २ पा० ४ सू० २६ ।
(२) परवल्लिङ्गमिति पाणिनिसूत्रस्थं वार्त्तिकम् ।
(३) पाणिनिसूत्रम् । अ० ६ पा० ३ सु० ३४ ।
(४) माप्यकारित्व-पा० २ पु० ।

परशोरिव दारुसंयोगः । निर्विकल्पकं ज्ञानं फलं परशोरिवच्छिदा कदा पुनरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः करणम् । यदा निर्विकल्पकानन्तरं[१] सविकल्पकं नामजात्यादियोजनात्मकं डित्थोऽयं ब्राह्मणोऽयं श्यामोऽयमिति विशेषणविशेष्यावगाहि ज्ञानमुत्पद्यते तदा इन्द्रियार्थसन्निकर्षः करणम् । निर्विकल्पकज्ञानमवान्तरव्यापारः । सविकल्पकं ज्ञानं फलम् । कदा पुनर्ज्ञानं करणम् । यदोक्तसविकल्पकानन्तरं हानोपादानोपेक्षाबुद्धयो जायन्ते तदा निर्विकल्पकं ज्ञानं[२] करणम् । सविकल्पकज्ञानमवान्तरव्यापारः । हानादिबुद्धयः[३] फलम् । तज्जन्यस्तज्जन्यजनकोऽवान्तरव्यापारः । (यथा कुठारजन्यः कुठारदारुसंयोगः कुठारजन्यच्छिदाजनकः ।] [४]अत्र कश्चिदाह । सविकल्पकादीनामपीन्द्रियमेव करणं यावन्ति त्वान्तरालिकानि सन्निकर्षादीनि तानि सर्वाण्यवान्तरव्यापार इति । इन्द्रियार्थयोस्तु यः सन्निकर्षः साक्षात्कारिप्रमाहेतुः स षड्विध

त्यादियोजनेति । नाम सञ्ज्ञा जातिर्घटत्वादिः आदिशब्देन गुणक्रियादेर्ग्रहणं तेषां योजना सम्बन्धस्तदवगाहीत्यर्थः । इन्द्रियार्थसन्निकर्ष इति । तज्जन्यस्तज्जन्यजनको व्यापारः प्रकृते इन्द्रियजन्य इन्द्रियजन्यज्ञानजनकः फलकरणयोर्मध्ये वर्तमानत्वादवान्तरत्वम् । नामजात्यादियोजनात्मकमिति । नामजात्यादिसम्बन्धावगाहीत्यर्थः । यदोक्तसविकल्पकानन्तरं हानेति

(१) निर्विकल्पकज्ञानानन्तरं—पा० २ पु० ।

(२) तदा ज्ञानं—पा० २ पु० ।

(३) बुद्धिरेव—पा० २ पु० ।

(४) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो नास्ति १ । ३ पु० ।

एव । तद्यथा । संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायो विशेष्यविशेषणभावश्चेति । तत्र यदा चक्षुषा घटविषयं ज्ञानं जन्यते तदा चक्षुरिन्द्रियं घटोऽर्थः अनयोः सन्निकर्षः संयोग एवायुतसिद्ध्यभावात् । एवं मनसान्तरेणेन्द्रियेण यदात्मविषयकं ज्ञानं जन्यते ऽहमिति तदा मन इन्द्रियमात्मार्थः अनयोः सन्निकर्षः संयोग एव । [कदा पुनः संयुक्तसमवायसन्निकर्षः ।] [१]यदा चक्षुरादिना घटगतरूपादिकं गृह्यते घटे श्यामं रूपमस्तीति तदा चक्षुरिन्द्रियं घटरूपमर्थः अनयोः सन्निकर्षः संयुक्तसमवाय एव चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात् । एवं मनसात्मसमवेते सुखादौ गृह्यमाणे अयमेव सन्निकर्षः घटगतपरिमाणादिग्रहे[२] चतुष्टयसन्निकर्षोऽप्यधिकं कारणमिष्यते सत्यपि संयुक्तसमवाये तदभावे दूरे परिमाणाद्यग्रहणात् । चतुष्टयसन्निकर्षो यथा । इन्द्रियावयवैरर्थावयविनामिन्द्रियावयविनार्थावयवानामिन्द्रियावयवैरर्थाव-

---

दोषवति वस्तुनि या हेयत्वबुद्धिः सा हानबुद्धिः । गुणवति योपादेयत्वबुद्धिः सोपादानबुद्धिः । उभयाभाववति योपेक्षणीयत्वबुद्धिरित्यर्थः । करणभेदानभिधाय सन्निकर्षभेदानाह । इन्द्रियार्थयोरित्यादि ।

घटतन्नीलनीलत्वशब्दशब्दत्वजातयः ।
अभावसमवायौ च ग्राह्याः सम्बन्धषट्कतः ॥

इति सङ्ग्रहकारिकार्थं हृदि निधाय सन्निकर्षस्वरूपनिरूपणः

---

(१) ( ) एतन्मध्यस्थः पाठो नास्ति २ । ३ पु० ।
(२) परिमाणग्रहणे–पा० २ पु० ।

यवानामर्थावयविनामिन्द्रियावयविनां सन्निकर्ष इति। यदा पुनश्चक्षुषा घटरूपसमवेतं रूपत्वादिसामान्यं गृह्यते तदा चक्षुरिन्द्रियं रूपत्वादिसामान्यमर्थः अनयोः सन्निकर्षः संयुक्तसमवेतसमवाय एव। यतश्चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतं तत्र रूपत्वस्य समवायात्। कदा पुनः समवायः सन्निकर्षः। यदा श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दो गृह्यते तदा श्रोत्रमिन्द्रियं शब्दोऽर्थः अनयोः सन्निकर्षः समवाय एव (कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रं)[१] श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वाच्छब्दस्य चाकाशगुणत्वाद् गुणगुणिनोश्च समवायात्। (कदा पुनः समवेतसमवायः) [२]। यदा पुनः शब्दसमवेतं शब्दत्वादिसामान्यं श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते तदा श्रोत्रमिन्द्रियं शब्दत्वादिसामान्यमर्थः अनयोः सन्निकर्षः समवेतसमवाय एव। श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात्। कदा पुनर्विशेषणविशेष्यभाव इन्द्रियार्थसन्निकर्षो भवति। यदा चक्षुषा संयुक्ते[३] भूतले घटाभावो गृह्यते इह भूतले घटो नास्तीति तदा विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्धः(४)। तदा चक्षुःसंयुक्तस्य भूतलस्य घटाद्य-

---

कथयति। तत्र यदेत्यादि। तदेवं सङ्क्षेपत इति। तत् तस्मात् समानन्यायत्वादेवमुक्तरीत्या सङ्क्षेपतः सामान्येन। पञ्चविधसम्बन्धसम्बद्धविशेषणविशेष्यभावलक्षणेन। संयोगादिप

---

(१) ( ) एतन्मध्यस्थः पाठो नास्ति १। ३ पु०।

(२) ( ) एतन्मध्यस्थो नास्ति २ पु०।

(३) चक्षुःसंयुक्त—पा० २। ३ पु०।

(४) सन्निकर्षः—पा० ३ पु०।

भावो विशेषणं भूतलं विशेष्यम् । यदा च मनःसंयुक्त आत्मनि सुखाद्यभावो गृह्यते ऽहं सुखरहित इति तदा मनःसंयुक्तस्यात्मनः सुखाद्यभावो विशेषणम् । यदा श्रोत्रसमवेते गकारे घत्वाभावो गृह्यते तदा श्रोत्रसमवेतस्य गकारस्य घत्वाभावो विशेषणम् । तदेवं सङ्क्षेपतः पञ्चविधसम्बन्धान्यतमसम्बन्धसम्बद्ध(१) विशेषणविशेष्यभावलक्षणेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षेणाभाव इन्द्रियेण गृह्यते । एवं समवायोऽपि चक्षुःसम्बद्धस्य तन्तोर्विशेषणभूतः पटसमवायो गृह्यते इह तन्तुषु पटसमवाय इति । तदेवं षोढा सन्निकर्षो वर्णितः । सङ्ग्रहश्च ।

> अक्षजा प्रमितिर्द्वेधा सविकल्पाविकल्पिका ।
> कारणं त्रिविधं तस्याः सन्निकर्षस्तु षड्विधः ॥
> घटतन्नीलनीलत्वशब्दशब्दत्वजातयः ।
> अभावसमवायौ च ग्राह्याः सम्बन्धषट्कतः [२] ॥

पञ्चविधसम्बन्धान्यतमसम्बद्धविशेषणविशेष्यभावलक्षणेनेत्यर्थः । भूतले घटाभाव इत्यत्र चक्षुःसंयुक्तस्य भूतलस्य व्यावर्तकत्वाद्विशेषणत्वं घटाभावस्य व्यावर्त्यत्वाद्विशेष्यत्वम् । अघटं भूतलमित्यत्र तु घटाभावस्य व्यावर्तकत्वाद्विशेषणत्वं भूतलस्य च व्यावर्त्यत्वाद्विशेष्यत्वमिति ज्ञेयम् । एवं समवायोऽपीति । अनेन समवायोऽप्रत्यक्ष इत्यन्यमतं निराकृतं भवतीति ज्ञेयम् इह तन्तुष्विति । अत्र पटसमवायो विशेष्यत्वेन गृह्यते चक्षुःसम्बद्धस्येति मूलोक्तं विशेषणत्वेन ग्रहणं तु पटसमवायवन्तस्तन्तव इत्यत्राकलनीयम् । एवं रूपत्वसमवायवद्रूपं रूपे रूपत्वसम- इत्याद्यप्यूहनीयम् ।

---

(१) पञ्चविधसम्बन्धसम्बन्धि—पा० २ पु० ।
(२) इयं कारिका नास्ति २ । ३ पुस्तकयोः ।

ननु निर्विकल्पकं परमार्थतः स्वलक्षणविषयं भवतु प्रत्यक्षं सविकल्पकं तु शब्दलिङ्गवदनुगताकारावगाहित्वात् सामान्यविषयं कथं प्रत्यक्षमर्थजस्यैव प्रत्यक्षत्वात्। अर्थस्य च परमार्थतः सत एव तज्जनकत्वात्। स्वलक्षणं तु परमार्थतः सत् न तु सामान्यं तस्य प्रमाणनिरस्तविधिभावस्यान्यव्यावृत्त्यात्मनस्तुच्छत्वात्। मैवम्। सामान्यस्यापि वस्तुभूतत्वात्। तदेवं व्याख्यातं प्रत्यक्षम्।

अथवा प्रतिलिङ्घेत्यादिना सविकल्पकनिर्विकल्पकयोः प्रामाण्ये उपपादिते सविकल्पकप्रामाण्यमसहमानो बौद्धः शङ्कते। नन्विति परमार्थतः अनारोपितरूपतः। स्वलक्षणविषयम्। स्वलक्षणं व्यक्तिर्विषयो यस्य तत् तथोक्तम्। भवतु प्रत्यक्षम्। भवतु साक्षात्कारिणी प्रमेत्यर्थः। सविकल्पकं तु शब्दलिङ्गवदिति। यथा शब्दानुमानाभ्यां ज्ञायमानोऽर्थः सामान्यात्मना ज्ञायते न तु सर्वतो व्यावृत्तस्तथा सविकल्पकमप्यनुगतमेवाकारमवगाहत इत्यर्थः। तस्य प्रमाणेति। अत्र सामान्यं व्यक्तिषु वर्तत इति वादिनं प्रत्युच्यते किं कार्त्स्न्येन वर्तत उतैकदेशेनेति। नाद्यः। अन्यस्यां व्यक्तौ तस्य प्रतीत्यनुपपत्तेः। न द्वितीयः। निरंशस्य तस्य देशकल्पनासम्भवादिति युक्तिः प्रमाणशब्देनोच्यते तेन निरस्तो निराकृतो विधिभावोऽस्तित्वं यस्येति समासः। अन्यव्यावृत्त्यात्मन इति। घटोयमित्यत्राघटव्यावृत्तोऽयमिति तेनार्थकरणात् सर्वत्रान्यापोहरूपं सामान्यं तन्म[illegible] इत्याशयः। तुच्छत्वात् शशविषाणवदत्यन्तासत्त्वात्। समाध[illegible] मैवमिति। सामान्यस्येति। अयं भावः। घटोऽयंघटोऽय[illegible] इत्यनुगताकारप्रत्ययोऽनुगतकार्यत्वादनुगतं कारणं सामान्यरू[illegible]

लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्। येन ह्यनुमीयते तदनुमानम्। लिङ्गपरामर्शेन चानुमीयतेऽतो लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्।

क्षिपति। ननु व्यक्तय एव तथा सन्त्विति चेत्। न। तासामननुगतत्वेनातथात्वात्। नन्वघटव्यावृत्त्यैवानुगतप्रत्ययोपपत्तौ किं सामान्येनेति चेत्। न। अभावरूपाया अन्यव्यावृत्तेः सामान्यापेक्षया गुरुत्वेन तदनुपपादकत्वात्। समवायरूपया वृत्त्या सामान्यं प्रत्येकपर्याप्तमिति न प्रागुक्तवृत्तिविकल्पोऽपि। तथा च प्रयोगः। सामान्यं वस्तुभूतमबाधितत्वात् स्वलक्षणवदिति। गौतमोऽपि तदसूत्रयत्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्ष(१)मित्यादि सङ्क्षेपः। इदं त्वत्रावधेयम्। जन्यप्रत्यक्षमात्रे सन्निकर्षो हेतुः द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे तु संयोगः संयुक्तसमवेतप्रत्यक्षादौ(२)संयुक्तसमवायादिः। मणिकृन्मते त्वलौकिकोऽपि सन्निकर्षोऽस्तीति जन्यमलौकिकमपि प्रत्यक्षम्। तच्च सामान्यलक्षणयोगजधर्मज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यतया त्रिविधम्। तत्राद्यं घट इति प्रत्यक्षं भूतभाविवर्तमानयावद्घटविषयकमाद्यं तद्धि घटत्वेन ज्ञायमानेन प्रत्यासत्त्या जन्यते। यथा वा प्रमेयमिति प्रत्यक्षं यावत्प्रमेयविषयकम्। प्राञ्चस्तु न सामान्यं प्रत्यासत्तिः किं तु वर्तमानगतसन्निकर्षेणैवासन्निकृष्टातीतानागतादिभाने गौरवेण यावद्विषयकेन्द्रियसन्निकर्षस्याहेतुत्वात्। न चैवं पटादेरप्यसन्निकृष्टत्वाविशेषे घटोऽयमिति प्रत्यक्षविषयतापत्तिः प्रकारीभूतसामान्याश्रयत्वस्यैव नियामकत्वादित्याहुः। योगिनां यावत्पदार्थगोचरं प्रत्यक्षं द्वितीयं तद्धि योगजधर्मेण प्रत्यासत्त्या जन्यते। तृतीयं परमाणुमहं जानामीति

---

(१) न्यायसूत्रम्। अ० १ आ० १ सू० ४।

(२) द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षादाविति पाठः सम्भाव्यते।

तच्च धूमादिज्ञानमनुमितिं प्रति करणत्वात् । अग्न्यादिज्ञानमनुमितिः तत्करणं धूमादिज्ञानम् । किं पुनर्लिङ्गं कश्च तस्य परामर्शः । उच्यते । व्याप्तिबलेनार्थगमकं लिङ्गम् । यथा धूमोऽग्नेर्लिङ्गम् । तथाहि यत्र धूमस्तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिस्तस्यां गृहीतायामेव व्याप्तौ धूमोऽग्निं गमयत्यतो व्याप्तिबलेनाग्न्यनुमापक-

---

परमाण्वंशे प्रत्यक्षं कविकाव्यादिमूलभूतसंसर्गज्ञानं च तद्विज्ञानलक्षणेन सन्निकर्षेण जन्यते । तच्च जन्यसविकल्पकमेव प्रत्यासत्तिः । ईश्वरज्ञाननिर्विकल्पकयोरप्रत्यासत्तित्वात् । इदं च मनस एवासत्तिरित्येके । बहिरिन्द्रियस्यापि तदासत्तिरित्यपरे । जन्यप्रमामात्रे विशेष्यसम्बद्धविशेषणज्ञानं गुणः जन्यप्रत्यक्षप्रमामात्रे तु भ्रमविरोधिसन्निकर्षो गुण इति कश्चित् । अदृष्टविशेषस्तथेति रत्नकोषकृतः । स्थूलावयविप्रत्यक्षप्रमायां भूयोवयवेन्द्रियसन्निकर्ष इति ।

उपजीव्यं प्रत्यक्षं निरूप्य तदुपजीवकमनुमानं निरूपयति । लिङ्गपरामर्श इति । लीनमर्थं गमयतीति लिङ्गं तस्य परामर्शस्तृतीयं ज्ञानं वह्निव्याप्यधूमवानयमित्येवमाकारकम् । इदं च वार्त्तिककारमतम् । मणिकृन्मतं तु व्याप्तिज्ञानमनुमानमिति । यत्तु परामृश्यमानं लिङ्गमनुमानमित्युद्यनाचार्यमतम् । तन्न । अतीतानागतस्थले लिङ्गाभावेनानुमित्यनुदयप्रसङ्गात् । ननु लिङ्गपरामर्शस्य चरमकारणत्वात् तस्य च स्वोत्तरभाविभावभूतकारणानपेक्षत्वरूपत्वाद् व्यापाराभावेन करणत्वाभावात् कथमनुमानत्वमिति चेत् । न । वार्त्तिककारमते यस्मिन् सति क्रि[illegible]भवत्येव तस्यैव करणत्वेन निर्व्यापारत्वस्यादोषत्वादि[illegible] ननु कोऽसौ लिङ्गपरामर्श इत्यत आह । तच्चेति । सर्वनामान्य[illegible] श्यविधेययोरैकत्वमापादयन्ति पर्यायेण तत्त लिलङ्गभाजि[illegible]

त्वाद् धूमोऽग्नेर्लिङ्गम् । तस्य तृतीयं ज्ञानं लिङ्गपरामर्शः । तथाहि प्रथमं तावन्महानसादौ भूयोभूयो धूमं पश्यन् वह्निं पश्यति तेन भूयोदर्शनेन धूमाग्न्योः स्वाभाविकं सम्बन्धमवधारयति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति । यद्यपि यत्र-यत्र मैत्रीतनयत्वं तत्रतत्र श्यामत्वमपीति भूयोदर्शनं स-मानमवगम्यते तथापि मैत्रीतनयत्वश्यामत्वयोर्न स्वाभा-

न्तीतिवामनवचनाद्धर्मादज्ञानापेक्षया तदिति नपुंसकलिङ्गनि-र्देशः । तदुक्तम् । शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्येति । व्याप्ति-लक्षणमाह । यत्रेत्यादिना । अत्र लक्षणं साहचर्यैत्यादि । धूमा-ग्निपदं तूदाहरणार्थमिति ज्ञेयम् । सहचरत इति सहचरौ तयोर्भावः साहचर्यं तस्य नियमो नाम व्याप्तिरित्यक्षरार्थः । यद्यपि साहचर्यमात्रं न व्याप्तिः सोपाधावपि गतत्वात् । नापि नियतत्वेन विशेषितं तद् व्याप्तिघटितत्वेनात्माश्रयात् । तथाप्यनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरिति दर्शयितुं नियमपदनि-र्देश इति भावः । यत्तु ।

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
अविनाभावनियमो दर्शनान्न न दर्शनात्(१) ॥

इति वचनात् तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेवाविनाभाव इति सौगतमतम् । तन्न । रसादिना रूपाद्यनुमानस्य सकलजनसिद्ध-त्वात् । न ह्यनयोः कार्यकारणभावो न वा तादात्म्यमिति ।

(१) इयं कारिका न्यायकन्दलीग्रन्थे ऽनुमाननिरूपणप्रकरणे श्रीधरेण [illegible]क्तमित्यादिना धृता । तत्र दर्शनान्न तु दर्शनादिति चतुर्थपादस्य [illegible]रः । सर्वदर्शनसङ्ग्रहे बौद्धदर्शने ऽपीयं धृता । तत्र दर्शनान्तरदर्शना-[illegible]ति पाठः । तार्किकरक्षाव्याख्यानन्यायसारसङ्ग्रहे वरदराजेनापि यथा-[illegible]त्यादिना धृता ।

विकः सम्बन्धः किं त्वौपाधिक एव शाकाद्यन्नपरिणाम-
स्योपाधेर्विद्यमानत्वात् । तथाहि श्यामत्वे मैत्रीतनयत्वं
न प्रयोजकं किं तु शाकाद्यन्नपरिणतिभेद एव प्रयोजकः
प्रयोजकश्चोपाधिरित्युच्यते । न च धूमाग्न्योः सम्बन्धे
कश्चिदुपाधिरस्ति । अस्ति चेत् योग्योऽयोग्यो वा । अयोग्य-
स्य शङ्कितुमशक्यत्वाद् योग्यस्य चानुपलभ्यमानत्वाद् यत्रो-

धूमलक्षणं कार्यं वह्निलक्षणं कारणमनुमापयति शिंशपात्वं च
तादात्म्याद् वृक्षत्वमनुमापयतीति सौगताशय इत्यादि सङ्क्षेपः
ननु तृतीयज्ञानं परामर्श इत्युक्तं तन्न सङ्घटत इति व्याप्तिग्राहका-
णां सहचारदर्शनानां बहुत्वादित्यत आह । प्रथममित्यादि ।
व्याप्तिग्रहमारभ्य तृतीयत्वमित्याशयः । किं त्वौपाधिक इति ।
उपाधेर्जात इत्यर्थः । श्यामत्वे मैत्रीतनयत्वमित्यादि । अयं
भावः । कश्चित्तार्किको मैत्र्याः पूर्वतनान् सप्त पुत्राननुभूयाष्टमं
गर्भस्थं पुत्रं पक्षीकृत्यैवमनुमानं रचयति विमतः पुत्रः श्यामो
भवितुमर्हति मैत्रीतनयत्वात् सम्प्रतिपन्नमैत्रीतनयवदिति अत्रान्य
आह श्यामत्वे मैत्रीतनयत्वं न प्रयोजकं किं तु शाकाद्याहारप-
रिणतिभेद एव । अयं च शङ्कितोपाधिः मैत्रीतनयत्वलक्षणसाध-
नाव्यापकत्वानिश्चयात् । आर्द्रेन्धनसंयोगादिस्तु निश्चित एवे-
ति । यद्यपि नीलोत्पलादौ श्यामत्वसत्त्वे ऽपि शाकाद्याहारपरि-
णतिभेदो नास्तीत्यसमञ्जसं तथापि यत्र पुरुषस्य श्यामत्वं
तत्रोक्त उपाधिरस्त्येवेति सर्वं समञ्जसम् । अस्य लक्षणं तु साध
नाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्यापकत्वम् । साध्यसमव्याप
उपाधिरित्युक्ते ऽनित्यः शब्दः कृतकत्वाद्घटवदित्यत्र सकर्तृकत-
मुपाधिः स्यादत उक्तं साधनाव्यापकेति । तावत्युक्ते

पाधिरस्ति तत्रोपलभ्यते यथाग्नेर्धूमसम्बन्ध आर्द्रेन्धनसंयोगः हिंसात्वस्य चाधर्मसाधनत्वेन सह सम्बन्धे निषिद्धत्वमुपाधिः मैत्रीतनयत्वस्य च श्यामत्वेन सह सम्बन्धे शाकाद्यन्नपरिणतिभेदः । न चेह धूमस्याग्निसाहचर्ये

प्रयोगे घटत्वमुपाधिः स्यादत उक्तं साध्यव्यापक इति । साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक उपाधिरित्युक्ते तत्रैव अश्रावणत्वमुपाधिः स्यादतः समपदग्रहणम् । सर्वत्र साध्यव्यापकत्वं दृष्टान्ते ग्राह्यम् । साधनाव्यापकत्वं च पक्ष इति विवेकः । स्फटिकगतत्वेन लौहित्यावभासे जपाकुसुमस्य साधनत्वाभिमतगतत्वेन स्वधर्मभूतया व्याप्तेर्यः प्रतिभासस्तन्निमित्तत्वेनास्योपाधिव्यपदेश इति । दूषकता चोपाधेः । स्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोन्नायकतया स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया वा । तथाहि इदं साधनं साध्यव्यभिचारि साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारित्वाद् यद् यद्व्यापकव्यभिचारि तत् तद्व्याप्यव्यभिचारि यथा पृथिवीत्वव्यापकद्रव्यत्वव्यभिचारि गुणत्वादि पृथिवीत्वमपि व्यभिचरतीति सामान्यतो विशेषतस्तु मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि तद्व्यापकशाकाद्याहारपरिणतिभेदव्यभिचारित्वात् प्रमेयत्ववदिति शाकाद्यन्नपरिणति भेदनरश्यामत्वयोर्वैद्यकशास्त्रात् कार्यकारणभावावगमात् कारणाभावे कार्यभूतश्यामत्वासम्भव इति विपक्षे बाधकस्तर्क इति द्रष्टव्यम् । हिंसात्वस्य चाधर्मसाधनत्वेनेति । अहिंसा परमो धर्मस्तवधर्मः प्राणिनां वध इत्यभिमा-...नार्हतो ऽनुमानं रचयति । क्रत्वन्तर्वर्तिनी हिंसा अधर्मसाधनं ...त्वात् क्रतुबाह्यहिंसावदिति । अत्र हिंसात्वं नाधर्मसाधनत्वे ...जकं किं तु निषिद्धत्वमुपाधिरित्यर्थः । योग्यानुपलब्धिविषय- ...धूमस्य वह्निसम्बन्धे उपाधिर्नास्तीत्याह । न चेह धूमस्येति

कश्चिदुपाधिरस्ति । यद्यभविष्यत् तदाऽद्रक्ष्यत् ततो दर्शनाभावान्नास्तीति तर्कसहकारिणानुपलम्भसनाथेन प्रत्यक्षेणैवोपाध्यभावोऽवधार्यते । तथा च उपाध्यभावग्रहणजनितसंस्कारसहकृतेन भूयोदर्शनजनितसंस्कारसहकृतेन साहचर्यग्राहिणा प्रत्यक्षेणैव धूमाग्न्योर्व्याप्तिरवधार्यते । तेन धूमाग्न्योः स्वाभाविक एव सम्बन्धः न त्वौपाधिकः । स्वाभाविकश्च सम्बन्धो व्याप्तिः[१] । तदनेन न्यायेन धूमाग्न्योर्व्याप्तौ गृह्यमाणायां महानसे यद्धूमज्ञानं तत् प्रथमम् । पर्वतादौ पक्षे यद्धूमज्ञानं तद् द्वितीयम् । ततः पूर्वगृहीतां धूमाग्न्योर्व्याप्तिं स्मृत्वा यत्र धूमस्तत्राग्नि-रिति[२] तत्रैव पर्वते पुनर्धूमं परामृशति अस्त्यत्र पर्वते ऽग्निना व्याप्तो धूम इति तदिदं धूमज्ञानं तृतीयम् । एतच्चावश्याभ्युपेतव्यमन्यथा यत्र धूमस्तत्राग्निरित्येव स्यादिह तु कथमग्निना भवितव्यं तस्मादिहापि धूमोऽस्तीतिज्ञानमन्वेषितव्यम् । अयमेव लिङ्गपरामर्शोऽनुमितिं प्रति करणत्वाच्चानुमानम् । तस्मादस्त्यत्र पर्वते

अनुपलब्धौ योग्यता च तर्कितप्रतियोगिसत्त्वविरोधितारूपेति ज्ञेयम् । तर्कानुपलम्भाभ्यां सनाथेन प्रत्यक्षेणोपाध्यभावस्यावधारणे सति यत् फलं भवति तदाह । तथा चेति । व्यभिचारादर्शनं सहचारदर्शनं च व्याप्तिग्राहकम् । व्यभिचारादर्शनं च व्यभिचारज्ञानाभावः । व्यभिचारज्ञानं च निश्चयशङ्कासाधारणम् उपाधिसंशयाहिता च व्यभिचारशङ्का उपाध्यभावावधार

---

(१) व्याप्तिरित्युच्यते—पा० २ । ३ पु० ।

(२) यत्र धूमस्तत्राग्निरिति—इति नास्ति २ । ३ पुस्तकयोः ।

ऽग्निरित्यनुमितिज्ञानमुत्पद्यते । ननु कथं प्रथमं महानसे यद्धूमज्ञानं तन्नाग्निमनुमापयति[१] । सत्यम् । व्याप्तेरगृहीतत्वाद् गृहीतायामेव व्याप्तावनुमित्युदयात् । अथ व्याप्तिनिश्चयोत्तरकालं महानस एवाग्निरनुमीयताम् । नैवम् । अग्नेर्दृष्टत्वेन सन्देहास्यानुदयात्[२] । सन्दिग्धश्चार्थोऽनुमीयते । यथोक्तं भाष्यकृता । नानुपलब्धे न निर्णीते ऽर्थे न्यायः प्रवर्तते किं तु सन्दिग्धे । अथ पर्वतगतमात्रस्य पुंसो यद्धूमज्ञानं तत् कथं नाग्निमनुमापयति । अस्ति चात्राग्निसन्देहः साधकबाधकप्रमाणाभावेन संशयस्य न्यायप्राप्तत्वात् । सत्यम् । अगृहीतव्याप्तेरिव गृहीतविस्मृतव्याप्तेरपि पुंसोऽनुमानानुदयेन व्याप्तिस्मृतेरप्यनुमितिहेतुत्वात् । धूमदर्शनाच्चोद्बुद्धसंस्कारो

सति निवर्तत इत्याशयेन तदवधारणस्य व्याप्तिग्रहोपयोग उक्त इत्यर्थः । भूयोदर्शनजनितसंस्कारस्तत्रनुकूलतर्कवितरा इति ज्ञेयम् । पुनर्धूमं परामृशति अनुसन्धत्त इत्यर्थः । लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मृतिभ्यामेवानुमितिर्भवतीति कन्दलीकारादिमतं प्रतिक्षेप्तुमाह । एतच्चावश्याभ्युपेतव्यमिति । तस्माद्- स्त्यत्र पर्वत इति तस्मात् तृतीयज्ञानात् । नन्वग्न्यनुमितेर्विषयोऽग्निः पर्वतस्तदुभयसंयोगश्च तत्र पर्वतस्तावच्चक्षुषैव गृहीतोऽग्नितत्संयोगौ च व्याप्तिग्राहकेणैव गृहीताविति नानुमेयं किञ्चिदिति चेत् । न । वह्निः पर्वतीयतयानुमितिविषयः पर्वतीयत्वं च न प्रकारः किं तु संसर्ग एवेति सर्वं समञ्जसम् । धूमदर्श- व्याप्तिं स्मरति । एकसम्बन्धिदर्शने ऽपरसम्बन्धिस्मरण-

(१) तन्नाग्न्यनुमापकम्—पा० २ । ३ पु० ।
(२) सन्देहाभावात्—पा० २ । ३ पु० ।

व्याप्तिं[१] स्मरति यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानस इति । तेन धूमदर्शने जाते व्याप्तिस्मृतौ भूतायां यद्धूमज्ञानं तत् तृतीयं धूमवांश्चायमिति तदेवाग्निमनुमापयति नान्यत् तदेवानुमानं स एव लिङ्गपरामर्शः । तेन व्यवस्थितमेतल्लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति । तच्चानुमानं द्विविधम् । स्वार्थं परार्थं चेति । स्वार्थं स्वप्रतिपत्तिहेतुः । तथाहि स्वयमेव महानसादौ विशिष्टेन प्रत्यक्षेण धूमाग्न्योर्व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतस्तद्गते चाग्नौ सन्दिहानः पर्वतवर्तिनीमविच्छिन्नमूलामभ्रंलिहां धूमलेखां पश्यन्[२] धूमदर्शनाच्चोद्बुद्धसंस्कारो व्याप्तिं स्मरति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति । ततोऽत्रापि धूमोऽस्तीति प्रतिपद्यते तस्मादत्र पर्वतेऽग्निरप्यस्तीति स्वयमेव

मिति भावः । स्वप्रतिपत्तिहेतुरिति । वाक्याप्रयुक्तः परामर्शः स्वार्थानुमानमित्यर्थः । विशिष्टेन व्यभिचारादर्शनसहचारदर्शनसहकृतेन । उद्बुद्धसंस्कारः संस्कारस्योद्बोधः कार्योन्मुखत्वम् ।

स्वार्थानुमानं प्रदर्श्य क्रमप्राप्तं परार्थानुमानं प्रदर्शयति । यत्त्विति । पर्वतोऽयमग्निमान् धूमादिति । अत्र धूमस्य वह्न्यहेतुतया वाक्यार्थान्वयानुपपत्त्या साध्यहेतुपदयोर्ज्ञानलक्षणेति वदन्ति । प्रतिज्ञावाक्यस्य पर्वतो वह्निमत्तया ज्ञातव्य इत्यर्थकरणात् तत्र ज्ञातव्यत्वे लक्षणा हेतुपदे तु धूमज्ञानादित्यर्थः क्रियत इत्युभयत्र ज्ञानलक्षणेति तदाशयः । अत्र धूमादित्येव प्रयोक्तव्यं न तु धूमवत्त्वादिति । मतुपो व्यर्थत्वाद्धेतुमात्रस्याकाङ्क्षितत्वादनाकाङ्क्षिताभिधाने ऽप्र[illegible] स्यमिष्यत [illegible]

---

(१) धूमदर्शनाद्व्याप्तिमिति टीकासम्मतः २ पु[illegible]तोकः ।

(२) पुनःपुनः पश्यन्—पा० १ पु० ।

प्रतिपद्यते तत् स्वार्थानुमानम् । यत्तु कश्चित् स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं बोधयितुं पञ्चावयवमनुमानवाक्यं प्रयुङ्क्ते तत् परार्थानुमानम् । तद्यथा पर्वतोऽयमग्निमान् धूमवत्त्वात् यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानसः तथा चायं तस्मात्तथेति । अनेन वाक्येन प्रतिज्ञादिमता[१] प्रतिपादितात् पञ्चरूपोपपन्नाल्लिङ्गात् परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते तेनैतत् परार्थमनुमानम् । अत्र पर्वतस्याग्निमत्त्वं साध्यं धूमवत्त्वं हेतुः । स चान्वयव्यतिरेकी अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमत्त्वात् । तथाहि यत्रयत्र धूमवत्त्वं तत्राग्निमत्त्वं यथा महानस इत्यन्वयव्याप्तिः । महानसे धूमाग्न्योरन्वयसद्भावात्[२] । एवं यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा महाह्रद इतीयं व्यतिरेकव्याप्तिः । महाह्रदे धूमाग्न्योर्व्यतिरेकस्य सद्भावदर्शनात्[३] । व्यतिरेकव्याप्तेस्त्वयं क्रमः । अन्वयव्याप्तौ यद् व्याप्यं तदभावोऽत्र व्यापको यच्च व्यापकं तदभावोऽत्र

अन्ये तु धूमादित्यनेन न कारकोहेतुरभिधीयते किं तु ज्ञापको वह्निमानिति साध्यनिर्देशानन्तरं कुत इति प्रमाणाकाङ्क्षायां धूमादिति प्रयोगात् पञ्चम्या अपि तत्र ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वपरत्वं तथा च हेतुवाक्यार्थं ज्ञापके ज्ञाप्यस्य साध्यस्य विषयत्वेनैवान्वय इति न साध्यपदे लक्षणेत्याहुः । अनेन वाक्येन प्रतिपादितात् पञ्चरूपोपपन्नादिति पक्षधर्मत्वादिलक्षणपञ्चरूपयुक्तादित्यर्थः ।

(१) प्र[illegible]दिमतः—इति नास्ति २ । ३ पु० ।

[illegible] स्मरात्

(१) तन्नाग्न्यनुमाप[illegible]ात्—पा० २ । ३ पु० ।

(२) सन्देहाभावात्—[illegible]भावस्य दर्शनात्—पा० २ पु० । व्यतिरेकदर्श-

व्याप्य इति(१)। तदुक्तम्।

व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यादृगिष्यते।
तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते॥ (२)
अन्वये साधनं व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते।
साध्याभावोऽन्यथा व्याप्योव्यापकःसाधनात्ययः॥
व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परम्।
एवं परीक्षिता व्याप्तिः स्फुटीभवति तत्त्वतः॥

अत्रैवं क्रमः। प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकवाक्यतया महावाक्यार्थज्ञानं-प्रथमं ततो धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यमिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानसं ज्ञानं ततो वह्निव्याप्यधूमवानयमिति मानसलिङ्गपरामर्शस्ततोऽनुमितिरिति। ननु प्रथमज्ञानस्य न्यायजन्यस्य वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यशङ्कास्कन्दिततया अपरोऽपि परामर्शोऽङ्गीक्रियतां किं मध्ये विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानेन। न चाप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितं प्रथमज्ञानं न द्वितीयलिङ्गपरामर्शजनकमिति वाच्यम्। विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजनकत्वस्याप्येवं सत्यनुपपत्तेः अथ पदार्थोपस्थितिरूपतया तज्जनयतीति चेत् परामर्शजनने ऽपि तुल्यमिति। अत्रोच्यते। यदा अयं घट इति ज्ञानं प्रमा न वेति सन्देहो जायते तदा अप्रामाण्यसंशयनिबन्धनसंशयसामग्रीसत्त्वेन घटो न वेति संशय एव भवति न निश्चयः संशयसामग्र्या बलवत्त्वात्। न हि संशयसामग्र्या निश्चयं कोऽप्यभ्युपगच्छति तथा च परामर्शे ऽप्रामाण्यशङ्कायां तद्विषये

---

(१) अत्र व्याप्यं तु गमकं प्रोक्तं व्यापकं गम्यमिष्यत इत्यपि पाठः। २ पुस्तके व्याप्यस्य गमकत्वं च व्यापकं गम्यमिष्यत इति श्लो- वार्त्तिके ऽनुमानपरिच्छेदे ४ श्लोके पाठः।

(२) श्लोकवार्त्तिके ऽनुमानपरिच्छेदे १२१ श्लोकः।

प्रतिपद्यते तत् स्वार्थानुमानम् । यत्तु कश्चित् स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं बोधयितुं पञ्चावयवमनुमानवाक्यं प्रयुङ्क्ते तत् परार्थानुमानम् । तद्यथा पर्वतोऽयमग्निमान् धूमवत्त्वाद् यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानसः तथा चायं तस्मात्तथेति । अनेन वाक्येन प्रतिज्ञादिमता[१] प्रतिपादितात् पञ्चरूपोपपन्नाल्लिङ्गात् परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते तेनैतत् परार्थमनुमानम् । अत्र पर्वतस्याग्निमत्त्वं साध्यं धूमवत्त्वं हेतुः । स चान्वयव्यतिरेकी अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमत्त्वात् । तथाहि यत्रयत्र धूमवत्त्वं तत्राग्निमत्त्वं यथा महानस इत्यन्वयव्याप्तिः । महानसे धूमाग्न्योरन्वयसद्भावात्[२] । एवं यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा महाह्रद इतीयं व्यतिरेकव्याप्तिः । महाह्रदे धूमाग्न्योर्व्यतिरेकस्य सद्भावदर्शनात्[३] । व्यतिरेकव्याप्तेस्त्वयं क्रमः । अन्वयव्याप्तौ यद् व्याप्यं तदभावोऽत्र व्यापको यच्च व्यापकं तदभावोऽत्र

अन्ये तु धूमादित्यनेन न कारकोहेतुरभिधीयते किं तु ज्ञापको बह्निमानिति साध्यनिर्देशानन्तरं कुत इति प्रमाणाकाङ्क्षायां धूमादिति प्रयोगात् पञ्चम्या अपि तत्र ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वपरत्वं तथा च हेतुवाक्यार्थे ज्ञापके ज्ञाप्यस्य साध्यस्य विषयत्वेनैवान्वय इति न साध्यपदे लक्षणेत्याहुः । अनेन वाक्येन प्रतिपादितात् पञ्चरूपोपपन्नादिति पक्षधर्मत्वादिलक्षणपञ्चरूपयुक्तादित्यर्थः ।

---

(१) प्रति[illegible]मतः—इति नास्ति २ । ३ पु० ।
(२) तन्नि[illegible]नुमापक[illegible]ात्—पा० २ । ३ पु० ।
(३) सन्देहाभावात्—[illegible]भावस्य दर्शनात्—पा० २ पु० । व्यतिरेकदर्श-

व्याप्य इति(१)। तदुक्तम्।

व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यद्यपीष्यते।
तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते॥ (२)
अन्वये साधनं व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते।
साध्याभावोऽन्यथा व्याप्यो व्यापकः साधनात्ययः॥
व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परम्।
एवं परीक्षिता व्याप्तिः स्फुटीभवति तत्त्वतः॥

अत्रैवं क्रमः। प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकवाक्यतया महावाक्यार्थज्ञानं प्रथमं ततो धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यमिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानसं ज्ञानं ततो वह्निव्याप्यधूमवानयमिति मानसलिङ्गपरामर्शस्ततोऽनुमितिरिति। ननु प्रथमज्ञानस्य न्यायजन्यस्य वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यशङ्कास्कन्दिततया अपरोऽपि परामर्शोऽङ्गीक्रियतां किं मध्ये विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानेन। न चाप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितं प्रथमज्ञानं न द्वितीयलिङ्गपरामर्शजनकमिति वाच्यम्। विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजनकत्वस्याप्येवं सत्यनुपपत्तेः अथ पदार्थोपस्थितिरूपतया तज्जनयतीति चेत् परामर्शजननेऽपि तुल्यमिति। अत्रोच्यते। यदा अयं घट इति ज्ञानं प्रमा न वेति सन्देहो जायते तदा अप्रामाण्यसंशयनिबन्धनसंशयसामग्रीसत्त्वेन घटो न वेति संशय एव भवति न निश्चयः संशयसामग्र्या बलवत्त्वात्। न हि संशयसामग्र्या निश्चयं कोऽप्यभ्युपगच्छति तथा च परामर्शेऽप्रामाण्यशङ्कायां तद्विषये

(१) अत्र व्याप्यं तु गमकं प्रोक्तं व्यापकं गम्यमिष्यत इत्यपि पाठः। २ पुस्तके व्याप्यस्य गमकत्वं च व्यापकं गम्यमिष्यत इति श्लो- वार्त्तिके ऽनुमानपरिच्छेदे ४ श्लोके पाठः।

(२) श्लोकवार्त्तिके ऽनुमानपरिच्छेदे १२१ श्लोकः।

तदेवं धूमवत्त्वे हेतावन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिरस्ति। यत्तु वाक्ये केवलमन्वयव्याप्तेरेव प्रदर्शनम् तदेकेनापि चरितार्थत्वात् तत्राप्यन्वयस्यावक्रत्वात् प्रदर्शनम्। ऋजुमार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनायोगात्। न तु व्यतिरेकव्याप्तेरभावात् तदेवं धूमवत्त्वं हेतुरन्वयव्यतिरेकी। एवमन्ये ऽप्यनित्यत्वादौ साध्ये कृतकत्वादयो हेतवोऽन्वयव्यतिरेकिणो द्रष्टव्याः। (यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद् घटवत् यत्र कृतकत्वं तत्रानित्यत्वं यत्रानित्यत्वाभावस्तत्र कृतकत्वाभावः यथा गगने।)[१]कश्चिद्धेतुः केवलव्यतिरेकी। तद्यथा। सात्मकत्वे साध्ये प्राणादिमत्त्वं हेतुः। यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाद् यत् सात्मकं न भवति तत् प्राणादिमन्न भवति यथा घटो

संशय एव स्यात्। न तु तत्समानविषयको निश्चय इत्यतोन्यायजन्यज्ञानरूपपदार्थोपस्थितौ सत्यां स्वयमेवं तर्कयति। यदि धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यं न स्यात् तदा अकारणककार्योत्पत्तिः स्यात्। यदि च हेतुमति साध्यबाधा स्यात् तदा प्रमाणसिद्धा व्याप्तिर्बाध्येतेत्यादि। एवं चैतादृशतर्करूपविशेषदर्शने संशयसामग्र्यभावान्निश्चयो युज्यते स एव तर्को विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेन विवक्षित इति दिक्। पञ्चरूपोपपन्नमन्वयव्यतिरेकिणं हेतुं प्रदर्श्य चतूरूपोपपन्नं केवलव्यतिरेकिणं प्रदर्शयति। कश्चिद्धेतुरिति। चार्वाकं प्रति देहातिरिक्तमात्मानं साधयितुं प्रयोगं रचयति। यथा जीवच्छरीरमिति। शरीरस्य पक्षीकरणे मृतशरीरे प्राणादिमत्त्वादिति हेतौ भागासिद्धिः इत उक्तं जीवदिति। प्राणादिमत्त्वादिति। अत्रादिपदेन [प्राणा]पाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखे

---

[१]( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो नास्ति १। २ पुस्तकयोः।

न चेदं जीवच्छरीरं तथा तस्मान्न तथेति(१)। अत्र हि जीवच्छरीरस्य सात्मकत्वं साध्यं प्राणादिमत्त्वं हेतुः। स च केवलव्यतिरेकी अन्वयव्याप्तेरभावात्। तथाहि यत् प्राणादिमत् तत् सात्मकं यथामुक इति दृष्टान्तो(२) नास्ति। जीवच्छरीरं सर्वं पक्ष एव। लक्षणमपि केवलव्यतिरेकी हेतुः। यथा पृथिवीलक्षणं गन्धवत्त्वं विवादपदं पृथिवीति व्यवहर्त्तव्यं[३]गन्धवत्त्वाद् (यन्न पृथिवीति व्यवह्रियते[४] तन्न गन्धवद्) [५] यथा आपः। प्रमाणलक्षणं वा यथा प्रमाकरणत्वम्। तथाहि प्रत्यक्षादिकं प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यं प्रमाकरणत्वाद् यत् प्रमाणमिति न व्यवह्रियते तन्न प्रमाकरणं यथा प्रत्यक्षाभासादि न पुनस्तथेदं तस्मान्न तथेति। न पुनरत्र यत् प्रमाकरणं तत् प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यं यथामुक इति दृष्टान्तो[६]ऽस्ति प्रमाणमात्रस्य पक्षीकृतत्वादत्र

च्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानीति कणादसूत्रोक्ता(७) अपानादयो गृह्यन्ते। न चेदं जीवच्छरीरं तथेति। इदं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वाभाववन्न भवतीत्यर्थः। तस्मान्न तथेति। तस्मात् प्राणादिमत्त्वाभावाभावात न तथा न सात्मकत्वाभाववदित्यर्थः। अन्वयानुमितिमात्रं व्यापकतावच्छेदकप्रकारकमित्यविवादं व्यतिरेक्यनुमानं तु साध्याभावाभावत्वप्रकारकमेव। अत एव नेदं

---

(१) न च नेदं प्राणादिमत् तस्मात् सात्मकम्-पा० ४ पु०।

(२) अन्वयदृष्टान्तः-पा० ४ पु०।

(३) अ० ३ आ० २ सू० ४।

(४) विवादपदं पृथिवी -पा० २ पु०। विवादास्पदीभूता पृथिवी अवादिभ्यो भिद्यते-पा० ४ पु०।

(५) यत्र पृथिवी-पा० २ पु०।

(६) (•) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो नास्ति ४ पु०।

(७) अन्वयदृष्टान्तः-पा० ३। ४ पु०।

च व्यवहारः साध्यो न तु प्रमाणत्वं तस्य प्रमाकरणत्वा-द्धेतोरभेदेन साध्याभेददोषप्रसङ्गात्। तदेवं केवलव्यतिरेकिणो दर्शिताः। कश्चिदन्यो हेतुः केवलान्वयी। यथा शब्दो [१]ऽभिधेयः प्रमेयत्वाद् यत् प्रमेयं तदभिधेयं यथा घटः तथा चायं तस्मात् तथेति। अत्र शब्दस्य[२]अभिधेयत्वं साध्यं प्रमेयत्वं हेतुः। स च केवलान्वय्येव यदभिधेयं न भवति तत् प्रमेयमपि न भवति यथामुक इति व्यतिरेकदृष्टान्ताभावात्। सर्वत्र हि प्रामाणिक एवार्थो दृष्टान्तः स च प्रमेयश्चाभिधेयश्चेति। एतेषां चान्वयव्यतिरेकिकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिहेतूनां त्रयाणां मध्ये यो हेतुरन्वयव्यतिरेकी स पञ्चरूपोपपन्न एव स्वसाध्यं साधयितुं क्षमते न त्वेकेनापि रूपेण हीनः। तानि पञ्चरूपाणि तु पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति। एतानि तु पञ्चरूपाणि धूमवत्त्वादावन्वयव्यतिरेकिणि हेतौ विद्यन्ते। तथाहि

निरात्मकमिति टीकायामाकारो दर्शित इत्येके। तन्न। साध्याभावाभावत्वस्य विशेषणस्य नियतोपस्थापकाभावात्। तस्मादनियमः। कदाचित् साध्याभावाभावत्वप्रकारकं कदाचित् साध्यतावच्छेदकप्रकारकं साध्यतावच्छेदकसाध्याभावाभावत्वयोरुपस्थितौ चानुमित्तासमानप्रकारकमेव तस्या अप्यभावे करम्बिताकारमेव। अनुमितिमात्रं व्यापकतावच्छेदकप्रकारकमेवेत्यपरे। विवादपदं पृथिवीति व्यवहर्तव्यमिति। पृथिवी भवति वेति विवादविषयीभूतं पृथिवीति व्यवहर्तव्यम्। इतरेभ्यो भिद्यत इति वा साध्यं

(१) विशेषो–पा० २। ४ पु०।
(२) विशेषस्य–पा० २। ४ पु०।

धूमवत्त्वं पक्षस्य पर्वतस्य धर्मः पर्वते तस्य विद्यमान-
त्वात् । एवं सपक्षे सत्त्वं सपक्षे महानसे सद् विद्यत
इत्यर्थः । एवं विपक्षान्महाह्रदाद् व्यावृत्तिस्तत्र नास्ती-
त्यर्थः । एवमबाधितविषयं च धूमवत्वम् । तथाहि
धूमवत्वस्य हेतोर्विषयः साध्यधर्मस्तच्चाग्निमत्वं तत्
केनापि प्रमाणेन न बाधितं न खण्डितमित्यर्थः(१) ।
एवमसत्प्रतिपक्षत्वं असन् प्रतिपक्षो(२) यस्येत्यसत्प्रति-
पक्षं धूमवत्वं हेतुः । तथाहि साध्यविपरीतसाधकं हेत्वं-
न्तरं प्रतिपक्ष इत्युच्यते स च धूमवत्वे हेतौ नास्त्येवा-
नुपलम्भात्(३) । तदेवं पञ्चरूपाणि धूमवत्त्वे हेतौ विद्य-
न्ते तेनैतद्धूमवत्त्वमग्निमत्त्वस्य गमकमग्निमत्त्वस्य साधकम् ।

निर्देष्टव्यम् । व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्यार्थ इत्यभियुक्तव-
चनात् । तस्य प्रमाकरणत्वाद्धेतोरिति । तस्य प्रमाणात्वस्य
साध्यस्येत्यर्थः । अयं भावः । यत् साधनमर्हति तत् साध्यं
साधयितुं क्षमते तथा च सिद्धत्वसाध्यत्वे एकदा यत्र विरुद्धे
इत्येव साध्याभेददोष इति । केवलान्वयिनं निरूपयति ।
कश्चिदन्य इति । केवलान्वयी केवलान्वयिसाध्यक इत्यर्थः ।
केवलान्वयित्वं नाम वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । आ-
काशात्यन्ताभावे ऽव्याप्तिवारणार्थं वृत्तिमदित्यत्यन्ताभावस्य
विशेषणम् । आकाशात्यन्ताभावस्य यद्यप्याकाशलक्षणोऽत्यन्ता-
भावो वर्तते तथापि स न वृत्तिमानिति भवति तेन तद्वारणम् ।
तेनैतद्धूमवत्त्वमग्निमत्त्वस्य गमकमिति । गम्लृ गताविति

---

(१) केनापि प्रकारेण न बाधितमित्यर्थः—पा० ४ पु० ।

(२) एवमसन् प्रतिपक्षो—पा० २ । ३ । ४ पु० ।

(३) अनुपलभ्यमानत्वात्—पा० ३ पु० ।

अग्नेः पक्षधर्मत्वं(१)हेतोः पक्षधर्मताबलात् सिध्यति[२]। तथाहि अनुमानस्य द्वे अङ्गे[३] व्याप्तिः पक्षधर्मता च । तत्र व्याप्त्या साध्यसामान्यस्य सिद्धिः[४] । पक्षधर्मताबलात्तु साध्यस्य पक्षसम्बन्धित्वं विशेषः सिध्यति । पर्वतधर्मेण धूमवत्त्वेन वह्निरपि पर्वतसम्बद्ध एवानुमीयते । अन्यथा साध्यसामान्यस्य व्याप्तिग्रहादेव[५]सिद्धेः कृतमनुमानेन । यस्त्वन्योऽप्यन्वयव्यतिरेकी हेतुः स सर्वः

स्मात्तालोर्निष्पन्नस्य गमकशब्दस्य ज्ञापकत्वार्थकत्वभ्रान्तिं निवारयितुमाह । अग्निमत्त्वस्य साधकमिति ।

विशेषे ऽनुगमाभावात् सामान्ये सिद्धसाधनात् ।
इत्यादिदोषदुष्टत्वादनुमानकथा कुतः(६) ॥

इतिकारिकां प्रतिक्षेप्तुमाह । अग्नेः पक्षधर्मत्वमिति । विशेषेऽनुगमाभावादित्यस्यार्थः । पर्वतनिष्ठेनाग्निना धूमस्य क्वचिदप्यन्वयादृष्टौ व्याप्तेर्ग्रहाभावादिति । व्याप्तौ सामान्यनिष्ठा-

---

(१) इयं कारिका न्यायमञ्जरीग्रन्थे २ आह्निके ऽनुमानप्रामाण्याक्षेपावसरे जयन्तभट्टेन अपि चेत्यादिना धृता । वाराणसीस्थमेडिकल्हाल्नामकयन्त्रालयमुद्रितन्यायमञ्जरीपुस्तके ११८ पृष्ठे तत्र तद्वतोऽनुपपन्नत्वादिति तृतीयपादस्य पाठः ।

(२) पक्षसम्बन्धस्तु–पा० ४ पु० ।

(३) विशेषः सिध्यति तथाहि अनुमानस्य द्वयं साध्यं सामान्यं विशेषश्चेतीत्यधिकः पाठः २ पु० ।

(४) द्वयं सामर्थ्यं–पा० ४ पु० ।

(५) उक्तं च व्याप्तिर्हि सामान्यबलप्रवृत्ता सामान्यमुपनयतीत्यधिकः [illegible]: ४ पु० ।

(६) अन्यथा सामान्यस्य व्याप्तिग्राहकादेव–पा० २ । ४ पु० ।

पञ्चरूपोपपन्न एव सन् हेतुः[१] । अन्यथा हेत्वाभासोऽहेतुरिति यावत् । केवलान्वयी चतूरूपोपपन्न एव स्वसाध्यं साधयति तस्य हि विपक्षाद्व्यावृत्तिर्नास्ति विपक्षाभावात् । केवलव्यतिरेकी च चतूरूपोपपन्न[२] एव तस्य हि सपक्षे सत्वं नास्ति सपक्षाभावात् । के पुनः पक्षसपक्षविपक्षाः । उच्यन्ते । सन्दिग्धसाध्यधर्मा धर्मी पक्षः । यथा धूमानुमाने पर्वतः पक्षः । सपक्षस्तु निश्चितसाध्यधर्मा धर्मी । यथा महानसो धूमानुमाने(३) । विपक्षस्तु

या सत्यां धूमस्य हेतोः पर्वतनिष्ठत्वेन वह्निरपि पर्वतनिष्ठ एव सिध्यति तेन न कारिकोक्तो दोष इत्याशयः । यस्त्वन्योऽप्यन्वयव्यतिरेकीति । अनित्यत्वादौ साध्ये कृतकत्वादिरित्यर्थः । अन्यथेति । अयमर्थः । पक्षधर्मत्वेन हीनश्चेदसिद्धो भवति । तदुक्तम् । व्याप्तस्य पक्षधर्मताप्रतीतिः सिद्धिः तदभावोऽसिद्धिरिति । तथा सपक्षे सत्वेन हीनश्चेत् पक्षविपक्षयोर्वर्तमानो विरुद्धो भवति । एवं विपक्षाद् व्यावृत्या हीनश्चेत् पक्षादित्रयवृत्तिरनैकान्तिको भवति । एवं बाधितविषयत्वेन कालात्ययापदिष्टो भवति सत्प्रतिपक्षत्वेन च प्रकरणसमो भवति । अत एव हेतुवदाभासमानो हेत्वाभासो भवति । उदाहरणानि त्वनुपदमेव सूत्रे सुलभानीति न लिख्यन्ते । के पुनरिति । पुनःशब्दो वाक्यालङ्कारे । पक्षादयः किंस्वरूपा इति प्रश्नः । उत्तरयितुमाह । उच्यन्त इति । सन्दिग्धेति । साध्यो धर्मो यस्येति बहुव्रीहौ धर्मादनिच् केवलादितिसूत्रेण(४)धर्मशब्दादनिच् । साध्यधर्मा पक्ष

---

(१) सद्धेतुः–पा० । २ । ३ पु० ।

(२) चतूरूपयुक्तः–पा० २ । ३ । ४ पु० ।

(३) यथा वै व महानसम्–पा० ४ पु० ।

(४) पाणिनिसूत्रम् । अ० ५ पा० ४ सू० १२४ ।

निश्चितसाध्याभाववान् धर्मी । यथा तत्रैव महाह्रद इति । तदेवमन्वयव्यतिरेकिकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणो

इत्युक्ते सपक्षे ऽपि गतमतः सन्दिग्धेति । सन्दिग्धेत्यस्य साध्यधर्मेत्यनेन समं कर्मधारयसमासः । ननु निश्चिते ऽपि साध्ये यत्र सिषाधयिषयानुमानं तत्र सन्देहाभावादव्याप्तिरिति चेत् । न । अनुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षतेत्युक्तत्वात् तत्रापि पक्षतास्तीत्यत्रैव तात्पर्यात् । अत्र विशिष्टाभावस्त्रेधा यत्रानुमित्सा सिद्धिश्च वर्तते तत्रानुमित्साविरहरूपविशेषणाभावायत्तो विशिष्टाभावो यत्रानुमित्सा सिद्धिश्च न वर्तते तत्र विशेष्याभावायत्तो यत्रानुमित्सा वर्तते सिद्धिश्च नास्ति तत्रोभयाभावायत्त इति । अत्र धर्मिनिवेशः पक्षादीनां प्रमाणसिद्धत्वद्योतनार्थः । अन्यथा सर्वत्र प्रमाणरहितवचोमात्रस्य सम्भवे ऽयं हेतुरयं हेत्वाभास इति विभागो न स्यादित्याशयः । **निश्चितसाध्येति** । अत्रापि पूर्ववद् बहुव्रीहौ धर्मपदादनिच् द्रष्टव्यः । पक्षे ऽतिव्याप्तिर्माभूदित्यत्र निश्चितपदम् । **विपक्षस्तु निश्चितेति** । साध्याभाववान् विपक्ष इत्युक्ते केनचित् पक्षे ऽपि साध्याभाव आरोप्यत इति तत्रापि विपक्षत्वं स्यादतो निश्चितपदम् । निश्चितव्याप्यवृत्तिसाध्याभाववान् विपक्ष इति विवक्षणीयम् । तेन वृक्षः संयोगी द्रव्यत्वादित्यत्र वृक्षे न विपक्षतेति । इदं लक्षणीयम् । अनुमितिमात्रे लिङ्गज्ञानं कारणं विशेषे त्वन्वयिमात्रे परामर्शः गृहीतव्याप्तेरपि वह्निव्याप्यधूमवानयमिति परामर्शं विनानुमित्युत्पत्तेः । तथा व्यतिरेकिणि साध्याभावव्यापकाप्रतियोगित्वज्ञानम् । अनुमितिप्रमायां गुणस्तु व्याप्यवति व्याप्तिज्ञानमिति केचित् । परामर्शप्रमा गुण इति सम्प्रदायः । कूटलिङ्गादनुमितिप्रमायां व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्रा-

दर्शिताः[१]। अतोऽन्ये हेत्वाभासाः[२]। ते च[३] असिद्धविरुद्धानैकान्तिकप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टभेदात् पञ्चैव। तत्र लिङ्गत्वेनानिश्चितो हेतु[४]रसिद्धस्तत्रासिद्धस्त्रिविध आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्चेति। आश्रयासिद्धो यथा गगनारविन्दं सुरभ्यरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत्। अत्र गगनारविन्दमाश्रयः स च नास्त्येव। स्वरूपासिद्धो यथा अनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वाद् घटवत्। अत्र चाक्षुषत्वं हेतुः स च शब्दे नास्त्येव तस्य

पीश्वरीयपरामर्शप्रमायाः सत्त्वादिति। अतोऽन्ये हेत्वाभासा इति। अत उक्तलक्षणेभ्यस्त्रिभ्योऽन्ये ऽरविन्दत्वादित्यादयः। हेत्वाभासा अनुमितिकारणविघटकज्ञानविषया इत्यर्थः। अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारकयथार्थज्ञानविषया हेत्वाभासा इत्यन्ये। तत्र बाधप्रतिरोधयोः साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमनैकान्तिकादीनां तु कारणविघटकतयेति विशेषः। ते चेति। ते चासिद्धादयः पञ्चैव। न तु भट्टानामिवासिद्धसव्यभिचारविरुद्धास्त्रय एव न वा बाह्यानामिवासिद्धमात्रमित्याद्याशयः। तत्रासिद्धस्त्रिविध इति। व्याप्तस्य पक्षधर्मताप्रतीतिः सिद्धिस्तदभावोऽसिद्धिरित्यसिद्धत्वमुदयनेनोक्तम्। अत्र व्याप्त्यभावे व्याप्यत्वासिद्धिः पक्षाभाव आश्रयासिद्धिः तद्धर्मस्य हेतोरभावे स्वरूपा-

---

(१) व्यतिरेकेण त्रयोऽपि हेतवो दर्शिताः—पा० ४ पु०।

(२) अतोऽन्ये हेतुलक्षणहीना हेतुवद्भासमाना हेत्वाभासाः—पा० ४ पु०। हेतुलक्षणरहिता हेतुवदाभासमाना हेत्वाभासाः—पा० ३ पु०।

(३) ते चानेकविधाः—पा० २ पु०।

(४) अनिश्चितपक्षवृत्तिहेतुः—पा० ३ पु०। व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यामितः—पा० ४ पु०।

श्रावणत्वात् । व्याप्यत्वासिद्धस्तु द्विविधः । एको व्याप्ति-
ग्राहकप्रमाणाभावमात्रात् [१] । अपरस्तूपाधिसद्भावात् ।
तत्र प्रथमो यथा । शब्दः क्षणिकः सत्त्वात् यत् सत् तत्
क्षणिकं यथा जलधरपटलं तथा च शब्दादिरिति [२] । न च
सत्त्वक्षणिकत्वयोर्व्याप्तिग्राहकं प्रमाणमस्ति [३] । सोपा-
धिकतया सत्त्वस्य व्याप्यत्वासिद्धावुच्यमानायां क्षणिकत्व-
मन्यप्रयुक्तमित्यभ्युपगतं स्यात् । द्वितीयो यथा क्रत्वन्तरव-
र्तिनी हिंसा अधर्मसाधनं [४] हिंसात्वात् क्रतुबाह्यहिंसा-

सिद्धिरित्यर्थो भवतीत्याशयः । आश्रयासिद्ध इति । आश्रयेणा-
सिद्ध इति तृतीयासमासः । असिद्ध आश्रयो यस्येति बहुव्रीहिर्वा ।
अस्मिन् पक्षे वाहिताग्न्यादिष्विति सूत्रेण(५) निष्ठायाः परनिपात
इति द्रष्टव्यम् । एवं स्वरूपासिद्धादावपि ज्ञेयम् एको व्याप्ति-
ग्राहकेति । यत् सत् तत् क्षणिकमिति सौगतमतावलम्बनेन
प्रयोगे क्षणिकत्वं साध्यं तच्च क्षणमात्रावस्थायित्वरूपं तथा च
तादृशस्य साध्यस्य सत्त्वस्य च हेतोः सहचाराभावेन व्याप्तिग्रा-
हकं सहचारदर्शनं नास्तीत्यर्थः । अपरस्त्विति । अव्यभिचारस्या-
भावादित्याशयः । यत् सत् तदिति । सौगतमतावलम्बनेना-
वयवद्वयोपन्यासः । तदुक्तम् । सौगतास्तु सोपनीतिमुदाहृति-
मिति । उपाधिलक्षणमाह । साध्यव्यापकत्वे सतीति । साध्य-
समव्याप्तत्वे सतीत्यर्थः । तदुक्तमाचार्यैः । समव्याप्त एवोपाधि-

---

(१) पाणिनिसूत्रम् । अ० २ पा० २ सू० ३७ ।
(२) प्रमाणाभावात्–पा० २ । ३ । ४ पु० ।
(३) संभव शब्दादिः–पा० ३ पु० ।
(४) सत्त्वहेतोः क्षणिकत्वेन सह व्याप्तौ प्रमाणं निर्धारितम्–पा० ३ पु० ।
(५) अधर्म्य–पा० ४ पु० ।

वत् । अत्र ह्यधर्मसाधनत्वे हिंसात्वं न प्रयोजकं किं तु निषिद्धत्वमेव । प्रयोजकमुपाधिरिति यावत् । तथाहि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिरित्युपाधिलक्षणम् । तच्चास्ति निषिद्धत्वे निषिद्धत्वं हि साध्यस्याधर्मसाधनत्वस्य व्यापकं यतो यत्रयत्राधर्मसाधनत्वं तत्रतत्रावश्यं निषिद्धत्वमपीति । एवं साधनं हिंसात्वं न व्याप्नोति निषिद्धत्वम् । न हि यत्रयत्र हिंसात्वं तत्रतत्रावश्यं निषिद्धत्वं यज्ञीयपशुहिंसाया निषिद्धत्वा[१]भावात् । (तदेवं निषिद्धत्वस्योपाधेः सद्भावात्) [२] अन्यप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवि हिंसात्वं व्याप्यत्वासिद्धमेव । साध्यविप-

---

रिति । स च त्रिविधः शुद्धसाध्यव्यापकः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति । तत्र धूमवान् वह्नेरित्यत्रार्द्रेन्धनवत्त्वमार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वं वा प्रथमः । वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं द्वितीयः । आत्मा प्रत्यक्षो जन्यद्रव्यत्वादित्यत्र प्रत्यक्षपरिमाणवत्त्वं तृतीयः । विरुद्धं लक्षयति । साध्यविपर्ययेति । अनैकान्तिकं लक्षयति । सव्यभिचार इति साध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारस्तेन सह वर्तमानः अनैकान्तिक इति । एकेन सा व्यस्वरूपेण अन्त- इत्यो न विद्यते यस्यासावनैकान्तिकः । अन् द्धातोर्निष्पन्नोऽन्तशब्दो ये गत्यर्था इतिन्यायं वस्तीत्यर्थः । साधारणं लक्षयति । पक्षसपक्षेति स्थले विपक्षे ऽपि वर्तमानत्वात् प्रमेयत्वादितिहेतोः

यत्रावधारणं
यसा त्वाच-
पक्षे पक्षीयः
नास्तीत्यादि-
दभावज्ञानं त
तदवच्छिन्न
पत् । न
निर्

(१) सत्यपि हिंसात्वे निषिद्धत्वा—पा० ३ पु० ।
(२) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो नास्ति १ । २ पु० ।

र्ययव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः । स यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वा- दात्मवत् [१] अत्र कृतकत्वं हि साध्यनित्यत्वविपरीतानित्यत्वेन व्याप्तं यत् कृतकं तदनित्यमेव न नित्यमित्यतो विरुद्धं कृतकत्वमिति । सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः । स द्विविधः । साधारणानैकान्तिकोऽसाधारणानैकान्तिकश्चेति । तत्र पक्षसपक्षविपक्षवृत्तिः [२] साधारणः । स यथा शब्दो नित्यः प्रमेयत्वाद् व्योमवत् । अत्र हि प्रमेयत्वं हेतुस्तच्च नित्यानित्यवृत्ति । सपक्षाद् विपक्षाद् व्यावृत्तो यः पक्ष एव वर्तते सोऽसाधारणानैकान्तिकः । स यथा भूर्नित्या गन्धवत्त्वात् । गन्धवत्त्वं हि सपक्षान्नित्याद्विपक्षाच्चानित्याद्व्यावृत्तिं भूमात्रवृत्ति । प्रकरणसमस्तु स एव यस्य हेतोः साध्यविपरीतसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते । स यथा शब्दोऽनित्यो नित्य धर्मरहितत्वात् [३] शब्दो नित्योऽनित्यधर्मरहितत्वादिति । अयमेव हि सत्प्रतिपक्ष इति चोच्यते । पक्षे प्रमाणान्तरावधृतसाध्याभावो हेतुर्बाधि-

---

[illegible]ः । लक्षणोदाहरणाभ्यामसाधारणं निरूपयति । सपक्षा- [illegible]दित्यादि । अत्राप्यनुचितस्थले वृत्तिरिवोचितस्थले [illegible]मिति । तथाधि[illegible]न्धवत्त्वादित्यस्य हेतोः सव्यभिचारतेत्यर्थः । तदु- [illegible]समव्याप्तत्वे सतीपक्षे सपक्षव्यावृत्तो हेतुरसाधारण इति । अत्र सप- [illegible]ादिः । नित्यत्वे साध्ये नित्यानां सपक्षतेत्याद्य-

(१) पाणिनिसूत्र [illegible]

(२) प्रमाणाभा[illegible]रिति । सत्प्रतिपक्षापरपर्यायं प्रकरणसमं लक्षयति ।

(३) संभव [illegible]स्तु स एव यस्य हेतोरिति । नित्यधर्मरहितत्वा-

(४) वरवहे [illegible]

(५) अ[illegible]

---

(१) [illegible]व्योमवत्–पा० ३ पु० ।

(२) सपक्षविपक्षवृत्तिः–पा० ४ पु० । पक्षत्रयवृत्तिः–पा० २ पु० ।

(३) नित्यधर्मानुपलब्धेरिति–पा० २ पु० ।

तविषयः कालात्ययापदिष्ट इति चोच्यते । यथाग्निरनुष्णः
कृतकत्वाज्जलवत् । अत्र हि कृतकत्वस्य हेतोः साध्यम-
नुष्णत्वं तदभावः प्रत्यक्षेणैवावधारितः । स्पार्शनप्रत्यक्षे-

द्विति । नित्यत्वस्य ज्ञापको यो धर्मोऽकारणकत्वादिस्तद्रहितत्वा-
दित्यर्थः । अनित्यधर्मेति । अनित्यत्वस्य ज्ञापको यो धर्मो
ध्वंसप्रतियोगित्वादिस्तद्रहितत्वात् तदपि तद्वत्तयानुपलम्भप्रमा-
णत्वादित्यर्थः । समानबलोपस्थितिप्रतिरुद्धकार्यलिङ्गत्वं सत्प्रति-
पक्षत्वमिति कश्चित् । अत्र सत्प्रतिपक्षे विरोधिसामग्रीद्वयेना-
नुमितिर्नोत्पद्यते । रत्नकोषकृन्मते तु विरुद्धानुमितिद्वयसामग्री-
भ्यां संशयरूपा विरुद्धोभयगोचरानुमितिरेवोत्पद्यत इति ।
कालात्ययापदिष्टस्य लक्षणमाह । पक्षे प्रमाणान्तरेत्यादि ।
प्रमाणान्तरेणावधृतः साध्याभावो यस्येति समासः । काला-
त्ययापदिष्टः कालस्यात्यये ऽपगमे ऽपदिष्टो निर्दिष्ट इत्यर्थः
उदाहरणमाह । यथाग्निरनुष्ण इत्यादि । अत्र कृतकत्वानु-
ष्णत्वयोर्व्याप्तिग्रहणसमय एव प्रत्यक्षेणानुष्णत्वप्रतियोगितयो-
ष्णत्वं क्वचिदवधारणीयमुष्णत्वरूपप्रतियोगिनिरूपणं विना तद-
भावनिरूपणासम्भवात् ततो बलवता व्याप्तिग्राहकेणैव प्रत्यक्षे-
णाग्नावुष्णत्वमवधारितम् । न चोष्णत्वस्याग्नेरन्यत्रावधारणं
सम्भवति । तथा चोष्णत्वग्राहिणोपजीव्यत्वेन बलीयसा त्वाच-
प्रत्यक्षेण बाधितमिदमनुमानमिति भावः । अत्र पक्षे पक्षीयः
पक्षातिरिक्तवृत्तिश्च वह्निर्नास्ति वह्नौ पक्षवृत्तित्वं नास्तीत्यादि-
बाधानन्तरमनुमितिप्रतिबन्धदर्शनात् तद्धर्मिणि तदभावज्ञानं त-
ज्ज्ञानविरोधि लाघवात् । न तु तद्धर्मावच्छेदेन तदवच्छिन्न
भावज्ञानं तदवच्छेदेन तदवच्छिन्नज्ञानविरोधि गौरवात् । न
प्रमेयत्वेनाभावज्ञाने भावज्ञानानुपपत्तिः । प्रमेयवदभिधेयमि

शैवोऽणत्वोपलम्भात् । इति व्याख्यातमनुमानम् ।

अतिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृतं गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानमुपमानम्(१) । यथा गवयमजानन्नपि नागरिको यथा गौस्तथा गवय इतिवाक्यं कुतश्चिदारण्य-

---

ज्ञानेन सर्वप्रकारेण प्रतिबन्धापेक्षया केवलान्वयिधर्मपुरस्कारेण यत् ज्ञानं तद्भिन्नज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतायाः उभयसमावेयत्वादिति वदन्ति । व्याख्यातमनुमानमिति । त्रिविधमपीति शेषः । तथा च सूत्रम् । अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टं चेति(२) ।

उद्देशक्रमेणोपमानं निरूपयति । अतिदेशेति । अतिदिश्यते प्रतिपाद्यते साधर्म्यादिरनेनेत्यतिदेशः । स च तद्वाक्यं चेति कर्मधारयसमासः । ननु विलिङ्गयोः पुन्नपुंसकयोः कथं कर्मधारय इति शङ्कमानं देवानां प्रियं प्रत्युच्यते । तत्प्रतिपाद्यस्या भेदस्य सत्त्वात् पञ्चाधयवबाक्यमित्यादिप्रयोगदर्शनाच्च कर्मधारय उपपन्न एवेति । यथा गौस्तथा गवय इत्येवमाकारकस्यातिदेशवाक्यस्य योऽर्थस्तस्य यत् स्मरणं तेन सहकृतं यद् गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानं तदुपमानमित्यक्षरार्थः । अत्रार्थे सूत्रम् । प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमिति(३) । विविच्य निरूपयति । यथेत्यादि । गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानानन्तरमयमित्यादि । इयं च साधर्म्यज्ञानजन्यतया साधर्म्योपमितिः । वैधर्म्यज्ञानजन्या वैधर्म्योपमितिरप्यपरा ज्ञेया । तथाहि कीदृगुष्ट्र इतिप्रश्नोत्तरं

---

(१) इदमेव लक्षणम् । यदाह । प्रसिद्धसाधर्म्यात् प्रसिद्धार्थस्मरणसहकृतं सादृश्यपिण्डज्ञानमुपमानमित्यधिकः पाठः ४ पु० ।

(२) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० ५ ।

(३) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० ६ ।

कपुरुषाच्छ्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् यदा गोसादृश्यविशिष्टं पिण्डं पश्यति तदा तद्वाक्यार्थस्मरणसहकृतं गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानमुपमानमुपमितिकरणत्वात्। गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानानन्तरमयमसौ गवयशब्दवाच्यः पिण्ड इति सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रतीतिरुपमितिः। सैव फलम्। (इदं तु प्रत्यक्षानुमानासाध्यप्रमासाधकत्वात् प्रमाणान्तरमुपमानमस्ति) (१)। इति व्याख्यातमुपमानम्।

आप्तवाक्यं शब्दः। आप्तस्तु यथाभूतस्यार्थस्यो-

धिगुष्ट्रमतिदीर्घग्रीवं प्रलम्बचञ्चलोष्ठं कठोरतकण्टकाशिनं कुत्सितावयवसन्निवेशमपसदं पशूनामिति श्रुतवत उष्ट्रपिण्डदर्शनानन्तरमयमुष्ट्रपदवाच्यः पिण्ड इत्याकारिका उष्ट्रत्वमुष्ट्रपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्याकारिका वा वैधर्म्योपमितिः। अर्थादुपमानमपि द्विविधं साधर्म्योपमानं वैधर्म्योपमानं चेति। सैव फलमिति। तदुक्तम्।

> सम्बन्धस्य परिच्छेदः सञ्ज्ञायाः सञ्ज्ञिना सह।
> प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः॥ इति(२)।

अन्यैरप्युक्तम्।

> शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
> कोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च।
> वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति
> सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः (३)॥

---

(१) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो नास्ति २। ३ पु०।

(२) न्यायकुसुमाञ्जलौ ३ स्तवके १० कारिका।

(३) इयं कारिका कारिकावलीटीकायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां शब्दनिरूपणावसरे विश्वनाथेन धृता।

पदेष्टा पुरुषः । वाक्यं त्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमतां

इत्यादि दिक् । इदं त्ववधेयम् । उपमितिमात्रे धर्मज्ञान कारणम् । साधर्म्योपमितौ साधर्म्यज्ञानं वैधर्म्योपमितौ वैधर्म्य-ज्ञानम् । उपमितिप्रमायां साधर्म्यप्रमा गुण इति ।

क्रमप्राप्तं शब्दं लक्षयति । आप्तवाक्यमिति । वाक्यं शब्द इत्युक्ते भ्रान्तविप्रलम्भकवाक्यस्यापि शब्दता स्यादतो विशि-नष्टि आप्तेति । आप्तशब्दार्थमाह । आप्तस्त्विति । अत्र तुशब्दो भ्रान्तविप्रलम्भकयोराप्तत्वनिवृत्त्यर्थः । यथाभूतार्थोपदेष्टा आप्त इत्युक्तम् । तत्रार्थे यथाभूतत्वं नामाबाधितत्वं तनश्च भ्रान्तस्य यथार्थदर्शित्वाभावेन तदुक्तवाक्यार्थस्य बाधितत्वेनाबाधितत्वं नास्ति तथा यथार्थदर्शिनोऽपि विप्रलम्भकस्य यथार्थवाचित्वा-भावेन तदुक्तवाक्यार्थस्यापि बाधितत्वादबाधितत्वं नास्तीति भ्रान्तविप्रलम्भकौ नाप्ताविति न तद्वाक्यस्य शब्दप्रमाणतेत्या-शयः । तथा च सूत्रम् । आप्तोपदेशः शब्द इति(१) । वाक्यलक्षणमाह । वाक्यंत्विति । अत्राकाङ्क्षाया इच्छात्मकत्वेन चेतनधर्मत्वादि-त्यग्रेतनग्रन्थानुरोधेन समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थविषयिणी प्रतिपत्तुर्जिज्ञासैवाकाङ्क्षा तथाहि पुस्तकमानयेतिवाक्ये पुस्त-कमितिपदश्रवणानन्तरमानय, पश्य, नयेत्येवमाकारिकाकाङ्क्षा भवति आनयेतिश्रवणानन्तरं पुस्तकमन्यद्वेत्येवमाकारिका । एवं वाक्यान्तरेऽपि ज्ञेयम् । अन्ये तु अजिज्ञासोरपि शाब्दबोधोदया-न्नेयमाकाङ्क्षा किं तु यस्य पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तमर्था-न्वयाननुभावकत्वं तस्य तदननुभावकत्वं(२) तेन सह तदेवाका-ङ्क्षा । अत्र पदपदं तदुपस्थितिपरं तेन मौनिश्लोकेऽव्याप्तिः

(१) न्यायसूत्रम् । अ० १ अ० १ सू० ७ ।

(२) तदननुभावकत्वमित्यधिकमिति सम्भाव्यते ।

पदस्य स्वत एवाननुभावकत्वादसम्भवश्चेति दूषणं न लगति । नापि जनितान्वयबोधे ऽतिव्याप्तिस्तदानीमन्वयाननुभावकत्वाभावात् । पुनरनुसन्धीयमानश्लोकादौ तु पदोपस्थित्यनन्तरस्याजनितान्वयबोधत्वेनान्वयाननुभावकत्वस्य सत्त्वात् पुनरर्थप्रत्यय उपपत्स्यत एव । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादेश्च नेतरपदव्यतिरेकप्रयुक्तं क्रियाकर्मभावेनान्वयाननुभावकत्वं किं तु स्वरूपायोग्यत्वप्रयुक्तं तस्मान्निश्चये ऽपि तदननुभावकत्वादित्याहुः ।
परस्परान्वयसामर्थ्यं योग्यता । अन्ये तु इतरपदार्थसंसर्गत्वे ऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वशून्यत्वरूपा योग्यतेत्याहुः । अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकानामविलम्बेनोच्चारणं सन्निधिः । अन्ये तु न तत्तदुपस्थापकपदस्याव्यवधानेनोच्चारणमासत्तिः तथा सति योजनादिनापि श्लोकादावन्वयबोधो न स्याद् व्यवहितोच्चरितत्वनिश्चये विशेषदर्शनेनासत्तिभ्रमस्याप्यभावान्मौनिश्लोकादावुच्चारणाभावेनासत्त्यभावापत्तेश्च । किं त्वन्वयप्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिः । सा च स्वरूपसत्यन्वयबोधाङ्गं न तु ज्ञाता मानाभावात् । तद्भ्रमेण शाब्दभ्रमोऽसिद्ध एव तात्पर्यभ्रमेण योग्यताभ्रमेण वा तदुपपत्तेः । न चैवं विशेषणज्ञानत्वेनैव हेतुत्वे शब्दासाधारणसहकारित्वं न स्यादिति वाच्यम् । पदजन्यपदार्थस्मृतित्वेन शाब्दबोधत्वावच्छिन्ने कारणत्वात् । न चैवं गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादावन्वयबोधापत्तिः गिरिपदस्याग्निमत्पदार्थसंसर्गज्ञानपरत्वज्ञाने इष्टापत्तेः तदज्ञाने तदसत्त्वादेव तदसत्त्वोपपत्तेस्तात्पर्यज्ञानहेतुत्वस्यावश्यकत्वात् । तस्मादव्यवधानं तात्पर्यग्रहे उपयुज्यते न साक्षादिति तात्पर्यज्ञानं च क्वचिदव्यवहितोच्चारणेन क्वचिद् व्यवहितान्वयश्लोकादौ योजनया क्वचित्तु प्रकारान्तरेणेत्यन्यदेतदित्याहुः ।

आकाङ्क्षादित्रयवतां पदानां समूहो वाक्यमित्युक्तं तत्र त्रया[illegible]

पदानां समूहः । अत एव गौरश्वः पुरुषो हस्तीतिपदानि न वाक्यम् । परस्पराकाङ्क्षाविरहात् । अग्निना सिञ्चेदिति न वाक्यं योग्यताविरहात् । न ह्यग्निसेकयोः परस्परान्वययोग्यतास्ति । तथाहि अग्निनेति तृतीयया सेकरूपं कार्यं प्रति करणत्वमग्नेः प्रतिपादितम् । न चाग्निः सेके करणीभवितुं योग्यः । तेन कार्यकरणभावलक्षणसम्बन्धेऽग्निसेकयोरयोग्यत्वादतोऽग्निना सिञ्चेदिति न वाक्यम् । एवमेकैकशः प्रहरेप्रहरे ऽसहोच्चरितानि गामानयेत्यादिपदानि न वाक्यम् । सत्यामपि परस्पराकाङ्क्षायां सत्यामपि परस्परान्वययोग्यतायां परस्परसान्निध्याभावात् ।

व्यदि प्रत्येकं व्यावर्त्यं दर्शयति अत एव गौरश्व इत्यादिना । अग्निनेति । तृतीययेति । कर्तृकरणयोस्तृतीये(१)त्यनेन करणार्थे विहितया तृतीययेत्यर्थः । वाक्यं द्विविधं वैदिकं लौकिकं चेति तत्राद्यमुदाहरति । यथा ज्योतिष्टोमेनेति । अनेन वाक्येन स्वर्गं प्रति यागः साधनमितिप्रतीतिः क्रियते ऽतः परस्पराकाङ्क्षावदन्वययोग्यार्थप्रतिपादकपदसमूहत्वाद्वाक्यमित्यर्थः । लौकिकमुदाहरति । यथा चेति । फलानि सन्तीत्युक्ते कियन्तीत्याकाङ्क्षोत्पद्यते ततः पञ्चेति सम्बध्यते । ततः कुत्रेत्याकाङ्क्षायां तीर इति । तदपि कस्या इत्याकाङ्क्षायां नद्या इति । अत्रापि परस्पराकाङ्क्षावदन्वययोग्यार्थप्रतिपादकपदसमूहत्वाद्वाक्यत्वमित्यर्थः । अर्थास्तावदिति । आकाङ्क्षाधिकरणत्वेन [illegible]काङ्क्षत्वाभावे ऽप्याकाङ्क्षाजनकत्वेन साकाङ्क्षत्वं सम्भवतीति भावः । नन्वेवं पदार्थानां साकाङ्क्षत्वे ऽपि पदानां कथं साका-

---

(१) पाणिनिसूत्रम् । अ० २ पा० ३ सू० १८ ।

यानि तु साकाङ्क्षाणि योग्यतावन्ति सन्निहितानि(१)पदानि तान्येव वाक्यम् । यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि । यथा च नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीति । यथा च तान्येव गामानयेत्यादिपदान्यविलम्बितोच्चरितानि । नन्वत्रापि न पदानि साकाङ्क्षाणि किं तवर्थाः फलादीनामाधेयानां तीराद्याधाराकाङ्क्षितत्वात् । न च विचार्यमाणे ऽर्था अपि साकाङ्क्षाः आकाङ्क्षाया इच्छात्मकत्वेन चेतनधर्मत्वात् । सत्यम् । अर्थास्तावत् स्वपदश्रोतर्यन्योन्यविषयाकाङ्क्षाजनकत्वेन साकाङ्क्षा इत्युच्यन्ते

ङ्क्षत्वमित्यत आह । तद्द्वारेणेति । साकाङ्क्षार्थप्रतिपादकत्वेन पदानां लाक्षणिकं साकाङ्क्षत्वमित्यर्थः । यद्वेति । अर्थानां मुख्यं साकाङ्क्षत्वं पदानां तु लक्षणयेति प्रागुक्तमत्र चाकाङ्क्षाधारत्वेनात्मन्येव मुख्यमाकाङ्क्षाजनकत्वेन तु अर्थेष्विव पदेष्वपि लाक्षणिकमित्युच्यत इत्याशयः । अत एवाकाङ्क्षाधारत्वेन विनार्थानां मुख्यं साकाङ्क्षत्वमनुचितमिति पूर्वत्रापरितोषोऽपि । तदुक्तम् ।

सर्वव्याख्याविकल्पानां द्वयमिष्टं प्रयोजनम् ।
पूर्वत्रापरितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा ॥ इति ।

सन्निहितत्वमपि पदानां नाकाङ्क्षादिवदौपचारिकं किं स्वाहत्येति वक्तुमुपक्रमते । सन्निहितत्वं त्विति । तच्चेति । उच्चारणस्य पदधर्मत्वादिति भावः । ननु पदानां समूहो वाक्यं तत्र न ज्ञायते किं पदमिति तल्लक्षयति । पदं चेति । ननु वर्णानामाशुतरविनाशिनामेकक्षणावस्थायित्वेन समूहत्वं दुर्लभमित्यत आह । समूहश्चेति । एकज्ञानविषयत्वेन समूहत्वं दुर्लभमित्यत आह । समूहश्चेति । एकज्ञानविषयत्वेन समूहत्वं न तु वास्तवमित्यर्थः । नन्वेकज्ञानविषयत्वं नास्ति पदमितिज्ञानविषयत्वं तदपि दुर्लभं वर्णानामाशुतरविनाशि[illegible]

---

(१) आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमन्ति–पा० २ । ३ पु० ।

तद्द्वारेण तत्प्रतिपादकानि पदान्यपि साकाङ्क्षाणीत्युपचर्यन्ते । यद्वा पदान्येवार्थान् प्रतिपाद्यार्थान्तरविषयाकाङ्क्षाजनकानीत्युपचारात् साकाङ्क्षाणि । एवमर्थाः साकाङ्क्षाः परस्परान्वययोग्यास्तद्द्वारेण पदान्यपि परस्परान्वययोग्यानीत्युच्यन्ते । सन्निहितत्वं तु पदानामेकेनैव पुंसा अविलम्बेनोच्चरितत्वम् । तच्च साक्षादेव पदेषु सम्भवति नार्थद्वारा[१] । तेनायमर्थः सम्पन्नः । अर्थप्रतिपादनद्वारा श्रोतुः पदान्तरविषयामर्थान्तरविषयां वाकाङ्क्षां जनयतां प्रतीयमानपरस्परान्वययोग्यार्थप्रतिपादकानां सन्निहितानां पदानां समूहो[२] वाक्यम् । पदं च वर्णसमूहः । समूहश्चात्रैकज्ञानविषयीभावः । एवं च वर्णानां क्रमवता[३]माशुतरविनाशित्वेनैकदानेकवर्णानुभवासम्भवात् पूर्वपूर्ववर्णाननुभूयान्त्यवर्णश्रवणकाले पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कार

त्वेन बहुवर्णात्मकपदस्य लौकिकश्रौत्रसाक्षात्कारासम्भवादित्यत आह । एवं चेति एवं वक्ष्यमाणेन प्रकारेण पदप्रतीतिर्जन्यत इत्यन्वयः। क्रमवतामिति । क्रम आनुपूर्वी तद्वतामित्यर्थः। आनुपूर्वीनाम घटेतिपदे घकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वं टस्य टकालीनध्वंसप्रतियोगित्वं वा घस्येत्यादिरूपा सा च यद्यप्यतीन्द्रियकालादिघटिता तथाप्युपनीता सती श्रौत्रज्ञानेऽपि भासत इत्याकलनीयम् । यदि क्रमवतामिति नोच्येत तदा सर इत्यादिपदे रस इत्यादिप्रतीतिः स्यात्। ननूक्तरीत्या सदसदनेकवर्णप्रतीतिरुत्पद्यतां पदप्रतीतिः कथमुत्पत्स्यत इत्यत आह । पदव्युत्पादनेति । पदव्युत्पादन-

(१) नान्यद्वारा—पा० ४ पु० ।

(२) समुदायः पा० १ पु० ।

(३) तथा क्रमवतां—पा० ४ पु० ।

सहकृतेनान्त्यवर्णसम्बन्धेन पदव्युत्पादनसमयग्रहानुगृहीतेन श्रोत्रेणैकदैव सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जन्यते सहकारिसामर्थ्यात् [१] प्रत्यभिज्ञानवत् । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षे ह्यतीतापिपूर्वावस्था स्फुरत्येव । ततः पूर्वपूर्वपदानुभवजनितसंस्कारसहकृतेनान्त्यपदविषयेण श्रोत्रेन्द्रियेण पदार्थप्रत्ययानुगृहीतेनानेकपदावगाहिनी वाक्यप्रतीतिः क्रियते । तदिदं वाक्यमाप्तपुरुषेण प्रयुक्तं सच्छब्दनामकं

मित्येतस्य व्याख्यानम् । समयग्रहेति । यद्यपि शक्त्यनुभवस्तदानीं नास्ति तथापि तज्जन्यः संस्कारस्तस्यां दशायां वर्तते तज्जन्या स्मृतिर्वा तदनुगृहीतेन श्रोत्रेणेति द्रष्टव्यम् । ननु पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारबलाच्छ्रोत्रेन्द्रियेण सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जन्यत इत्युक्तं तदयुक्तं संस्कारा हि यद्विषयानुभवजन्यास्तद्विषयस्मरणजनन एव समर्था न तु कार्यान्तरकरण इत्याशङ्कायामाह । प्रत्यभिज्ञानवदिति । यथा संस्कारसहकृतस्य चक्षुरिन्द्रियस्य स्मृतिव्यतिरिक्तप्रत्यभिज्ञानजननसामर्थ्यं वर्तत एवमत्रापि भविष्यतीत्यर्थः । तदुक्तम् ।

यद्यपि स्मृतिहेतुत्वं संस्कारस्य व्यवस्थितम् ।
कार्यान्तरे ऽपि सामर्थ्यं तस्य न प्रतिहन्यते ॥ इति(२) ।

तत्तेदन्तोभयविषयकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं यथा सोऽयं देवदत्त इति । अज्ञातपदार्थकस्य पुरुषस्य पदश्रवणे ऽपि वाक्यज्ञानानुदयाद् वाक्यज्ञाने पदार्थज्ञानमङ्गमित्याह । पदार्थप्रत्ययानुगृहीतेनेति अन्त्यपदविषयेण श्रोत्रेन्द्रियेणेत्युक्तं तच्च बहुवर्णपद-

(१) सहकारिसामर्थ्यात्—पा० ३ पु० ।

(२) अयं श्लोको न्यायकन्दलीग्रन्थे संस्कारनिरूपणप्रकरणे यथोक्तन्यायवादिभिरित्यादिना श्रीधरेणापि धृतः ।

प्रमाणम् । फलं त्वस्य[१]वाक्यार्थज्ञानम्[२] । तच्चैतच्छ-
ब्दलक्षणं प्रमाणं लोके वेदे च समानम्[३] । लोके त्वयं

स्थले लौकिकसन्निकर्षासम्भवान्न सम्भवतीति चेत् श्रोत्रप्रत्ये-
कपदानुभवजन्यसंस्कारमेलकादेकदैव तावत्पदसमूहालम्बनस्मृति-
रङ्गीक्रियत इत्यस्यैव तात्पर्यम् । तत एकदैव तावत्पदार्थसमूहाल-
म्बनस्मृतिरप्यावश्यकी प्रत्येकपदार्थस्मरणानां नष्टत्वादिति सर्वं
समञ्जसम् । पदार्थस्मृतिं व्यापारीकृत्य पदज्ञानं करणं तच्च फल-
वदिति हृदि निधायाह । फलं त्वस्येति । इदं त्ववधेयम् ।
शाब्दबोधत्वावच्छेदेन योग्यताज्ञानं संशयनिश्चयसाधारणं कार-
णम् । तथाकाङ्क्षानिश्चयः । स्वरूपसत्याकाङ्क्षेत्याचार्याः ।
आसत्तिनिश्चयोऽपि तथा । तथा तात्पर्यनिश्चयः । तात्पर्यं नाम
तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं तत्र च लिङ्गानि ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः (४) ॥
इत्येवं क्वचित् । क्वचित्तु
उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिश्चये (५) ॥

इति कथितानि एवं पदजन्यपदार्थोपस्थितिरपि । अत एव
द्वारमित्यादौ पिधेहीतिपदमेवाध्याह्रियते । प्राभाकरास्त्वनिय-

(१) तस्य—पा० २ । ४ पु० ।

(२) यथाह निर्दोषशाब्दं शब्दो वैदिको लौकिकश्च सोऽनुमानमिदं ज्ञेयमिति वैशेषिकादय इति पाठोऽधिकः ४ पु० ।

(३) साधारणम्—पा० २ । ४ । पु० ।

(४) इयं कारिका साहित्यदर्पणे द्वितीयपरिच्छेदे उक्तं हीत्यादिना धृता ।

(५) अयं श्लोको बृहत्संहितोक्तः । सर्वदर्शनसङ्ग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शने उक्तं बृहत्संहितायामित्यादिनैतच्छ्लोकस्य धृतत्वात् ।

विशेषो यः कश्चिदेवाप्तो भवति न सर्वः । अतः किञ्चि-

समाचक्षाणास्तत्राप्यर्थाध्याहारं मन्यन्ते । भाट्टास्तु शाब्दी ह्या-
काङ्क्षा शब्देनैव शाम्यतीतिन्यायात् पदोपस्थापित एकपदार्थे-
ऽपरस्यापि पदजन्योपस्थितिरपेक्षिता । यत्र पुनः सर्व एवार्थाः
प्रमाणान्तरोपस्थापितास्तत्र तदपेक्षा नास्त्येव । यथा ।

पश्यतः श्वेतिमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ।
खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः(१) ॥

इत्याहुः । शाब्दप्रमायां गुणस्तु तात्पर्यप्रमा योग्यताप्रमा
वा । पुनरप्यवधेयम् । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागं
विना स्वर्ग इति व्यभिचारसत्त्वे स्वर्गं प्रति यागस्य साधनत्वं
वेदेनापि कथं बोध्यत इतिशङ्कायामुच्यते समानप्रकारकं हि
विरहज्ञानं समानप्रकारकान्वयज्ञानविरोधि तेन स्वर्गत्वा-
वच्छेदेन व्यभिचारग्रहात् तदवच्छेदेन नियतपूर्ववृत्तित्व-
मग्राहि तदाश्रये धर्मिणि हेतुताग्रहे किं बाधकं तथा
च कार्यतानवच्छेदकरूपस्वर्गत्वधर्मसामानाधिकरण्येन यागज-
न्यता वेदेन बोध्यते । न च यागजन्यस्वर्गे जातिभेदस्य सत्त्वात्
तदवच्छेदेन तत्र यागस्य साधनत्वं वेदेन बोध्यतां न स्वतिप्रस-
क्तधर्मसामानाधिकरण्येनेति वाच्यम् । साधनताबोधात् प्राक्
स्वर्गे जातिभेदोपस्थितौ मानाभावेन तमादाय कारणताबोधस्या-
शक्यत्वात् । तस्मादतिप्रसक्तेनापि स्वर्गत्वेन रूपेणोपस्थितस्वर्ग-
विशेषं प्रति वेदेन यागस्य साधनत्वं बोध्यते ततश्च कारण भेद-
प्रतिसन्धाने तत्र जातिभेदः कल्प्यते । ननु यदि कार्यतावच्छेदक

(१) श्लोकवार्त्तिके वाक्याधिकरणे ३३५ श्लोकः । अयं श्लोको न्याय-
मञ्जरीग्रन्थे ६ आह्निके पदार्थनिष्ठवाक्यार्थबोधहेतुत्वकथनावसरे जयन्त-
भट्टेनापि धृतः । वाराणसीस्थमेडिकल्हाल्नामकयन्त्रालयमुद्रितन्याय-
मञ्जरीपुस्तके ३८७ पृष्ठे ।

देव लौकिकं वाक्यं प्रमाणं यदाप्तवक्तृकम्[१]। वेदे तु परमाप्तश्रीमहेश्वरेण कृतं सर्वमेव वाक्यं प्रमाणं सर्वस्यैवाप्तवाक्यत्वात्[२]। वर्णितानि चत्वारि प्रमाणानि। एते-

---

ज्ञानं विनाप्यतिप्रसक्तधर्मसामानाधिकरण्येन साधनता शब्देन बोध्यते तदा प्रत्यक्षेणापि बोध्येताविशेषादिति चेत्। नैवम्। ग्राहकाभावात्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि तत्र कारणता गृह्यते न चातिप्रसक्तेन द्रव्यत्वादिना दण्डान्वयव्यतिरेकग्रहो यत्र दण्डाभावस्तत्र द्रव्याभावाभावाद् यत्र द्रव्यं तत्र दण्डनियमाभावाच्च। यत्र च तृणारणिमणिस्थले ग्राहकमस्ति तत्रातिप्रसक्तधर्मसामानाधिकरण्येन तज्जन्यता प्रत्यक्षेणापि गृह्यत एव। अत्रारणिमण्यभाववति स्तोमविशेषे तृणान्वयव्यतिरेकौ तद्ग्राहकौ तौ च स्त एवेति हृदयम्। वेदे तु परमाप्तश्रीमहेश्वरेण कृतमिति।

---

(१) कर्तृकम्–पा० २। ३। ४ पु०।

(२) अत्र चतुर्थपुस्तके ऽधिकः पाठः। नन्वीश्वरस्यैवाभावात् कथमाप्तस्येश्वरस्य वाक्यं वेदः प्रमाणम्। तत्र चोच्यते। प्रमाणाभावादप्रतीतश्चेदीश्वरः कथमस्याभावोऽवगम्यते प्रमाणतो लब्धरूपस्यैव निषेद्धुं शक्यत्वात्। यथोक्तम्।

न स्वरूपं क्वचित् किञ्चित् ताद्रूप्येण निषिध्यते।
विधानमन्तरेणातो न निषेधस्य सम्भवः॥

अथ महेश्वरस्याभावो नावधार्यते सद्भावस्तु त्वया तस्य कथमवधार्यते प्रमाणाभावेनानवधारिते चेश्वरसद्भावे तत्कृते वेदे प्रामाण्यमिति क निश्चयः। नैवम्। ईश्वरसद्भावप्रतिपादकस्यानुमानस्य विद्यमानत्वात्। तथाहि घटादेः कार्यस्य कर्तृजन्यत्वदर्शनात् क्षितिक्षितिधरादिकार्यं कर्तृजन्यमित्यनुमीयते यः क्षित्यादेः कर्ता स एवेश्वरः। न हीश्वरस्य क्षित्यादिकर्तृत्वादन्यदीश्वरत्वम्। तदयमनुमानवाक्यप्रयोगः क्रियते। क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद् यत् कार्यं तत् सकर्तृकं यथा घटः तथा चेदं तस्मात्तथेति। अत्र कार्यत्वं हेतुस्तच्च कारणाधीनात्मलाभत्वं भावे ऽभावे च

अथोऽन्यन्न प्रमाणं प्रमाणस्य अतोऽत्रैवान्तर्भावात् ।

साधारणम् । न चेदमाश्रयासिद्धमाश्रयस्य क्षित्यादेः प्रमाणसिद्धत्वात् । नापि स्वरूपासिद्धं प्रत्यक्षजन्मकेष्वङ्कुरादिषु कार्यत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अदृष्टचरोत्पन्नेषु भूभूधरादिषु सावयवत्वेन कार्यत्वस्यानुमीयमानत्वात् । ननु व्याप्यत्वासिद्धोऽयं कार्यत्वहेतुः । अस्मदादिशक्यज्ञानोपाधेर्विद्यमानत्वात् तथाह्यस्मदादिभिः शक्यं ज्ञातुमुपादानं यस्य तदेव सकर्तृकं न तु कार्यमात्रमिति । अत्रोच्यते । किं प्रत्यक्षेण शक्यज्ञानत्वमभिप्रेतमाहोस्विदनुमानादिना शक्यज्ञानत्वमभिप्रेतम् । यदि प्रत्यक्षेण तदा स्थूलतरेषु क्षितिशरीरप्रभृतिषु तदुपलभ्यत एव क्षित्याद्युपादानभूतस्य भूभागकरचरणशाखापल्लवादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अथानुमानादिना शक्यज्ञानत्वमभिप्रेतम् । तत् सर्वस्मिन्नेव पक्षीभूते क्षित्यादावस्ति । शरीरजन्यत्वमुपाधिर्भविष्यतीति । नैवम् । साक्षाच्छरीरजन्यत्वस्य मन्त्रमन्त्रकृते शाखभङ्गे सकर्तृकेऽभावात् । परम्परया तु क्षित्यादावपि तस्य सिद्धत्वात् क्षित्यादावप्यदृष्टद्वारा शरीरजनितत्वात् । अथ शरीरिकर्तृकत्वमुपाधिर्भविष्यति न च क्षित्यादौ साक्षाददृष्टद्वारा वा शरीरिणः कर्तारः कारणमात्राणि भवन्ति । नैवम् अशरीरकर्तृत्वसद्भावे ईश्वराभ्युपगमात् । असद्भावे वा विशेषणानर्थक्यात् असद्भावे वा विशेषणानर्थक्यात् । अथ क्रियादर्शिपुरुषविषयकृतबुद्धिजनकत्वमुपाधिर्भविष्यति । यथोक्तम् । यददृष्टे क्रियादर्शिनः कृतबुद्धिरुत्पद्यते स एव कार्यत्वविशेषः सकर्तृकत्वे प्रयोजको न तु कार्यत्वमात्रमिति न च क्षित्यादौ क्रियादर्शनात् कृतबुद्धिरस्ति । नैवम् । कृतबुद्धिः कार्यबुद्धिः सा क्षित्यादावस्त्येव । अथ सकर्तृकत्वबुद्धिः सापि गृहीतव्याप्तेरस्त्येव । तदेवमुपाधेर्निरस्तत्वान्न व्याप्यत्वासिद्धं कार्यत्वम् । अनुपलब्धपूर्वकोटिषु पर्वतादिषु तथादर्शनाद् द्रव्यादिषु सावयवत्वादिना तथानुमानात् । नापि कार्यत्वं विरुद्धं साध्यविपरीतेन व्याप्त्यभावात् । न हि सकर्तृकत्वविपरीतेनाकर्तृकत्वेन कार्यत्वं व्याप्तं घटादौ व्यभिचारात् । अथ कार्यत्वमनैकान्तिकं भविष्यति तत् साधारणमसाधारणं च तत्र न प्रथमं विपक्षे व्योमादावभावात् । नापि द्वितीयं सपक्षे घटादौ सत्त्वात् अथ कार्यत्व हेतुः सत्प्रतिपक्षो भवति तथाहि क्षित्यादिकमकर्तृकं शरी जन्यत्वाद् व्योमवदिति । तन्न । क्षित्यादेरपि परम्परया शरीरजन्यत साक्षाच्छरीराजन्यत्वमनैकान्तिकं मन्त्रमन्त्रकृतशाखाभङ्गेऽभावात् ।

नन्वर्थापत्तिरपि पृथक् प्रमाणमस्ति (अनुपपद्यमानार्थदर्शनात् तदुपपादकीभूतार्थान्तरकल्पनमर्थापत्तिः) [१] । तथाहि पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति दृष्टे श्रुते वा रात्रिभोजनं कल्प्यते । दिवा अभुञ्जानस्य पीनत्वं रात्रिभोजनमन्तरेण नोपपद्यते ऽतः पीनत्वान्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्तिरेव रात्रिभोजने प्रमाणम् । तच्च प्रत्यक्षादिभ्यो भिन्नं रात्रिभोजनस्य प्रत्य-

---

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर(२) इत्यभियोक्तेश्च प्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवानां दोषाणां तत्रासम्भवात् तत्प्रणीतं सर्वमेव वाक्यं प्रमाणमित्यर्थः ।

अर्थापत्तेः पृथक्प्रमाणत्वमुपपादयितुं मीमांसकः शङ्कते । नन्विति । अनुपपद्यमानार्थदर्शनात् तदुपपादकभूतार्थान्तरकल्पनरूपाया अर्थापत्तेः पृथक्प्रमाणत्वमुपपादयति । तथाहीत्यादिना । दिवा अभुञ्जानस्य पीनत्वे वर्तमानाया अनुपपत्तेर्देवदत्ते रात्रिभोजनेन सह व्याप्तिर्नास्ति सामानाधिकरण्याभावादत एव

मेवं प्रतिपक्षानुमानम् । ईश्वरो न कर्ता शरीररहितत्वान्मुक्तात्मवदिति । तदसङ्गतम् । ईश्वरस्याप्रामाणिकत्वे आश्रयासिद्धेः प्रामाणिकत्वे धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात् । न चायं कालात्ययापदिष्टः कार्यत्वहेतुः प्रत्यक्षादिभिः बाध्यानपहारात् । तदेवं निरस्तहेत्वाभासशङ्कः कार्यत्वहेतुः क्षित्यादेः कर्तारं साधयत्येव । यस्तु कर्तृगतो विशेषोऽशरीरत्वनित्यज्ञानप्रयत्नवत्त्वसर्वज्ञत्वादिकः साधयितुमिष्टः स सर्वः पक्षधर्मताबलात् सिद्ध्यति । यथाहुः । अनुमानस्य द्वयं सामर्थ्यं व्याप्तिः पक्षधर्मता च । तत्र व्याप्त्या कर्तृसामान्यसिद्धिः पक्षधर्मतया तु विशेषः सिद्ध्यति सा हि यदन्तरेणानुपपद्यमाना तदाक्षिपति । इहापि क्षित्यादिकर्तुः सर्वज्ञत्वादिविशेषमन्तरेण पक्षधर्मता नोपपद्यत इति तमाक्षिपति धूमस्य पक्षधर्मतेव वह्नेः पर्वतसम्बन्धविशेषमिति ।

(१) पातञ्जलसूत्रम् । पा० सू० २४ ।
(२) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो नास्ति २ । ४ पु० ।

क्षाद्यविषयत्वात्[१]। नैतत्। रात्रिभोजनस्यानुमानविषयत्वात्। तथाह्ययं देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवा अभुञ्जानत्वे सति पीनत्वाद् यस्तु न रात्रौ भुङ्क्ते नासौ दिवा अभुञ्जानत्वे सति पीनो यथा दिवारात्रावभुञ्जानोऽपीनो न चायं तथा तस्मान्न तथेति[२] केवलव्यतिरेक्यनुमानेनैव रात्रिभोजनस्य प्रतीयमानत्वात् किमर्थमर्थापत्तिः कल्पनीया।

नन्वभावाख्यमपि पृथक् प्रमाणमस्ति। तच्चाभावग्रहणायाङ्गीकरणीयम्। तथाहि घटाद्यनुपलब्ध्या घटाद्य-

---

न पक्षधर्मता तथा च तयोरभावादर्थापत्तिर्नानुमानेऽन्तर्भवतीति तदाशयः। सिद्धान्ती परिहरति। नैतदिति। पञ्चावयवानुमानवाक्यं रचयति। अयं देवदत्त इति। योगीश्वरादौ व्यभिचारवारणाय हेतौ तद्भिन्नत्वे सतीति विशेषणं द्रष्टव्यम्। केवलव्यतिरेक्यनुमानेनेति। व्यतिरेकिणि साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानं हेतुरित्यभियुक्तोक्तेरत्र रात्रिभोजित्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगिदिवाऽभुञ्जानत्वसमानाधिकरणपीनत्ववानयमिति ज्ञानं हेतुरिति। व्यापकत्वं च स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वम्। किमर्थमर्थापत्तिरिति। क्लृप्तेनोपपत्तावक्लृप्तकल्पनामयुक्तत्वादिति भावः।

षष्ठप्रमाणवादी भाट्टः शङ्कते। नन्वित्यादिना। अभावग्रहेऽनुपलब्धिः कारणमित्युभयवादिसिद्धं तथा च तस्यैव प्रमाणत्वे

---

(१) तदुक्तम्। अन्वयबोधजन्यत्वमनुमानस्य हि स्थितम्।
अर्थापत्तिरियं त्वन्या व्यतिरेकप्रवर्तिनी॥
इत्यधिकः पाठः ४ पु०।

(२) तस्मात् तथेति—पा० ३। ४ पु०।

भावो निश्चीयते । अनुपलब्धिर्योपलब्धेरभाव इत्यभाव-
प्रमाणेन घटाद्यभावो गृह्यते । नैतत् । यद्यत्र घटोऽभविष्यत्
तर्हि भूतलमिवाद्रक्ष्यदित्यादितर्कसहकारिणानुपलम्भसना-
थेन प्रत्यक्षेणैवाभावग्रहणात् [१] । नन्विन्द्रियाणि सम्बद्धा-
र्थग्राहकाणि । तथाहीन्द्रियाणि वस्तु प्राप्य प्रकाशका-

कल्प्यमाने लाघवमिन्द्रियस्य तु प्रमाणत्वकल्पनायामभावेन सह
प्रत्यासत्त्यन्तरं कल्पनीयमिति गौरवं स्यादित्याशयः इत्यभाव-
प्रमाणेनेति । इन्द्रियव्यापारस्याधिकरणग्रहण उपक्षीणत्वादि-
न्द्रियं नाभावग्रहे कारणं तथा च परिशेषादनुपलब्धिप्रमाणेन घटा-
द्यभावो गृह्यत इत्यर्थः । सिद्धान्ती परिहरति । नैतदिति । ननु
योग्यानुपलब्धिरवश्यमपेक्ष्यते योग्यता च तत्र तर्कितप्रतियोगिसत्त्व-
विरोधिता तर्कश्च कीदृश इत्याशङ्कायां तर्कस्वरूपं दर्शयन् योग्या-
नुपलब्धेरभावग्रह इन्द्रियसहकारित्वमात्रं न तु प्रमाणत्वं गौरवा-
दित्याह । यद्यत्रेत्यादिना अभावग्रहणादित्यन्तेन । अभवि-
ष्यदित्यादौ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति(२) लृङ् । ननि-
न्द्रियव्यापारस्याधिकरणग्रहणोपक्षीणत्वादभावग्रहो नेन्द्रियकः
किं त्वभावजन्य इति प्रागुक्तमिति चेत् । न । अधिकरणग्रहणस्य
व्यापाररूपतया अव्यवधायकत्वात् । तदुक्तम् । न हि स्वाङ्गं
स्वस्य व्यवधायकमिति । नन्विन्द्रियस्य प्रमाणत्वाङ्गीकारे प्रत्या-
सत्त्यन्तरकल्पना भविष्यतीति चेत् । न । अभावं प्रकाशयदि-
न्द्रियमित्यादिनाग्रे समाधास्यमानत्वादिति एवं सुस्थम् । न-
न्विन्द्रियाभावयोः सम्बन्धाभावेनाभावस्येन्द्रियग्राह्यत्वं न सङ्-
घटीति तथा चानन्यगतिकत्वेनाभावगम्यत्वमेव भविष्यतीति
[illegible]मिन्द्रियाणां प्राप्यप्रकाशकत्वं तावद्दर्शयति । नन्वित्यादिना ।

---

(१) किमभावाख्यप्रमाणान्तरेणेत्यधिकः ४ पु० ।
(२) पाणिनिसूत्रम् । अ० ३ पा० ३ सू० १३९ ।

रीति ज्ञानकरणत्वादालोकवत् । यद्वा चक्षुःश्रोत्रे वस्तु प्राप्य प्रकाशकारिणी बहिरिन्द्रियत्वात् त्वगादिवत् । त्वगादीनां तु प्राप्य प्रकाशकारित्वमुभयवादिसिद्धमेव न चेन्द्रियाभावयोः सम्बन्धोऽस्ति । संयोगसमवायौ हि सम्बन्धौ न च तौ तयोःस्तः । (द्रव्ययोरेव संयोग इति-नियमादभावस्य च द्रव्यत्वाभावात् । अयुतसिद्धत्वाभावान्न समवायोऽपि) (१) । विशेषणविशेष्यभावश्च सम्बन्ध एव न सम्भवति भिन्नोभयाश्रितैकत्वाभावात् । सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्यां भिन्नो भवत्युभयसम्बन्ध्याश्रितश्चैकश्च । यथा भेरीदण्डयोः संयोगः स हि भेरीदण्डाभ्यां भिन्नस्तदुभयाश्रितश्चैकश्च न च विशेषणविशेष्यभावस्तथा । तथाहि दण्डपुरुषयोर्विशेषणविशेष्यभावो न ताभ्यां भिद्यते । न हि दण्डस्य विशेषणत्वमर्थान्तरं नापि पुरुषस्य विशेष्यत्वमर्थान्तरमपि तु स्वरूपमेव अभावस्यापि विशेषणत्वाद् विशेष्यत्वाच्च । न चाभावे

ज्ञानकरणत्वादिति । यद्यपि स्मर्यमाणेनार्थेन सह मनसः सम्बन्धाभावात् स्मृतिज्ञानजनके तत्र व्यभिचारशङ्का । तथापि संस्काररूपप्रत्यासत्त्या मनसोऽपि प्राप्यकारित्वमस्त्येवेति समाधानं ज्ञेयम् । यदा तु संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिर्न मनस्तत्र करणमिति पक्षस्तदा तु हेत्वगमनादेव न व्यभिचार इति द्रष्टव्यम् । यद्वा चक्षुःश्रोत्रे इति । चक्षुषो रश्मिद्वारार्थेन सह सम्बन्धः । भेरीदेशे जातोऽपि शब्दो वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुलन्याये

---

(१) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थो नास्ति २ । ४ पु० ।

कस्यचित् पदार्थस्य द्रव्याद्यन्यतमस्य सम्भवः । तस्माद्-
भावस्य[१] स्वोपरक्तबुद्धिजनकत्वं यत् स्वरूपं तदेव
विशेषणत्वं न तु तदर्थान्तरम् । एवं व्यापकत्वकारणत्वा-
दयो[२]ऽप्यूह्याः । स्वप्रतिबद्धबुद्धिजनकत्वं स्वरूपमेव हि
व्यापकत्वगमकत्वादीनाम् । कारणत्वमपि कार्यानुकृतान्व-
यव्यतिरेकिस्वरूपमेव हि तत्त्वादीनां न त्वर्थान्तरमभा-
वस्यापि व्यापकत्वात् कारणत्वाच्च न ह्यभावे सामान्या-
दिसम्भवः । तदेवं विशेषणविशेष्यभावो न विशेषणविशेष्य-
स्वरूपाभ्यां भिन्नो नाप्युभयाश्रितो विशेषणे विशेषणभा-
वमात्रस्य सत्त्वाद् विशेष्यभावस्याभावाद् विशेष्ये च विशे-
ष्यभावमात्रस्य सद्भावाद् विशेषणभावस्याभावात् ।
नाप्येको विशेषणं च विशेष्यं च तयोर्भाव इति द्वन्द्वात्
परः[३] श्रूयमाणो भावशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते ।
तथा च विशेषणभावो विशेष्यभावश्चेत्युपपन्नं द्वावेता-
वेकस्य सम्बन्धः । तस्माद्विशेषणविशेष्यभावो न सम्ब-

का अप्राप्यग्राह्या एव गृह्यन्त इति श्रोत्रस्याप्यर्थेन सह सम्ब-
न्धोऽस्तीति चक्षुःश्रोत्रे वस्तु प्राप्य प्रकाशकारिणी इत्यर्थः ।
अवस्ताज्जायमानः शब्दः प्रासादादूर्ध्वस्थितेन पुरुषेण श्रोत्रान्तर-
कन्यायेनोपलब्धुं न शक्यत इति तदर्थं कदम्बमुकुलन्याय
श्चमाकलनीयम् । बहिरिन्द्रियत्वादिति । स्मृतिं प्रति मनो न
करणमितिपक्षे बहिःपदं सार्थकमिति ज्ञेयम् । नन्वेवं व्याप्य-
व्यापकभावादयोऽपि सम्बन्धा न स्युरित्यत्रेष्टापत्त्या परिहारमाह
एवं व्यापकत्वेति । व्यापकत्वादेरर्थान्तरत्वाभावे युक्तिमाह ।
अभावस्यापीति । इदमिदानीं घटाभाववद् योग्यघटानुपल-

---

(१) भावस्य चेत्यधिकः पाठः ४ पु० ।

(२) व्याप्यत्वव्यापकत्वकार्यत्वकारणत्वादयः—पा० ३ पु० । व्याप्यव्या-
पककार्यकारणत्वादयः—पा० २ पु० । (३) द्वन्द्वान्ते—पा० १ पु० ।

न्धः । एवं व्याप्यव्यापकभावादयोऽपि । सम्बन्धशब्द-
प्रयोगस्तूभयनिरूपणीयत्वसाधर्म्येणोपचारात् । तथा चास-
म्बद्धस्याभावस्येन्द्रियेण ग्रहणं न सम्भवति । सत्यम् ।
भावावच्छिन्नत्वाद् व्याप्तेर्भावं प्रकाशयदिन्द्रियं प्राप्त-
मेव प्रकाशयति न त्वभावमपि अभावं प्रकाशयदि-
न्द्रियं विशेषणविशेष्यभावमुखेनैवेति सिद्धान्तः । प्रति-

योगित्वादिष्वत्र व्यापकत्वं ज्ञेयम् । प्रागभावप्रतिबन्धकाभा-
वादौ तु कारणत्वमिति विवेकः । अथ यथा गोत्वादि-
शब्दानां गवादिगतसामान्यवाचकत्वं तथा व्यापकत्वादिश-
ब्दस्य सामान्यवाचकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह । न ह्यभाव
इति । विशेषणविशेष्यभावादौ सर्वजनसिद्धं सम्बन्धव्यपदेशमु-
पपादयसि । सम्बन्धशब्देति । उभयनिरूपणीयत्वसाध-
र्म्येण । उभयविषयकज्ञानविषयत्वसाधर्म्येणेत्यर्थः । विशेष-
णविशेष्यभावादिः स्वरूपसम्बन्धस्तल्लक्षणं तु सम्बन्धान्त-
रमन्तरा विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यत्वमिति भावः(१) । सिद्धान्ती
परिहर्तुमाह । सत्यमिति भावावच्छिन्नत्वाद् व्याप्तेरिति ।
तस्या व्याप्तेर्भावमात्रविषयत्वेन सङ्कोचनीयत्वादित्यर्थः । तदेवाह ।
भावं प्रकाशयदिति । नन्विन्द्रियस्यासम्बद्धार्थग्राहकत्वाङ्गीका-
रे कुड्यादिव्यवहितार्थग्रहणं स्यादित्यत आह असम्बद्धेति ।
ननु दण्डी कमण्डलुमान् नीलो घट इत्यादौ दण्डादेर्विशेषणत्वं
सम्बन्धान्तरपूर्वकं दृष्टं न चेन्द्रियस्याभावेन सह संयोगः समवा-
यो वा सम्भवति तस्मात् सम्बन्धान्तरपूर्वकत्वाभावाद्विशेष-

(१) विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यत्वमौपचारिकमिति हृदयम्

सम्बद्धाभावग्रहे ऽतिप्रसङ्गदोषस्तु विशेषणतयैव निरस्तः । समश्च परमते[१] ।

यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः ।
नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे[२] ॥

इदमिदानीं निरूप्यते । जलादिज्ञाने जाते

तथाप्यतिप्रसङ्गदोषो दुर्निवार इत्याशये ऽनुपलब्धिप्रमाणेनाभावः कस्यचिद् विशेषत्वेन ग्राह्यस्तथा चाभावप्रमाणवादिनोऽप्येतत् समानमित्याह । समश्चेति । यनञानित्याद्युभय-

---

(१) अत्र चतुर्थपुस्तके ऽधिकः पाठः । अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं पारम्पर्योपदेशमात्रमैतिह्यं प्रमाणान्तरमिति केचित् । तन्न । इह वटे यक्ष प्रतिवसतीत्यादीनां प्रामाण्यपक्षे शब्द एवान्तर्भावादप्रामाण्यपक्षे ऽप्रमाणत्वादेव । सम्भवस्तु प्रमाणमेवाविनाभावविज्ञानादनुमानं तत् ।

अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकाङ्क्षिता ।
अस्तेयमिति पञ्चैते यमा वै परिकीर्तिताः ॥
अक्रोधो गुरुशुश्रूषा माहात्म्यं तनुलाघवम् ।
अप्रमादश्च सततं पञ्चैते नियमाः स्मृताः ॥

इत्यार्षं च प्रत्यक्ष एवान्तर्भवतीति । तदुक्तम् ।

योगधर्मप्रभावेण प्रत्यक्षं योगिनां मतम् ।
देशकालस्वरूपेण विप्रकृष्टेषु वस्तुषु ॥

यमनियमाद्यष्टाङ्गसाध्य आत्मतत्त्वसाक्षात्कारो योगः । तेन खलु योगेन स्वसामर्थ्यात् स्वर्गापवर्गपूर्वदेवताद्याः साक्षात् प्रतीयन्ते । योगिन एव केन प्रमाणेन सिद्धा इति चेदस्मदाद्यप्रत्यक्षाः कस्यचित् प्रत्यक्षाः वस्तुभूतत्वाद् घटवत् । येषां चैते साक्षाद्विषयास्त एव योगिन उच्यन्ते । तत्रातिप्रसक्तिवारणाय योगजधर्म एव सन्निकर्षशब्दवाच्यः । एवं तपःप्रभावप्रयुक्तानां महर्षीणां ज्ञानं त्रैकालिकविषयं व्याख्यातम् । लोके ऽपि दृश्यते यथा [illegible] वदति श्वो मे भ्राता आगमिष्यतीति हृदयं मे कथयति तच्च तथैव भवति [illegible] धर्मविशेष एवात्र सन्निकर्ष इति ।

(२) अयं श्लोको नास्ति ४ पु० ।

तस्य प्रामाण्यमवधार्य कश्चिज्जलादौ प्रवर्तते । कश्चित्तु सन्देहादेव प्रवृत्तः प्रवृत्त्युत्तरकालं जलादिप्रतिलम्भे सति प्रामाण्यमवधारयतीति वस्तुगतिः । अत्र कश्चिदाह । प्रागेव प्रवृत्तेः प्रामाण्यावधारणात् । अस्यार्थः । येनैव यज्ज्ञानं गृह्यते तेनैव तद्गतं प्रामाण्यमपि । न तु ज्ञानग्राहकादन्यज्ज्ञानधर्मस्य प्रामा-

---

विषयसम्बन्धाभावे ऽपि क्वचिद्विशेषणत्वं दृष्टमिति यद्युच्यते तदैन्द्रियकस्याभावेन सहोभयविषयसम्बन्धाभावे ऽपि संयुक्तादिविशेषणता नानुपपन्ना । तस्मात् कुण्ठूक्तमलिप्रसङ्गदोषस्तु विशेषणतयैव निरस्त इति । सम्भवैतिह्ययोः पृथक्प्रमाणत्वनिरसनं तु सुगममिति कृत्वा मूलकृतोपेक्षितम् । अस्माभिस्तु शिष्यजिज्ञासानुरोधेन किञ्चित् प्रदर्श्यते । सम्भवो द्विविधः सम्भावनारूपो निश्चयरूपश्च । तत्राद्यो ब्राह्मणे चतुर्वेदाभिज्ञत्वं सम्भवतीत्यादिरूपोऽप्रमाणभूत एव । द्वितीयस्तु सहस्रमयुते सम्भवतीत्यादिरूपः स चायुतं सहस्रेण व्याप्तमिति व्याप्तिपूर्वकत्वादनुमाने ऽन्तर्भूत एव । ऐतिह्यं त्वनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमेव । यथेह वटे यक्षस्तिष्ठतीति तदप्याप्तोक्तं चेच्छब्दान्नातिरिच्यत इति चत्वार्येव प्रमाणानि ।

प्रमाणनिरूपणानन्तरं तद्गतं प्रामाण्यं निरूपयितुमाह । इदमिति । अत्र प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वतोऽप्रामाण्यं तु परत इति मीमांसकमतम् । उभयमपि परत इति नैयायिकमतम् । तत्र प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ चेति द्विविधम् । तत्रोत्पत्तौ स्वतस्त्वं ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वं येन ज्ञानं जायते तेनैव प्रमाणं सदेव जायत इत्यर्थः । ज्ञप्तौ स्वतस्त्वं तु ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वं येन ज्ञानं गृह्यते तेनैव प्रमाणं सदे[illegible] ज्ञायत इत्यर्थः । परतस्त्वमप्युत्पत्तौ ज्ञप्तौ चेति द्विविधम् । तत्रोत्पत्तौ परतस्त्वं ज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वम् । ज्ञ[illegible]

ण्यस्य ग्राहकम्। तेन ज्ञानग्राहकातिरिक्तानपेक्षत्वमेव स्वतस्त्वं प्रामाण्यस्य। ज्ञानं च प्रवृत्तेः पूर्वमेव गृहीतं कथमन्यथा प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देहोऽपि स्यात्। अनधिगते धर्मिणि सन्देहानुदयात्। तस्मात् प्रवृत्तेः पूर्वमेव ज्ञाततान्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्त्या ज्ञाने गृहीते ज्ञानगतो प्रामाण्यमप्यर्थापत्त्यैव गृह्यते ततः पुरुषः प्रवर्तते। न तु प्रथमं ज्ञानमात्रं गृह्यते ततः प्रवृत्त्युत्तरकालं फलदर्शनेन ज्ञानस्य प्रामाण्यमवधार्यते। अत्रोच्यते। ज्ञाततान्यथानु-

---

यार्थसंयोगादिना ज्ञानं जायते तदतिरिक्तेन गुणेन दोषेण वा तज्ज्ञानं प्रमाणमप्रमाणं वा जायत इत्यर्थः। असौ परतस्त्वं नाम ज्ञानग्राहकातिरिक्तग्राह्यत्वं ज्ञानं मनसा गृह्यते तद्गतं प्रामाण्यमनुमानेनेति। एवं विवादे सति परतः प्रामाण्यं साधयितुं सकलजनविदुषां वस्तुस्थितिं तावदनुवदति। जलादिज्ञान इति। कश्चिदिदं जलमिति ज्ञाने जाते तस्यामभ्यासदशापन्नस्य समर्थप्रवृत्तिजनकजातीयत्वलिङ्गेन प्रामाण्यमवधार्य कश्चित् प्रवर्तत इत्येकः पक्षः। कश्चित्तु अभ्यासदशापन्नस्य जलज्ञानस्य समर्थप्रवृत्तिजनकत्वलिङ्गेन प्रामाण्यमवधारयति तन्निश्चयश्च प्रवृत्त्यनङ्गत्वादित्याशयः। कश्चित्तु प्रामाण्यनिश्चयसंशयाभ्यां रहितेऽर्थनिश्चये जाते प्रवर्तत इत्यप्यधिकं द्रष्टव्यम्। तन्निश्चयस्येव तज्ज्ञानत्वेन वा तस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वात्। न च निष्कम्पप्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयो हेतुः। अप्रामाण्यशङ्काशून्यार्थनिश्चयादेव तदुपपत्तेरिति। मीमांसकमतमाह। अत्रेत्यादिना। येनैवेति। भवदभिप्रेतानुमितौ पक्षज्ञानानुरोधेन संशये च धर्मिज्ञानानुरोधेन ज्ञानग्राहिका सामग्री आवश्यकी सैव च मम प्रामाण्यग्राहिकेति भावः। परमतं प्रतिक्षिपति न त्विति। यदि ज्ञानमात्रग्राही,

पपत्तिप्रसूतयार्थापत्त्या ज्ञानं गृह्यत इति यदुक्तं तदेव वयं न मृष्यामहे तथा प्रामाण्यग्रहस्तु दूरत एव । तथाहि इदं किल परस्याभिमतम् । "घटादिविषये ज्ञाने जाते मया ज्ञातोऽयं घट इति घटस्य ज्ञातता प्रतिसन्धीयते । तेन ज्ञाने जाते सति ज्ञातता नाम कश्चिद्धर्मो जात इत्यनुमीयते । स च ज्ञानात् पूर्वमजातत्वात् ज्ञाने जाते च जातत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानेन जन्यत इत्यवधार्यते । एवं च ज्ञानजन्योऽसौ ज्ञाततानामधर्मो ज्ञानमन्तरेण नोपपद्यते कारणाभावे कार्यानुदयात् । तेनार्थापत्त्या स्वकारणं ज्ञानं ज्ञाततयाक्षिप्यत इति" न चैतद्युक्तम् । ज्ञानविषयतातिरिक्ताया ज्ञातताया अभावात् । "ननु ज्ञानज-

---

गृह्यते ततोऽनुमानेन तद्गतं प्रामाण्यं निश्चीयत इत्युच्येत तदा निश्चितप्रामाण्यमेवानुमानं प्रामाण्यं निश्चाययतीति वक्तव्यं ततश्च तत्र तन्निश्चयार्थमनुमानापेक्षा तत्रापि तदर्थं तदपेक्षेत्यनवस्था स्यादिति परतस्त्वं नाद्रियत इत्याशयः । भट्टमतमुपपादयति । तस्मादिति । भट्टमते ज्ञानमतीन्द्रियं तेन च ज्ञानेन विषये ज्ञातताख्यः कश्चन धर्मो जन्यते स तु प्रत्यक्षस्तदन्यथानुपपत्तिर्ज्ञानमिव प्रामाण्यमपि ग्राहयतीति हृदि निधायाह । ज्ञाततान्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्त्येति । ज्ञाततान्यथानुपपत्तिरर्थान्तरकल्पनं प्रसूते तया ज्ञाततान्यथानुपपत्तिप्रसूतयार्थान्तरकल्पनया ज्ञानप्रामाण्ये सहैव गृह्येते ततः पुरुषः प्रवर्तते प्रामाण्यज्ञानत्वेन प्रवृत्तित्वेन च कार्यकारणभावात् पूर्वं प्रामाण्यज्ञानमिति तदाशयः । सिद्धान्ती परिहरति अत्रोच्यत इति । तत्रादौ ज्ञाततामेव निराकरोति । ज्ञाततान्यथानुपप-

नितज्ञातताधारत्वमेव हि घटादेर्ज्ञानविषयत्वम् । तथा हि न तावत् तादात्म्येन विषयता विषयविषयिणोर्घटज्ञानयोस्तादात्म्यानभ्युपगमात् । तदुत्पत्त्या तु विषयत्वइन्द्रियादेरपि विषयत्वापत्तिरिन्द्रियादेरपि तस्य ज्ञानस्योत्पत्तेः तेनेदमनुमीयते ज्ञानेन घटे किञ्चिज्जनितं येन घट एव तस्य ज्ञानस्य विषयो नान्य इत्यतो विषयत्वान्यथानुपपत्तिप्रसूतयार्थापत्त्यैव ज्ञाततासिद्धिः न तु प्रत्यक्षमात्रेण ।

नैवम् । स्वभावादेव विषयविषयितोपपत्तेः । अर्थज्ञानयोरेतादृश एव स्वाभाविको विशेषः येनानयोर्विषयविषयीभावः इतरथातीतानागतयोर्विषयत्वं न स्यात् । ज्ञानेन तत्र ज्ञातताजननासम्भवादसति धर्मिणि धर्मजननायोगात् किं च ज्ञातताया अपि स्वज्ञानविषयत्वात् तत्रापि

नीत्यादिना । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानेन जन्यत इत्यवधार्यत इति । विमता ज्ञातता ज्ञानजन्या तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् यद् यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत् तज्जन्यं यथा कपालान्वयव्यतिरेकानुविधायी घटः कपालजन्य इत्यनुमानेनावधार्यत इत्यर्थः । शङ्कते । नन्विति । न तावत् तादात्म्येनेति । भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यम् । येषु स्थलेषु समवायं वैशेषिका वदन्ति तेषु मीमांसकास्तादात्म्यमित्याकलनीयम् । तदुक्तम् विशेषसमवायौ द्वौ नाङ्गीचक्रुः कुमारिला इति । परिहरति । नैवमिति । स्वभावादेवेति । स्वरूपसम्बन्धविशेष एव विषयतेति भावः । इतरथातीतानागतयोरिति । वृष्टिरासीत् दुर्भिक्षं भविष्यतीत्यादावतीतानागतयोरित्यर्थः । नन्वतीतस्य स्वरूपस्याभावात् स्वरूपसम्बन्धोऽपि कथमिति चेत् । न

ज्ञाततान्तरप्रसङ्गः(१) तथा चानवस्था । अथ ज्ञातता-न्तरमन्तरेणापि स्वभावादेव विषयत्वं(२) ज्ञाततायाः । एवं चेत् तर्हि घटादावपि किं ज्ञाततयेति । अस्तु वा ज्ञातता तथापि तन्मात्रेण ज्ञानं गम्यते ज्ञातताविशेषेण प्रमाण-ज्ञानाव्यभिचारिणा प्रामाण्यमिति कुत एव ज्ञानग्राहक-ग्राह्यता प्रामाण्यस्य । अथ केनचिज् ज्ञातताविशेषेण प्रामाणज्ञानाव्यभिचारिणा ज्ञानप्रामाण्ये सहैव गृह्येते । एवं चेदप्रामाण्ये ऽपि शक्यमिदं वक्तुं केनचिज् ज्ञातता-विशेषेणाप्रमाणज्ञानाव्यभिचारिणा ज्ञानाप्रामाण्ये सहैव गृह्येते इत्यप्रामाण्यमपि स्वत एव गृह्यताम् । अथैवम-प्यप्रामाण्यं परतस्तर्हि प्रामाण्यमपि परत एव गृह्यताम् । ज्ञानग्राहकादन्यत इत्यर्थः । ज्ञानं[३] हि मानसप्रत्यक्षे-णैव गृह्यते प्रामाण्यं पुनरनुमानेन । तथाहि जलज्ञानानन्तरं

ज्ञानस्यैव विषयविषयिभावात्मकस्वरूपसम्बन्धरूपत्वात् । स्व-मतं दर्शयति । ज्ञानं हि मानसेति । ज्ञानं द्विविधं व्यवसायरू-पमनुव्यवसायरूपं च तत्र विषयविषयं ज्ञानं व्यवसायो यथेदं जलमिति । विषयिविषयं ज्ञानं त्वनुव्यवसायो यथा जलमहं जानामीति । तेन च मानसप्रत्यक्षेणाद्यज्ञानं गृह्यत इत्यर्थः । प्रामाण्यज्ञापकमनुमानं दर्शयितुं प्रतिजानीते । तथाहीति । विवादाध्यासितमिति । प्रमाणमप्रमाणं वेतिविवादेना-ध्यासितमित्यर्थः । पक्षसाध्यविभागं दर्शयति । अत्र च

(१) तत्रापि प्रसङ्गः—पा० २ पु० ।

(२) ज्ञानविषयत्वं—पा० १ पु० ।

(३) अस्माकं तु ज्ञानं—पा० ४ पु० ।

जलार्थिनः प्रवृत्तिर्द्वेधा फलवत्यफला चेति। तत्र या फलवती प्रवृत्तिः सा समर्था। तया तज्ज्ञानस्य याथार्थ्यलक्षणं प्रामाण्यमनुमीयते[१]। प्रयोगश्च विवादाध्यासितं जलज्ञानं प्रमाणं समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाद् यन्न प्रमाणं न तत् समर्थां प्रवृत्तिं जनयति यथा प्रमाणाभास इति केवलव्यतिरेकी। अत्र च फलवत्प्रवृत्तिजनकं यज्जलज्ञानं तत् पक्षः तस्य प्रामाण्यं साध्यं यथार्थत्वमित्यर्थः। न तु प्रमाकरणत्वं स्मृत्या व्यभिचारापत्तेः। हेतुस्तु समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं फलवत्प्रवृत्तिजनकत्वमिति यावत्। अनेन तु केवलव्यतिरेक्यनुमानेनाभ्यासदशापन्नस्य ज्ञानस्य प्रामाण्येऽवबोधिते तद्दृष्टान्तेन जलप्रवृत्तेः पूर्वमपि तज्जातीयत्वेन लिङ्गेनान्वयव्यतिरेक्यनुमानेनान्यस्य ज्ञानस्यानभ्यासदशापन्नस्य प्रामाण्यमनुमीयते। तस्मात् परत एव

फलवदिति। स्मृत्येति। स्मृतौ समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं हेतुर्वर्तते प्रमाकरणत्वरूपं साध्यं च नास्तीति तया व्यभिचार इत्यर्थः। ननु प्रामाण्यमवधार्य कश्चिज्जलादौ प्रवर्तत इत्यादिना प्रवृत्तेः प्रागपि प्रामाण्यग्रह उभयवादिसिद्ध इत्युक्तः स च न समर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपेण लिङ्गेन सम्भवति तदानीं तस्याज्ञानात् किं तु स्वत एवेत्यत आह। अनेनेत्यादि। अभ्यासदशापन्नस्य निष्पादितार्थक्रियस्येत्यर्थः। उपपादितमर्थमुपसंहरति। परत एवेत्यादिना। अत्रेदं शास्त्ररहस्यम्। गुरुभट्टमुरारिमिश्रास्त्रयो मीमांसकाः। तत्र गुरुमते जलमहं जानामीत्येवमाकारकेण स्वप्रकाशेन ज्ञानेन स्वात्मेव स्वप्रामाण्यमपि गृह्यते प्रामाण्यं

(१) प्रामाण्यमवधार्यते–पा० २ पु०।

प्रामाण्यं न ज्ञानग्राहकेणैव गृह्यत इति । चत्वार्येव प्रमाणानि युक्तिलेशोक्तिपूर्वकम् । केशवो बालबोधाय[१] यथाशास्त्रमवर्णयत् ॥

(इति प्रमाणपदार्थः समाप्तः(२) ॥)

जलत्ववति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वादिरूपम् । भट्टमते तु ज्ञातता-लिङ्गकानुमित्या तद् गृह्यते सा चाहं जलत्वप्रकारकज्ञानवान् जलत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वात् । जलं जलत्वप्रकारकज्ञानविषयो जलत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वादिति वा जायमाना ज्ञानविषया सती ज्ञानविषयमप्यवगाहमाना धर्मधर्मिवत्तद्वैशिष्ट्यमपि विषयीकरोति ज्ञानविषयत्वाविशेषात् । मुरारिमिश्रमते ऽपि मनसा जायमानेन जलमहं जानामीत्याकारकेणानुव्यवसायेन व्यवसाये गृह्यमाणे धर्मधर्मिवत्तद्वैशिष्ट्यमपि गृह्यते व्यवसायरूपमत्यासत्तेस्तुल्यत्वात् तस्मात् प्रामाण्यघटकानां धर्मधर्मितद्वैशिष्ट्यविशेष्यत्वादीनां ज्ञानज्ञाने स्फुरणात् प्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वादिरूपं स्वतस्त्वमस्तीति मीमांसकाशयः । अत्र नैयायिकानामयं भावः । अनुव्यवसायानन्तरं व्यवसायस्य प्रामाण्ये ऽर्थस्य तद्धत्त्वे च संशयस्यानुभवसिद्धत्वान्नार्थतद्धत्त्वमनुव्यवसायस्य स्वातन्त्र्येण विषयो मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् किं तु ज्ञानविषयतया स्वातन्त्र्येण तद्ग्राहकस्यैव तत्सत्तानिश्चयरूपतया प्रामाण्यग्राहकत्वात् । अथोपनीते स्वातन्त्र्यं मनसो न विरुद्धमित्यनुव्यवसायस्य स्वातन्त्र्येणैवार्थतद्धत्त्वं विषयो भविष्यतीति यद्युच्येत तदा संशयो न स्यान्निश्चिते संशयायोगात् । गुरुनये च यद्यपि स्वातन्त्र्येण तद्धत्त्वग्रहस्तथापि सिद्धान्ते स्वप्रकाशानङ्गीकारादेव न स्वतस्त्वम् । भट्टमते ज्ञातानुमित्यापि न तद्ग्रहः ।

---

(१) बोधार्थ—पा० २ पु० ।

(२) अयं पाठो नास्ति ३ । ४ पु० ।

(प्रमाणान्युक्तानि अथ प्रमेयाण्युच्यन्ते) [१] । आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति सूत्रम् [२] । तत्रात्मत्वसामान्यवानात्मा । स च देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः प्रतिशरीरं भिन्नो नित्यो वि-

---

अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमाज् ज्ञाततया निराकरणाच्चेति न स्वतः प्रामाण्यग्रह इति सङ्क्षेपः ॥

प्रमाणपदार्थं निरूप्योद्देशक्रमेण प्रमेयपदार्थं निरूपयति । अथेति । तत्रात्मत्वेति । आत्मत्वसामान्यं सजातीयविजातीयव्यवच्छेदकत्वादात्मनो लक्षणमित्यर्थः । स च देहेन्द्रियादीति । देहसशिरस्कः पिण्डः । इन्द्रियाणि घ्राणादीनि । आदिशब्देन मनो गृह्यते । एतत्त्रितयव्यतिरिक्त आत्मेत्यर्थः ननु स्थूलोऽहं कृशोऽहमितिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनात् क्रमुकादिभ्यो मदशक्तिवद् देहाकारपरिणतानां भूतानां चैतन्योपपत्तेश्च देह एवात्मेति चार्वाकमतम् । काणोऽहमित्यादीन्द्रियधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनादिन्द्रियाण्येवात्मेत्यन्यस्य मतम् । स्वप्ने चक्षुराद्युपरमे मनसैव सर्वव्यवहारोपपत्तेर्मन एवात्मेत्यपरस्य मतमिति कथं त्रितयव्यतिरिक्त आत्मेति चेत् । उच्यते । न तावद्देह आत्मा बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् पटवत् । योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं सोऽहं स्थविरे प्रनप्तॄननुभवामीतिप्रतिसन्धानानुपपत्तिर्विपक्षे बाधकस्तर्कः । बाल्यस्थविरशरीरयोश्च परिमाणभेदेन भेदान्नैतादृशं प्रत्यभिज्ञानं सम्भवतीति । नापीन्द्रियाण्यात्मा करणत्वाद् वास्यादिवत् । चक्षुषि नष्टे योऽहं चक्षुषा रूपमद्राक्षं स एव त्वचा स्पृशामीतिप्रतिसन्धानानुपपत्तिर्विपक्षे

---

(१) ( ) एतन्मध्यस्थः पाठो नास्ति ३ पु० ।
(२) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० ९ ।

भुश्च । स च मानसप्रत्यक्षः । विप्रतिपत्तौ तु बुद्धयादिगुणलिङ्गकः । तथाहि बुद्धयादयस्तावद्गुणा अनित्यत्वे सत्येकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वाद्रूपवत् । गुणश्च गुण्याश्रित एव । तत्र बुद्धयादयो न गुणा भूतानां मानसप्रत्यक्षत्वाद् ये हि भूतानां गुणास्ते न मनसा गृह्यन्ते यथा रूपादयः । नापि दिक्कालमनसां गुणा विशेषगुणत्वाद् ये हि दिक्कालादिगुणाः संख्यादयो न ते विशेषगुणास्ते हि सर्वद्रव्यसाधारणगुणा एव बुद्धयादयस्तु विशेषगुणा गुणत्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रूपवदतो न दिगादिगुणाः । तस्मादेभ्योऽष्टभ्यो

बाधकस्तर्कः । ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया विमुच्यतेऽविद्योपहितं ब्रह्मैव जीव इति व्यपदिश्यते ततश्च जीवब्रह्मणोर्जीवानां च परस्परभेदाभावादेक एवात्मेति वेदान्तिमतं प्रतिक्षेप्तुमाह । प्रतिशरीरमिति । विवादाध्यासितौ भिन्नौ किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिविरुद्धधर्माध्यस्तत्वादित्यनुमानं जीवब्रह्मणोर्भेदे मानम् । सुखादिवैचित्र्यदर्शनाज् जीवानामपि परस्परं भेदः सिध्यति । तदुक्तम् । नानात्मानो व्यवस्थात इति । विप्रतिपत्तौ तु बुद्ध्यादीति । बुद्ध्यादयो गुणा लिङ्गं यस्य स तथा । तथा च सूत्रम् । इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति(१) । बुद्ध्यादीनां गुणत्वं साधयति । बुद्ध्यादय इति । अनित्यत्वे सतीति । अत्र ग्राह्यत्वादित्युक्तेऽनुमानग्राह्ये परमाण्वादौ गतं तत इन्द्रियेति । तावत्युक्ते घटादौ गतमत एकेति । तावत्युक्ते सुखत्वादौ गतमतोऽनित्यत्वे सतीति । परिशेषप्रकारं दर्शयति । तत्र बुद्ध्यादय इति । न गुणा भूतानामिति । बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं भूतत्वमतो भूतशब्देन

---

(१) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० १० ।

व्यतिरिक्तो बुद्ध्यादीनां गुणानामाश्रयो वक्तव्यः[१]। स एवात्मा। प्रयोगश्च बुद्ध्यादयः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिताः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वाद् यस्तु पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितो न भवति नासौ पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणोऽपि भवति यथा रूपादिरिति केवलव्यतिरेकी। अन्वयव्यतिरेकी वा। तथाहि बुद्ध्यादयः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिताः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वाद् यो यदनाश्रितो गुणः स तदतिरिक्ताश्रितो भवति यथा पृथिव्याद्यनाश्रितः शब्दः पृथिव्याद्यतिरिक्ताकाशाश्रय इति। (तथा च बुद्ध्यादयः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रयाः।)[२] तदेवं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तो नवमं द्रव्यमात्मा सिद्धः। स च सर्वत्र कार्योपलम्भाद्विभुः[३]। परममहत्परिमा-

पृथिव्यादयः पञ्चोच्यन्ते तेषां बुद्ध्यादयो न गुणा इत्यर्थः। बुद्ध्यादीनां विशेषगुणत्वं साधयति। बुद्ध्यादयस्तु विशेषगुणा इति। गुणत्वे सतीति। रूपत्वादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। यद्यपीदं विशिष्टमविसंख्यायां व्यभिचारि तथाप्येकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वादित्याकलनीयम्। अन्वयव्यतिरेकी वेति विशेषाविवक्षायां यत्तच्छब्दाभ्यां सामान्येन निर्देशादन्वयव्यतिरेक्यपि सम्भवतीति भावः। एवं साधितस्यात्मनो विभुत्वं साधयति। स च सर्वत्र कार्योपलम्भादिति। आम्रफलादिलक्षणकार्योपलम्भादित्यर्थः। अयं भावः। आम्रा दृष्टसहकारिसमवधाने समानेऽपि कस्यचित् फलन्ति कस्यचिन्नेत्यतो

(१) गुणी भवितव्यः–पा० ३ पु०।

(२) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो नास्ति २। ४ पु०।

(३) स च विभुः ज्ञानसुखादेस्तत्कार्यस्य सर्वत्र दर्शनात्–पा० ४ पु०।

शावानित्यर्थः । विभुत्वाच्च नित्योऽसौ व्योमवत् । सुखादीनां वैचित्र्यात् [१] प्रतिशरीरं भिन्नः ।

तस्य भोगायतनमन्त्यावयवि शरीरम् । सुखदुःखान्यतर[२]साक्षात्कारो[३] भोगः । स च यदवच्छिन्न आत्मनि जायते तद्भोगायतनं तदेव शरीरम् । चेष्टाश्रयो वा शरीरम् । चेष्टा तु हिताहितप्राप्तिपरिहारार्था क्रिया[४] । न तु स्पन्दनमात्रम् ।

दृष्टभिन्नमदृष्टमपेक्षणीयम् । तच्च तदुपकारकारिणि पवनपावकादौ क्रियां जनयत् स्वाश्रयसंयुक्त एव जनयति । तथा चोक्तम् । अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्येतान्यदृष्टकारितानीति(५) । तथा च तत्र स्थले आम्रफलादिलक्षणकार्यस्योपलम्भात् तत्कारणादृष्टाश्रयस्यात्मनो विभुत्वमङ्गीकर्तव्यमिति । विभुशब्दार्थमाह । परममहदिति । महदिति भावप्रधानो निर्देशः परमं महत्त्वं परिमाणमस्य स तथोक्तः ।

शरीरलक्षणमाह । तस्य भोगायतनमिति । करादावतिव्याप्तिवारणायान्त्यावयवीति । अन्त्यावयवित्वं तु द्रव्यानारम्भकावयवित्वं तावत्युक्ते घटादावतिव्याप्तिरिति तद्वारणाय पूर्वदलम् । भोगशब्दार्थमाह । सुखदुःखेति । अत्रान्यतरपदेन स्वर्गशरीरे नारकिशरीरे च शरीरलक्षणं नाव्याप्तं भवतीति ज्ञेयम् । लक्षणान्तरमाह । चेष्टाश्रय इति । तथा च सूत्रम् ।

---

(१) वैचित्र्यादनुसन्धानाभावाच्च—पा० ४ पु० ।

(२) स्वसमवेतसुखदुःखान्यतर—पा० २ पु० ।

(३) सुखदुःखानुभवः—पा० ३ । ४ पु० ।

(४) वैशेषिकसूत्रम् । अ० ५ आ०२ सू० १३ । कर्मादृष्टकारितम्—सू० पा० ।

(५) परिहारार्थमङ्गस्पन्दनम्—पा० ४ पु० ।

शरीरसंयुक्तं ज्ञानकरणमतीन्द्रियमिन्द्रियम् । अतीन्द्रियमिन्द्रियमित्युच्यमाने कालादेरपीन्द्रियत्वप्रसङ्गोऽत उक्तं ज्ञानकरणमिति । तथापि इन्द्रियार्थसन्निकर्षेऽतिप्रसङ्गोऽत उक्तं शरीरसंयुक्तमिति । शरीरसंयुक्तं ज्ञानकरणमिन्द्रियमित्युच्यमान आलोकादेरिन्द्रियत्वप्रसङ्गोऽत

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति (१) । अत्रापि करचरणादावतिव्याप्तिस्तत्परिहारार्थमन्त्यावयवित्वे सतीति द्रष्टव्यम् । न च मृतशरीरेऽव्याप्तिः । कादाचित्कस्य चेष्टाश्रयत्वादेर्लक्षणत्वात् तेषामपि तथाभावादिति । चेष्टा तु हिताहितेति । हिताहितप्राप्तिपरिहारान्यतरार्थेत्यर्थः । तदुक्तम् । अत्र चेष्टा नाम प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका क्रिया विवक्षितेति ।

इन्द्रियलक्षणमाह । शरीरसंयुक्तमिति । लक्षणपदानां व्यावर्त्यान्याह । अतीन्द्रियमित्यादिना । इन्द्रियमतिक्रान्तमतीन्द्रियमित्युक्ते ज्ञप्तौ परस्पराश्रयदोषप्रसङ्गाद् योगजधर्माजन्यजन्यसाक्षात्काराविषयत्वमतीन्द्रियशब्दार्थः । अन्ये तु स्मृत्यजनकज्ञानहेतुमनःसंयोगाश्रयत्वं तल्लक्षणमाहुः । उभयथापि शरीरत्वेन्द्रियत्वे भूतत्वमूर्तत्ववदुपाधिविशेषौ । ननु जातिरूप एव कुतो न स्यातामिति चेत् । न । पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेरिति । अयं भावः । जात्योरपि यदि सङ्करः स्वीक्रियेत तदा गोत्वाश्वत्वयोरपि जातित्वलक्षणसाधारणधर्मदर्शनजन्या साङ्कर्यशङ्का दुर्निवारा स्यात् तथा च तयोर्विरोधासिद्धावश्वत्वस्य गोत्वविरुद्धस्योपलब्ध्या गोत्वविरहानुमानं न स्यात् न स्याच्च समाविष्टजातिगतपरापरभावनियमलक्षणविपक्षबाधकमूलकं शिंशपात्वेन वृक्षत्वानुमानमिति । सङ्करो नाम परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोः सामानाधिकरण्यम् । अन्यत्राप्युक्तम् ।

---

(१) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० ११ ।

उक्तमतीन्द्रियमिति । तानि चेन्द्रियाणि षट् । घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनांसि । तत्र गन्धोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं घ्राणम् । नासाग्रवर्ति । तच्च पार्थिवं गन्धवत्त्वाद् घटवत् । गन्धवत्त्वं च गन्धग्राहकत्वात्(१) । यदिन्द्रियं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये यं गुणं गृह्णाति तदिन्द्रियं तद्गुण-

---

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥ इति(२)

अस्यार्थः । व्यक्तेरभेद आकाशत्वे । तुल्यत्वं नामान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वं बुद्धित्वज्ञानत्वयोः । अत्रैका जातिर्नियम् । सङ्करो मूर्तत्वस्य भूतत्वेन मूर्तत्वमवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं भूतत्वं निरुक्तं प्राक् । सामान्ये चेत् सामान्यं तर्हि तत्रापि तुल्यन्यायेनापरमेव तत्रापीत्यनवस्थितिः । रूपं विशेषाणामत्यन्तव्यावर्तकत्वं तच्च जातिमत्त्वे हीयेत । असम्बन्धः समवाये । अत्र जातेर्वृत्तिः समवायात्मिका न सम्भवत्यात्माश्रयापत्तेरित्यर्थः । सिध्यति तु किञ्चित्कार्यतावच्छेदकतया यथा धर्मजन्यतावच्छेदकतया सुखत्वम् । अधर्मजन्यतावच्छेदकतया वा दुःखत्वम् । किञ्चित्तु कारणतावच्छेदकतया सिध्यति यथा धर्मत्वादि । किञ्चित्तु अनुगतप्रतीतिजनकतया यथा गोत्वादीत्यादि दिक् । ननु त्वगेव बुद्धीन्द्रियं सैव च विचित्रशक्तिमत्तया रूपादिसाक्षात्कारकारिणीति सांख्यमतमपाकर्तुमाह । तानि चेति । कर्मेन्द्रियाणि च वाक्पाणिपादपायूपस्थान्यधिकान्याहुः । तत्रेति । आजिघ्रति गन्धमनेनेति घ्राणं करणाधिकरणयोश्चेति(३) करणे ल्युट् । उपलब्धिसाधनं

---

(१) इयं कारिका द्रव्यकिरणावल्यामुदयनाचार्यैरुक्ता । धृता च तथा चोक्तमित्यादिना कारिकावलीटीकायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां विश्वनाथपञ्चाननैः ।

(२) कुङ्कुमगन्धव्यञ्जकतैलादिवदित्यधिकः पाठः ४ पु० ।

(३) पाणिनिसूत्रम् । अ० ३ पा० ३ सू० ११७ ।

संयुक्तं यथा चक्षु रूपग्राहकं रूपवत्(१)। रसोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं रसनम्। जिह्वाग्रवर्ति। तच्चाप्यं रसवत्त्वाद्रववत्त्वं च रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रसस्यैवाभिव्यञ्जकत्वाल्लालावत्। रूपोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं चक्षुः। कृष्णताराग्रवर्ति(२)। तच्च तैजसं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जक-

घ्राणमित्युक्ते अक्षस्ये चक्षुरादौ गतमत उक्तं गन्धेति। तावत्युक्ते मृगमदगन्धाभिव्यञ्जके घृतादौ गतमत उक्तमिन्द्रियमिति। तावत्युक्ते सर्वोपलब्धिसाधने मनसि गतं तद्र्थं नासाग्रेति द्रष्टव्यम्। ननु तत् कुत्र वर्तत इत्याकाङ्क्षायामाह। नासाग्रेति। तथा च प्रत्यक्षस्य नासाग्रादेरिन्द्रियाधिष्ठानत्वमेवेति भावः। रसोपलब्धीति। शुष्करसाभिव्यञ्जकलालायामतिव्याप्तिनिरासार्थमत्रेन्द्रियपदम्। शेषं पूर्ववत्। रसनस्याप्यत्वं साधयितुमनुमानं रचयति। तच्चाप्यमित्यादि। अत्राभिव्यञ्जकत्वादित्युक्ते रूपादौ व्यभिचारस्तदर्थमुक्तं रसस्येति। तावत्युक्ते मनसि व्यभिचारस्तद्वारणायैवकारः। एतावतापि रसनस्य रसस्यैवाभिव्यञ्जकत्वेन हेतुरसिद्धः स्यादतो रूपादिष्विति। नन्वसिद्धिवारकं व्यर्थमिति चेत्। न। असिद्धेरपि वारकस्यैतस्य व्याप्यतौपयिकत्वेन सार्थकत्वात्। तदुक्तम्। यन्निष्ठा यन्निरूपिता व्याप्तिर्येन विशेषणेन विना ग्रहीतुं न शक्यते तस्यैव सार्थकत्वात्। वह्निनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तिग्रहे धूमत्वमेव तादृशं न तु नीलत्वपीति। रूपोपलब्धीति। रूपव्यञ्जकप्रभायामतिव्याप्तिनिरासायात्रेन्द्रियपदम्। शेषं समानम्। स्पर्शोपलब्धीति। स्पर्शाभिव्यञ्जकव्यजनपवनादौ व्यभिचारवारणायात्रेन्द्रियपदम्

(१) गन्धग्राहकं च घ्राणमतो गन्धवदित्यधिकः २। ४ पु०।
(२) तारान्तर्वर्त्ति—पा० १ पु० कृष्णगोलकताराग्रवर्त्ति—पा० ४ पु०।

त्वात्(१) प्रदीपवत्। स्पर्शोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं त्वक्। सर्वशरीरव्यापि तच्च वायवीयं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वादङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनवातवत्। शब्दोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं श्रोत्रम्। तच्च कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाकाशमेव(२) न द्रव्यान्तरं शब्दगुणत्वात्। तदपि शब्दग्राहकत्वाद् यदिन्द्रियं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये यद्गुणव्यञ्जकं तत् तद्गुणसंयुक्तं यथा चक्षुरादि रूपादिग्राहकं रूपादियुक्तम्। शब्दग्राहकं च श्रोत्रमतः शब्दगुणकम्। सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः तच्चाणुपरिमाणं हृदयान्तर्वर्ति। ननु चक्षुरादीन्द्रियसद्भावे किं प्रमाणम्। उच्यते। अनुमानमेव तथाहि रूपाद्युप-

समानमितरत्। शब्दोपलब्धीति। शब्दाभिव्यञ्जके ऽनुकूलवायौ व्यभिचारवारणायेन्द्रियपदम्। अन्यत् समानम्। चक्षुरादिसद्भावे ऽनुमानं दर्शयति। रूपाद्युपलब्धय इति। क्रियात्वा-दिति। क्रियात्वमिह कार्यत्वं तच्च अभूत्वा भावित्वमिति ज्ञेयम्।

तुरीयं प्रमेयमाह। अर्थाः इति। नन्वभावोऽपि सप्तमः पदार्थोऽस्तीति कथं षडित्युक्तिरिति चेत्। न। विधिमुखप्रत्यय-वेद्यतया भावाः षडित्याशयात्। प्रमाणादय इति। अयं भावः। यद्यपि द्रव्यादिषट्सु पदार्थेषु प्रमाणादिषोडशानां निरूपणमन्तर्भवति तथापि प्रमाणादीनां साक्षान्निःश्रेयसाङ्गत्वविवक्षया प्राधान्येन पृथक् कीर्तनम्। षण्णां तु तदविवक्षया अप्राधा-

(१) रूपव्यञ्जकद्रव्यत्वात्-पा० १ पु० पञ्चमेऽपि।

(२) वच्छिन्ननभोदेशः-पा० ४ पु०।

लव्धयः करणसाध्याः क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् ।

अर्थाः षट्पदार्थाः । ते च द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः । प्रमाणादयो यद्यप्येष्वेवान्तर्भवन्ति तथापि प्रयोजनवशाद् भेदेन कीर्तनम् । तत्र समवायिकारणं द्रव्यम् । गुणाश्रयो वा । तानि च द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव । तत्र पृथिवीत्वसामान्यवती पृथिवी । काठिन्यकोमलत्वाद्यवयवसंयोगविशेषेण युक्ता । घ्राणशरीरमृत्पिण्डपाषाणवृक्षादिरूपा । रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्कारवती सा च द्विविधा । नित्याऽनित्या च । नित्या परमाणुरूपा । अनित्या च कार्यरूपा । द्विविधायाः पृथिव्या रूपरसगन्धस्पर्शा अनित्याः पाकजाश्च । पाकस्तु तेजःसंयोगः तेन पृथिव्याः पूर्वरू-

---

प्येणेति । तत्रेति । द्रव्यादिषट्कमध्य इत्यर्थः । द्रव्याणि परिगण्यन्ते । तानि च द्रव्याणीति । अत्र न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदपराद् विभागादेव नवत्वे लब्धे स्पष्टार्था नवेत्युक्तिः । अत्र शङ्खः पाण्डर एवेतिवद्विशेषणसङ्गत एवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थ इति द्रव्ये गुणे नवत्वासत्त्वं निषिध्यते । पार्थ एव धनुर्धर इतिवद्वा विशेष्यसङ्गत एवकारोऽयमन्ययोगव्यवच्छेदार्थ इति नवत्वाश्रये तमसि द्रव्यत्वं निषिध्यत इत्युभयथापि नवैवेति नियमः सङ्घटीति । काठिन्येति । आदिपदादतिनिबिडत्वादिकं गृह्यते । काठिन्यकोमलत्वादिश्चासाववयवसंयोगविशेषश्चेति स ताहृशस्तेन युक्तेत्यर्थः । घ्राणशरीरेति । घ्राणशरीरयोर्लक्षणमुक्तम् । मृत्पिण्डपाषाणादिस्तु विषयः । विषयत्वं च न जातिस्तद्वद्वित्रयोरपि सामान्याभावयोर्विषयत्वात् । किं तु प्रती-

पादयो नश्यन्त्यन्ये जन्यन्त इति पाकजाः ।

अप्त्वसामान्ययुक्ता आपः । रसनेन्द्रियशरीरसरित्समुद्रहिमकरकादिरूपाः । गन्धवर्जस्नेहयुक्तपूर्वोक्तगुणवत्यः । नित्या अनित्याश्च । नित्यानां रूपादयो नित्या एव । अनित्यानां रूपादयोऽनित्या एव ।

तेजस्त्वसामान्यवत् तेजः । चक्षुःशरीरसवितृसुवर्णवह्निविद्युदादिप्रभेदम् । रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसंस्कारवत्(१) । नित्यमनित्यं च

धर्मानतया भोगसाधनं विषय इति । तस्या द्रव्यत्वसिद्धये गुणान् दर्शयति । रूपरसेति । पृथिव्या विभागमाह । सा चेत्यादि । नित्या परमाणुरूपेति । सक्रियो नित्यः परमाणुस्तद्रूपा नित्येत्यर्थः । अनित्येति । द्व्यणुकादिकार्यरूपा अनित्येत्यर्थः । पाकपदार्थमाह । पाकस्त्विति । तेनेति । पृथिव्यां तेजःसंयोगेन पूर्वरूपादिपरावृत्त्या तदन्यरूपादेरुत्पादनाद्रूपादीनां स्पर्शान्तानां पाकजत्वमित्यर्थः । अत्र सम्प्रदायद्वयम् । तथाहि रूपादयो जन्यपृथिव्यामपाकजाः कारणगुणपूर्वका एवेति पीलुपाकवादिनो वैशेषिकाः । नैयायिकास्तु एकस्मिन्नेव घटे आमे श्यामस्य पक्वे च रक्तस्य दर्शनात् तत्राप्यनियममाचक्षत इति । मीमांसकास्तु एकैका एव हि नीलारुणादिव्यक्तय इति मन्वाना रूपादीनां पाकजत्वमपाकजत्वं चोभयमपि नेच्छन्ति ।

समानासमानजातीयव्यावृत्तस्वरूपप्रतिपादनार्थमपां लक्षणं दर्शयति । अप्त्वसामान्येति । रसनेन्द्रियेति । अत्रादिशब्दात्तालादिकं ग्राह्यम् ।

तेजो लक्षयति । तेजस्त्वेति । चक्षुरिति । अत्र चक्षुरि-

---

(१) संस्काराख्यैकादशगुणम्—पा० ४ पु० ।

पूर्ववत् [१] तच्चतुर्विधम् । उद्भूतरूपस्पर्शमनुद्भूतरूपस्प-र्शमनुद्भूतरूपमुद्भूतस्पर्शमुद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं चेति । उद्भूतरूपस्पर्शं यथा [२] सौरादितेजः पिण्डीभूतं तेजो वह्न्यादिकम् । सुवर्णं तु उद्भूताभिभूतरूपस्पर्शं तदनुद्भू-

---

न्द्रियं सन्निकर्षादिकं तु विषयरूपमिति विवेकः । विषयसंज्ञकं चतुर्विधम् । भौमं दिव्यमुदर्यमाकरजं चेति । न्यायभाष्योक्तं चातुर्विध्यं दर्शयति । उद्भूतेति । उद्भूतत्वं जातिभेदः रूपत्वादिव्याप्यं नानेति न जातिसङ्करः । एवमनुद्भूतत्वमपि । सुवर्णमिति । ननु सुवर्णं पार्थिवं नैमित्तिकद्रवत्वाद् घृतादिवदिति चेद् विमतं न पार्थिवं अत्यन्ताग्निसंयोगेऽप्यपरावर्तमानरूपत्वाज् जलवत् तथा नाप्याप्यमसांसिद्धिकद्रवत्वाद् घृतादिवदित्यनुमानद्वयेन हेतुं सिद्धं कृत्वा तैजसं चैतत् पार्थिवाप्याभ्यामन्यत्वे सति रूपवत्त्वात् सूर्यालोकवदिति तैजसत्वसाधनात् । अभिभवस्त्विति । अभिभवलक्षणं तूदयनेन कृतम् । बलवत्स-

---

(१) तत्तु शरीरेन्द्रियविषयरूपम् । शरीरमादित्यलोके रूपोपलम्भकमिन्द्रियं चक्षुः पूर्वोक्तो विषयः भौमदिव्योदर्याकरजभेदः । तत्र भूमिभवं पार्थिवं दीपनकमूर्ध्वज्वलनस्वभावम् । दिवि भवं तु जलदीपकं विद्युदादिरूपम् । उदर्यं पुनरभ्यवहृतपार्थिवाद्युद्दीपनकं रसमलधातुरूपपरिणामयुक्तम् । खनिजं तु सुवर्णरजतकांस्यपित्तलसीसरङ्गम् । ननु कथं सुवर्णादि पार्थिवं नैमित्तिकद्रवत्वाद् घृतवदिति । उच्यते । नेयं व्याप्तिसम्भवात् अनेकसामान्यविशेषरूपादिकारणत्वे पृथिवीलक्षणे सति हि तद्भाति अन्यथा तु विपक्षे बाधकाभावः । किं तु सुवर्णादि न पार्थिवमत्यन्ताग्निसंयोगेऽप्यपरावर्त्तमानत्वाज् जलवत् सुवर्णादि तैजसं पार्थिवाप्याभ्यामन्यत्वे सति रूपवत्त्वात् सूर्यालोकवत् । इति पाठोऽधिकश्चतुर्थपुस्तके ।

(२) तथाद्यं यथा—पा० २ पु० ।

तद्रूपत्वे ऽप्याक्षुषं स्यादनुद्भूतस्पर्शत्वे त्वचा(१) न गृह्येत। अभिभवस्तु बलवत्सजातीयेन पार्थिवरूपेण स्पर्शेन च कृतः। अनुद्भूतरूपस्पर्शं तेजो यथा चक्षुरिन्द्रियम्। अनुद्भूतरूपमुद्भूतस्पर्शं यथा तप्तवारिस्थं तेजः। उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं यथा प्रदीपप्रभामण्डलम्।

वायुत्वाभिसम्बन्धवान् वायुः। त्वगिन्द्रिय[२]प्राणवातादिप्रभेदः। स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगवान्[३]। स च स्पर्शाद्यनुमेयः। तथाहि योऽयं वायौ वाति अनुष्णाशीतस्पर्श उपलभ्यते स गुणत्वाद् गुणिनमन्तरेणानुपपद्यमानो गुणिनमनुमापयति। गुणी च वायुरेव। पृथिव्याद्यनुपलब्धेः। वायुपृथिवीव्यतिरेकेण अनुष्णाशीतस्पर्शाभावात्[४]। स च द्विविधो नित्यानित्यभेदात्। नित्यः परमाणुरूपो वायुरनित्यः

जातीयग्रहणकृतग्रहणं स्वभिभव इति।

वायुं लक्षयति। वायुत्वेति। वायुत्वं जातिस्तेनाभिमतः सम्बन्धः समवायलक्षणस्तद्वान् वायुरित्यर्थः। त्वगिन्द्रियेति। त्वगिन्द्रियस्य लक्षणं प्रागुक्तम्। प्राणवातस्तु शरीराभ्यन्तरचारी वायुः। स चैक एव कार्यभेदात् पञ्च संज्ञा लभते मुखनासिकाभ्यां निष्क्रमणप्रवेशनात् प्राणः। मलमूत्रादीनामधोनयनादपानः। समं नयनात् समानः। ऊर्ध्वं नयनादुदानः। नाडीमु-

---

(१) स्पर्शनेन-पा० २ पु०।

(२) शरीरत्वगिन्द्रिय-पा० ३ पु०।

(३) संस्कारवान्-पा० ४ पु०।

(४) रूपरहितस्पर्शाग्रहणे सति स्पर्शोऽनुष्णाशीतोऽपाकज उपलभ्यते च क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिवीस्पर्शवत्-पा० ४ पु०।

कार्यरूप एव । [एवं पृथिव्यादिभूतचतुष्टयं नित्यं कार्यं चोक्तम् ।][१]

तत्र पृथिव्यादीनां चतुर्णां कार्यद्रव्याणामुत्पत्तिविनाशक्रमः कथ्यते । द्वयोः परमाण्वोः क्रियया संयोगे सति द्व्यणुकमुत्पद्यते । तस्य परमाणू समवायिकारणम् । तत्संयोगोऽसमवायिकारणम् । अदृष्टादि निमित्तकारणम् । ततो द्व्यणुकानां त्रयाणां क्रियया संयोगे सति त्र्यणुकमुत्पद्यते । तस्य द्व्यणुकानि समवायिकारणम् । शेषं पूर्ववत् ।

तेषु वितननादृव्यान इति । द्रव्यत्वव्यवस्थितये गुणानाह । स्पर्शसंख्येति । अत्र वृद्धाः ।

वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा
जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दश ।
दिक्कालयोः पञ्च षडेव चाम्बरे
महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव च(२) ॥ इति

सृष्टिप्रलयौ व्युत्पादयितुमारभते । तत्रेत्यादिना । तत्र द्विविधेषु पृथिव्यादिषु द्व्यणुकादिप्रक्रमेण सृष्टिः । क्रियाविभागादिन्यायेनारम्भान्ततः प्रलय इति सर्वं विविच्यदर्शयति । द्वयोः परमाण्वोरित्यादि । लब्धवृत्तिकाददृष्टवदात्मसंयोगात् परमाणोः क्रिया सा चाद्येति गीयते तदुक्तम् । अणुमनसोश्चाद्यं कर्मेति(३) । मनस आद्यं कर्म तु सुषुप्त्यनन्तरकालीनमिति विवेचनीयम् । ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्तत परमाण्वोः

---

(१) इयं कारिका दिनकर्यां मुक्तावलीप्रकाशाख्यायां सिद्धान्तमुक्तावलीटीकायां धृता ।

(२) ( ) एतन्मध्यस्थो नास्ति २ । ३ । ४ पु० ।

(३) एतद्वाक्यं अ० ५ आ० २ सू० १३ वैशेषिकसूत्रान्तर्गतमस्ति ।

एवं त्र्यणुकैश्चतुर्भिश्चतुरणुकम् । चतुरणुकैरपरं स्थूलतरं स्थूलतरैरपरं स्थूलतमम् । एवं क्रमेण महापृथिवी महत्य आपो महत् तेजो महांश्च वायुरुत्पद्यते । कार्यगता रूपादयः स्वाश्रयसमवायिकारणगतेभ्यो रूपादिभ्यो जायन्ते । कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्त इतिन्यायात् । इत्थमुत्पन्नस्य रूपादिमतः कार्यद्रव्यस्य घटादेरवयवेषु कपालादिषु नोदनादभिघाताद्वा क्रिया जायते । तया विभागस्तेनावयव्यारम्भकस्यासमवायिकारणीभूतस्य संयोगस्य नाशः क्रियते ततः कार्यद्रव्यस्य घटादेरवयविनो नाशः । एतेनावयव्यारम्भकासमवायिकारणनाशे[१] द्रव्यनाशो दर्शितः । क्वचित् समवायिकारणनाशे द्रव्यनाशो यथा पूर्वोक्तस्यैव पृथिव्यादेः संहारे सञ्जिहीर्षोर्महेश्वरस्य सञ्जि-

---

संयोगो भवतीति ज्ञेयम् । तस्य परमाणू इति । एकस्यानारम्भकत्वात् त्र्यादिकल्पने मानाभावादिति भावः । अदृष्टादीति । आदिशब्दादीश्वरेच्छादिकं गृह्यते एवं क्रमेण महापृथिवीत्यादि । यद्यपि प्रशस्तपादभाष्ये आदौ महान् वायुरुत्पन्नस्तिष्ठति ततस्तस्मिन्नेव वायौ महान् सलिलराशिस्ततस्तस्मिन्नेव सलिलराशौ महापृथिवी ततो महांस्तेजोराशिरिति क्रम उपलभ्यत इति विरोधस्तथाप्यत्र क्रमस्याविवक्षितत्वान्न दोष इति ज्ञेयम् । कार्यगता इति । यद्यपि नैयायिकानां पिठरपाकाभ्युपगमात् सम्भवन्त्येव कार्ये पाकजा रूपादयस्तथापि यत्रावयविनि न पाकस्तत्र स्थल इदं ज्ञेयम् । नोदनादभिघाताद्वेति । नोदकनुद्यमानयोः परस्परविभागाजनकं यत् कर्म तस्य जनको

---

(१) एतेनासमवायिकारणनाशेन-पा० ३ पु० ।

हीर्षा जायते ततो द्व्यणुकारम्भकेषु परमाणुषु[१] क्रिया तया विभागस्ततस्तयोः संयोगनाशे(२) सति द्व्यणुकेषु नष्टेषु स्वाश्रयनाशात् त्र्यणुकादिनाश एवं क्रमेण पृथिव्यादिनाशः । यथा वा तन्तूनां नाशे पटनाशः । तद्गतानां रूपादीनां स्वाश्रयनाशेनैव नाशः । अन्यत्र तु सत्येवाश्रये विरोधिगुणप्रादुर्भावेण विनाशः । यथा पाकेन घटादौ रूपादि(३)नाश इति ।

यः संयोगस्तन्नोदनम् । यथा धनुर्ज्याशरसंयोगः स च शरकर्षणाख्यं कर्म जनयति । तदुक्तम् । नोदनादाद्यमिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरमुत्तरं तथोत्तरं चेति(४) । अस्यार्थः । इषुज्यासंयोगान्नोदनाख्यादाद्यमिषुकर्म ततो वेगस्ततस्तस्मात् कर्म ततः शरज्याविभागस्तदेतदुत्तरं कर्म तज्जनितेन च वेगेन पुनः कर्मान्तरमेवमापतनं कर्मसन्तानमिति । अभिघातस्तु स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगात्मा यथा मुषलपक्केष्टकादेरुलूखल पाषाणादौ पातितस्य संयोगः स चोत्पतनाख्यं कर्म जनयति । महेश्वरस्य सञ्जिहीर्षा जायत इति । यद्यप्यस्तीत्येवमाकारिका भगवदिच्छा नित्यैव तथाप्युपाधिरुत्पद्यत इत्येतत्परमिदम् । तदपि संहारादिकारणसमवधानमेवेत्यर्थः । एकस्या अपि तस्याः सिसृक्षासञ्जिहीर्षेत्यादिभेदोऽपि सर्गसंहारात्मकफलोपाधिभेदादेवेति द्रष्टव्यम् । ननु द्रव्यनाशः क्वचित् समवायिनाशात् क्वचिच्चासमवायिनाशादतोऽननुगमस्ततश्च व्य-

---

(१) वैशेषिकसूत्रम् । अ० ५ आ० १ सू० १७ । तत्रोपस्कारकृद्विवृतिकृन्मते संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरं चेति पाठः ।

(२) ततोऽणुषु–पा० १ । ३ पु० ।

(३) विभागात् संयोगनाशे–पा० २ । ३ पु० ।

(४) घटादिरूपादेः–पा० २ पु० ।

किं पुनः परमाणुसद्भावे प्रमाणम् । उच्यते । यदिदं जालं सूर्यमरीचिस्थं सर्वतः सूक्ष्मतमं रज उपलभ्यते तत् स्वल्पपरिमाणद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वाद् घटवत् । तच्च द्रव्यं कार्यमेव महद्द्रव्यारम्भकस्य कार्यत्वनियमात् । तदेवं द्व्यणुकाख्यं द्रव्यं सिद्धम् । तदपि स्वल्पपरिमाणसमवायिकारणारब्धं कार्यद्रव्यत्वाद् घटवत् । यस्तु द्व्यणुकारम्भकः स एव परमाणुः स चानारब्ध एवेति । ननु कार्यद्रव्यारम्भकस्य कार्यद्रव्यत्वा(१)व्यभिचारात् तस्य कथमनारब्धत्वम् । उच्यते । अनन्तकार्यपरम्परादोषप्रसङ्गात् । तथा च सत्यनन्तद्रव्यारब्धत्वाविशेषेण मेरुसर्षपयोरपि

भिचारादकारणत्वमिति । नैवम् । निमित्तकारणेतरकारणाभिचारादकारणत्वमिति । नैवम् । निमित्तकारणेतरकारणानाशत्वस्यानुगतस्य सत्त्वादिति । विनाशक्रमोऽपि भाष्योक्त एवानुसर्तव्यः । भाष्यं तु तथा पृथिव्युदकज्वलनपवनानामपि महाभूतानामनेनैव प्रकारेणोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् सति पूर्वस्यपूर्वस्य विनाश इति । अवयवक्रियाविभागादिन्यायेन जलादौ सति पार्थिवस्य महाभूतस्य विनाशः । तथा ज्वलनादौ सति जलपार्थिवस्य महाभूतस्य विनाशः । अन्यत्र तु सत्यवेति । इदं च स्वमस्येत्यादि भाष्यार्थः । वैशेषिकनये तु पीलुपाकाश्रयणादापाकनिक्षिप्तस्य घटादेरवयवक्रियाविभागादिन्यायेन परमाण्वन्तविनाशे पुनरपि परमाणुषु रूपोत्पत्तौ द्व्यणुकादिप्रक्रमेण कार्यद्रव्य उत्पन्ने कारणगुणपूर्वक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिरित्याकलनीयम् ।

नन्विदं सृष्टिप्रलयनिरूपणमनुपपन्नं तदुपपादकपरमाणुसद्भावे प्रमाणाभावादिति शङ्कते । किं पुनरिति । सिद्धान्तयति । उच्यत इति । तथा च सत्यनन्तेति । नन्वनन्तावयवा-

---

(१) कार्यत्वा–पा० २ । ४ पु० ।

तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गः । तस्मादनारब्ध एव परमाणुः । द्व्यणुकं तु द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यामारभ्यत एकस्यानारम्भकत्वात् त्र्यादिकल्पनायां प्रमाणाभावात् । त्र्यणुकं तु(१) त्रिभिरेव द्व्यणुकैरारभ्यत एकस्यानारम्भकत्वात् । द्वाभ्यामारम्भे कार्यगुण(२)महत्त्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । कार्ये हि महत्त्वं(३) कारणमहत्त्वाद्वा कारणबहुत्वाद्वा । तत्र प्रथमस्यासम्भवाच्चरममेषितव्यम् । न च चतुरादिकल्पनायां प्रमाणमस्ति त्रिभिरेव महत्त्वारम्भोपपत्तेरिति ।

रब्धत्वाविशेषेऽपि क्वचित् तादृग्बहुतरावयवारब्धत्वं क्वचित् तादृगल्पावयवारब्धत्वमिति परिमाणविशेषः स्यादिति । चेत् । अत्रोच्यते । सुमेरुपदं स्थूलपरं सर्षपपदं च द्व्यणुकपरं तथा च यदि द्व्यणुकं सावयवावयवारब्धं स्यात् महत् स्यादिति महत्त्वापादनमेव तुल्यपरिमाणत्वापादनपर्यवसितोऽर्थः । ननु यद्यप्यनुमानेन परमाणुः सिद्धस्तथापि कियत्सङ्ख्याकेन तेन द्व्यणुकमारभ्यत इत्याकाङ्क्षायामाह । द्व्यणुकं त्विति एकस्येति । एकस्यासमवायिकारणाभावादिति भावः । त्रिभिरेवेति । कारणबहुत्वं हि कार्यमहत्त्वं प्रति प्रयोजकमित्युक्तं तच्च कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्व एव पर्यवस्यतीत्याशयः ।

इत्थं पृथिव्यादिद्रव्यचतुष्टयं निरूप्येदानीं पञ्चमं द्रव्यं निरूपयति । शब्दगुणमिति । परिशेषादिति । प्रसक्तप्रतिषे-

---

(१) द्व्यणुकारब्धं द्रव्यं—पा० २ पु० । त्र्यणुकाख्यं च—पा० ३ पु० ।

(२) कार्यगत—पा० २ । ३ पु० ।

(३) कार्यमहत्त्वं—पा० ४ पु० ।

शब्दगुणमाकाशम् । शब्दसंख्यापरिमाणपृथक्त्व-संयोगविभागवत् । एकं विभु नित्यं च । शब्दलिङ्गकं च । शब्दलिङ्गकत्वमस्य कथम् । परिशेषात् । प्रसक्तप्रतिषेधे ऽन्यत्राप्रसङ्गात् परिशिष्यमाणे सम्प्रत्ययः परिशेष । तथाहि शब्दस्तावद् विशेषगुणः सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वाद्[१] रूपादिवत् । गुणश्च गुण्याश्रित एव । न चास्य पृथिव्यादिचतुष्टयमात्मा च गुणी भवितुमर्हति श्रोत्रग्राह्यत्वाच्छब्दस्य । ये हि पृथिव्यादीनां गुणा न ते श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यन्ते यथा रूपादयः शब्दस्तु श्रोत्रेण गृह्यते । न दिक्कालमनसां गुणः विशेषगुणत्वात् । अत एभ्योऽष्टभ्योऽतिरिक्तः शब्दगुणी एषि-

षे ऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः परिशेषस्तस्मादित्यर्थः परिशेषमेवोपपादयितुमादौ शब्दस्य गुणत्वं साधयति । शब्दस्तावदिति । सामान्यवत्त्वे सतीति । अत्र ग्राह्यत्वादित्युक्ते ऽनुमानग्राह्ये परमाणौ व्यभिचारोऽत उक्तमिन्द्रियेति । तावत्युक्त आत्मनि गतं तदर्थं बाह्येति । तावत्यप्युक्ते योगिबाह्येन्द्रियग्राह्ये परमाण्वादौ गतं तदर्थमस्मदादीति । तावत्यप्युक्ते घटादौ गतमत उक्तमेकेति । एकेन्द्रियग्राह्यत्वं चैकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वमतो न पुनर्घटादौ व्यभिचारः । रूपत्वादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । गुणत्वसाधनस्य फलमाह । गुणश्चेति । शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् स्पर्शवदित्याशयः । परममहदिति । महदिति भावप्रधानो निर्देशः परमं महत्त्वं परिमाणमस्य स तथोक्तः तथा चान्महतः

(१) शब्दस्तावत् सामान्यवत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वाद् गुणः—पा० ४ पु० ।

तव्यः [१] । स एवाकाश इति । स चैको भेदे प्रमाणाभावादेकत्वेनैवोपपत्तेः । एकत्वाच्चाकाशत्वं नाम सामान्यमाकाशे [२] न विद्यते सामान्यस्यानेकवृत्तित्वात् । विभु चाकाशम् । परममहत्परिमाणमित्यर्थः । सर्वत्र तत्कार्योपलब्धेः । अत एव विभुत्वान्नित्यमिति ।

कालोऽपि दिग्विपरीतपरत्वापरत्वानुमेयः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागवान् । एको नित्यो विभुश्च । कथमस्य दिग्विपरीतपरत्वापरत्वानुमेयत्वम् । उच्यते ।

समानाधिकरणजातीययोरि(३)त्यात्वं न भवति । इदं त्ववधेयम् । आकाशपदशक्यं च शब्दाश्रयत्वं न त्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वं गौरवात् । क्वचित् तत्वेन शक्तिभ्रमात् तदुपस्थितिरिति । केचित्तु आकाशपदस्य व्यक्तिमात्रे शक्तिराकाशत्वं शक्यतुपाधिस्ततेनाकाशपदान्न निष्प्रकारकं स्मरणम् । अस्तु वा यदाकाशत्वांशे संस्कारानुद्बोधस्तदा निष्प्रकारकमपि स्मरणमित्याहुः । तन्न ।

---

(१) अनुमीयते—पा० ४ पु० । अत्र चतुर्थपुस्तके ऽधिकः पाठः । तथा चोक्तम् ।

> शङ्खोदितः क्वचित्तिष्ठन् वीवीतरङ्गसन्निभः ।
> श्रुतिविवरमापन्नः शब्दो बोध्यो न चान्यथा ॥
> वायुस्तत्र निमित्तं स्यान्न समवायिकारणम् ।
> श्रोत्रत्वयोरभेदः स्याद् बधिरत्वं सुदुर्घटम् ॥
> अदृष्टात् कर्णबाधा चेत् चतुर्भिर्नियमादितः ।
> वैचित्र्यं व्यक्तिभेदे स्यात् तथापि तत एव चेत् ॥
> सर्वदैवैकजातित्वं वक्तुं शातुं कुतो न चेत् ।
> कल्पनागौरवात् तर्हि पाण्डित्यं भवतो गुरु ॥ इति ।

(२) सामान्यविशेषः—पा० ४ पु० ।

(३) पाणिनिसूत्रम् । अ० ६ पा० ३ सू० ४६ ।

सन्निहिते वृद्धे सन्निधानादपरत्वार्हे तद्विपरीतं[१] परत्वं प्रतीयते। व्यवहिते यूनि व्यवधानात् परत्वार्हे तद्विपरीत[२]मपरत्वम्। तदिदं तत्तद्विपरीत[३]परत्वमपरत्वं च कार्यं तत्कारणस्य दिगादेरसम्भवात् कालमेव कारणमनुमापयति[४]। स चैकोऽपि वर्तमानातीतभविष्यत्क्रियो-

वृत्त्यनुपस्थितस्याप्यन्वयबोधे गोत्वादेरपि गोपदशक्यत्व न स्यादिति।

पृथिव्यादिभूतपञ्चकं निरूप्य सम्प्रति कालं निरूपयति। कालोऽपीत्यादि। सूर्यपरिस्पन्दानुत्पाद्ये परत्वापरत्वे दिक्कृते तद्विपरीते सूर्यपरिस्पन्दोत्पाद्ये परत्वापरत्वे कालकृते तदनुमेयः एवंविधपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयविभुत्वं काललक्षणमित्यर्थः। सन्निहित इति। द्रष्टुः शरीरापेक्षया संयुक्तसंयोगाल्पत्ववतीत्यर्थः। व्यवहित इति। पूर्वोक्तापेक्षयैव संयुक्तसंयोगभूयस्त्ववतीत्यर्थः। तदिदं तत्तद्विपरीतेति। अयमर्थः। एकस्यां दिश्यवस्थितयोः पिण्डयोः सन्निकृष्टे ऽपरत्वमुत्पद्यते विप्रकृष्टे परत्वमिति दिक्कृते परत्वापरत्वे। तत्र सन्निकृष्टादिपिण्डः समवायिकारणम्। दिक्पिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणम्। विप्रकृष्टमवधिं कृत्वायमस्मात् सन्निकृष्ट इत्याद्याकारिकापेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणम्। तथा अनियतदिगवस्थितयोर्युवस्थविरपिण्डयोः स्थविरे परत्वं जायते यून्यपरत्वमितीमे कालकृते। अत्रापि स्थविरादिपिण्डः समवायिकारणं कालपिण्डसंयोगोऽस-

(१) सन्निधानात् परत्वानर्हत्वाद्विपरीतं—पा० ३ पु०।
(२) परत्वार्हत्वाद्विपरीत—पा० ३ पु०।
(३) दिक्कृतविपरीतम्—पा० ३। ४ पु०।
(४) कारणमनुमापयति स एव कालः—पा० ४ पु०।

पाधिवशाद् वर्तमानादिव्यपदेशं लभते पुरुष इव प-
चादि[१]क्रियोपाधिवशात् पाचकपाठकादिव्यपदेश-
म्[२] । नित्यत्वविभुत्वे चास्य पूर्ववत् ।

मवायिकारणं युवानमवधिं कृत्वायमस्माद्बहुतरतपनपरिस्पन्दा-
न्तरितजन्मा स्थविरमवधिं कृत्वायमस्मादल्पतरतपनपरिस्पन्दा-
न्तरितजन्मा वेत्याकारिकापेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणम् । तत्कार-
णस्य दिगादेरसम्भवादिति । दिशः संयोगमात्रोपनायकत्वेन
सिद्धत्वात् तपनपरिस्पन्दोपनायकत्वं न सम्भवति । आत्माका-
शयोः परधर्मोपनायकत्वे तु देशान्तरस्थेन कुङ्कुमरागेण देशान्त-
रस्थस्फटिकादेरुपरञ्जनप्रसङ्गः । पृथिव्यादेस्त्वव्यापकत्वादेव न
सम्भवतीत्याशयः । विनाशस्त्वनयोः ।

अपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्यनाशात् पृथक्पृथक् ।

द्वाभ्यांद्वाभ्यां च सर्वेभ्यो विनाशः सप्तधा तयोः ॥

इत्यभिज्ञैः सङ्गृहीत इति । नन्वेकस्य कालस्य कथं वर्तमा-
नत्वाद्यनेकरूपेण व्यपदेश इत्यत आह । स चैकोऽपीति वर्त-
मानातीतभविष्यत्क्रियोपाधिवशादिति । अनुत्पन्नध्वंसा
नष्टप्रागभावा च वर्तमाना क्रियातदुपलक्षितः कालो वर्तमानः ।
विद्यमानध्वंसप्रतियोगिन्यतीतक्रिया तदुपलक्षितः कालोऽप्यतीतः ।
विद्यमानप्रागभावप्रतियोगिनी भविष्यन्ती क्रिया तदुपलक्षितः
कालोऽपि भविष्यन्निति तात्पर्यार्थः । नित्यत्वविभुत्वे चेति ।
भेदे प्रमाणाभावेनाकाशवदेकत्वम् । एकत्वाच्च विभुत्वम् ।
विभुत्वाच्चात्मवन्नित्यत्वमित्यर्थः ।

---

(१) यथा पुरुषः पच्यादि—पा० १ पु० ।
(२) व्यपदेशं लभते—पा० १ । २ । ३ पु० ।

(कालविपरीतपरत्वापरत्वानुमेया) (१) दिगेका नित्या विभ्वी च । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागगुणवती । पूर्वादि(२)प्रत्ययैरनुमेया । तेषामन्यनिमित्तासम्भवात् । पूर्वस्मिन् पश्चिमे वा देशे स्थितस्य वस्तुनस्तादवस्थ्यात् । सा चैकापि(३) सवितुस्तत्तद्देशसंयोगोपाधिवशात् प्राच्यादिसंज्ञां लभते ।

साम्प्रतं दिशं निरूपयति दिगेकेति । पूर्वादिप्रत्ययैरनुमेयेति । मूर्त्तद्रव्यमवधिं कृत्वा मूर्त्तेष्वेव द्रव्येष्विदमस्मात् पूर्वमिदमस्मादपरमित्यादिप्रत्यया निमित्तमन्तरेणात्मानमनाप्नुवन्तो दिशो निमित्तत्वं कल्पयन्ति । प्रथमचरमादित्यसंयोगो ह्यत्र निमित्तं तत्संयोगोपनायकत्वं च व्यापिकाया दिश एव सम्भवतीति कालनिरूपणावसरेऽस्माभिरुक्तमित्यनुसन्धेयमिति भावः । ननु विषय एव तादृशप्रत्ययस्य निमित्तमस्त्वित्यत आह । पूर्वस्मिन्निति । प्राच्यादिसंज्ञामिति । रविः प्रथममस्यामञ्चतीति प्राची । अवागञ्चतीत्यवाची । प्रत्यगञ्चतीति प्रतीची । उदगञ्चतीत्युदीचीत्यन्वर्थसंज्ञामित्यर्थः ।

अवसरप्राप्तमात्मानं निरूपयति । आत्मत्वेति । आत्मत्वं जातिस्तेनाभिमतः सम्बन्धः समवायलक्षणस्तद्वानात्मेत्यर्थः । नन्वात्मनानात्वमन्तरेणात्मत्वं जातिर्न सम्भवतीति तन्नानात्वमाह । सुखदुःखेति । तथा च सूत्रम् । नानात्मानो व्यवस्थात

---

(१) ( ) एतन्मध्यस्थो नास्ति १ । २ । ४ पु० ।

(२) पूर्वपरादि—पा० १ पु० ।

(३) सापि दिगेका—पा० ३ पु० ।

आत्मत्वाभिसम्बन्धवानात्मा[१]। सुखदुःखादिवैचित्र्यात् प्रतिशरीरं भिन्नः[२]। स चोक्त एव। तस्य सामान्यगुणाः संख्यादयः पञ्च बुद्ध्यादयो नव विशेषगुणाः[३]। नित्यत्वविभुत्वे पूर्ववत्।

मनस्त्वाभिसम्बन्धवन्मनः। अणवात्मसंयोग्यन्तरिन्द्रियम्[४]। सुखाद्युपलब्धिकरणं नित्यं च संख्याद्यष्टगुणवत्[५]। तत्संयोगेन बाह्येन्द्रियमर्थग्राहकम्। अत एव सर्वोपलब्धिसाधनम्। तच्च न प्रत्यक्षमपि त्वनुमानगम्यम्। तथाहि सुखाद्युपलब्धयश्चक्षुराद्यतिरिक्तकरणसाध्या अ-

इति(६)। अस्यार्थः। कश्चित् संसरति कश्चिदपवृक्त इत्येका तत्र यद्येक एवात्मा शुकः प्रह्लादो वा मुक्त इति कोऽपरः संसरेत्। न हि योऽपवृक्तः स एव संसरतीति सम्भवति एकस्य युगपद्बन्धमोक्षयोर्विरोधात् तथा कश्चिदीश्वरः कश्चिदनीश्वर इत्यपरा व्यवस्था। एकदैव कश्चित् सुखी कश्चिद्दुःखीत्यपरं व्यवस्थान्तरमपि। ननु पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेतिवच्छरीरभेदेनैकस्यापि सुखदुःखे सम्भविष्यत इति चेत्। न। भवतां नामैकस्य सुखदुःखे तथापि यो देवदत्तः सुखी सोऽहं यज्ञदत्तो दुःखीति प्रतिसन्धानमपि

(१) आत्मत्वसामान्यवानात्मा देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्त–पा० ४ पु०।

(२) वैचित्र्याज्ज्ञानाभाववान्–पा० ३ पु०। वैचित्र्याज्ज्ञाना–पा० २ पु०।

(३) तस्य गुणाः संख्यादयः पञ्च बुद्ध्यादयो नव–पा० २। ३। ४ पु०।

(४) वैशेषिकसूत्रे अ० ३ अा० २ सू० २० व्यवस्थातो नानेति पाठो दृश्यते।

(५) अन्तरिन्द्रियं मनः मनस्त्वजातिमन्मनः अणुत्वसंयोग्यन्तरिन्द्रियं–पा० २ पु०। मनो मनस्त्वयोगि मूर्त्तमणुत्वसंयोगि चान्तरिन्द्रियं–पा० ३ पु०। मनस्त्वयोगि मनोऽन्तरिन्द्रियं–पा० ४ पु०।

(६) संख्यादिपञ्चगुणवदकालकृतपरत्वापरत्ववेगवच्च–पा० ३ पु०।

सत्स्वपि चक्षुरादिषु जायमानत्वात् । (यद्वस्तु यद्विनैवोत्पद्यते तत् तदतिरिक्तकरणसाध्यं यथा कुठारं विनोत्पद्यमाना पचनक्रिया तदतिरिक्तवह्न्यादिकरणसाध्या ।) [१]यच्च करणं[२] तन्मनः । तच्च चक्षुराद्यतिरिक्तम् । तच्चाणुपरिमाणम् । द्रव्याण्युक्तानि ॥

अथ गुणा उच्यन्ते । सामान्य[३]वानसमवायिकारणमस्पन्दात्मा गुणः । स च द्रव्याश्रित एव । रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारभेदाच्चतुर्विंशतिधा ।

स्यादित्यत्रैव तात्पर्यमिति । अथ शरीरभेदादेव जन्मान्तरसुखादिवत् स्वीयमपि सुखं न प्रतिसन्धीयत इति चेत् । न । तत्र संस्कारस्यानुद्बोधादिना तदुपपत्तेः । नन्वत्रापि तथास्त्विति चेत् । न । यज्ञदत्तवद्देवदत्ते नाप्यप्रतिसन्धानप्रसङ्गादिति दिक् ।

आत्मानं निरूप्य क्रमप्राप्तं मनो निरूपयति । मनो मनस्त्वेति । अणिवति । विभुत्वे दीर्घशष्कुलीं भक्षयतः पुंसो रूपरसाद्यनेकविषयाणि ज्ञानानि युगपज्जायेरन् । आत्मेन्द्रियविषयसम्बन्धात्मिकायाः सामग्र्याः सत्त्वादणुत्वे त्विन्द्रियाप्राप्तेर्न युगपज्ज्ञानानि भविष्यन्तीति भावः । मनसो बहिरस्वातन्त्र्येण रूपादिज्ञानजनकत्वं मनसो नास्तीत्याशयेनाह । तत्संयोगेनेति । द्रव्याण्युक्तानीति । तथा च वक्ष्यमाणगुणनिरूपणं नासङ्गतमिति भावः ॥

---

(१) ( ) एतन्मध्यस्थो नास्ति २ । ३ । ४ पु० ।

(२) घटवत् । यच्च सुखाद्युपलब्धिकरणं—पा० २ । ३ पु० ।

(३) गुणत्वसामान्य—पा० १ पु० ।

तत्र रूपं चक्षुर्मात्रग्राह्यो विशेषगुणः । पृथिव्यादित्रयवृत्ति । तत्र शुक्लाद्यनेकप्रकारकम् । पाकजं च पृथिव्याम् । (तच्चानित्यं पृथिवीमात्रे । आप्यतैजसपरमाण्वोर्नित्यम् । आप्यतैजसकार्येष्वनित्यम् ।) [१] शुक्लभास्वरमपाकजं तेजसि । तदेवाभास्वरमप्सु ।

रसो रसनेन्द्रियग्राह्यो विशेषगुणः । पृथिवीजलवृत्तिः । तत्र पृथिव्यां मधुरादिषट्प्रकारो मधुराम्ललवणकटुकषायतिक्तभेदात् पाकजश्च । अप्सु मधुरोऽपाकजो नित्योऽनित्यश्च । नित्यः परमाणुभूतास्वप्सु । कार्यभूतास्वनित्यः ।

गन्धो घ्राणग्राह्यो विशेषगुणः पृथिवीमात्रवृत्तिः । अनित्य एव । स द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च जलादौ गन्धप्रतिभानं तु संयुक्तसमवायेन द्रष्टव्यम् ।

गुणपदार्थं लक्षयति । सामान्यवानिति । कर्मद्रव्यभिन्नो यो जातिमान् स गुण इत्यर्थः । रूपरसगन्धेति । ननु गुणेषु चतुर्विंशतित्वसङ्ख्यालक्षणस्य गुणस्य कथं बुद्धिरिति चेत् । उच्यते चतुर्विंशतित्वसङ्ख्यैकार्थसमवायाच्चतुर्विंशतिर्गुणा इति बुद्धिरुपपद्यते सामान्यादौ सत्तैकार्थसमवायनिबन्धनसत्प्रत्ययवत् ।

गुणं लक्षयित्वा यथोद्देशं रूपादेर्लक्षणमाह । तत्र रूपमित्यादिना । चक्षुर्ग्राह्यत्वस्य सङ्ख्यायामतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम् । एवमपि रूपत्वेऽतिव्याप्तिरिति गुणपदम् । अतीन्द्रिये रूपेऽव्याप्तिवारणाय चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमद्गुणत्वं विवक्षणीयम् । किमयं सामान्यगुणो विशेषगुणो वेति सन्दिग्धं प्रति विशेषेत्यु-

---

(१) ( ) एतन्मध्यस्थो नास्ति ३ । ४ पु० ।

स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यो विशेषगुणः। पृथिव्यादिच-तुष्टयवृत्तिः। स च त्रिविधः शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात्। शीतः पयसि। उष्णस्तेजसि। अनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः [१]। (पृथिवीमात्रे ह्यनित्यः। आप्यतैजसवायवीय-परमाणुषु नित्यः। आप्यादिकार्येष्वनित्यः।)[२] एते च रूपादयश्चत्वारो महत्त्वैकार्थसमवेतत्वे सत्युद्भूता एव प्रत्यक्षाः।

संख्या एकत्वादिव्यवहारहेतुः सामान्यगुणः। एक-त्वादिपरार्द्धपर्यन्ता। तत्रैकत्वं द्विविधं नित्यानित्यभेदात्। नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यम्[३]। स्वाश्रयसमवायि-कारणगतैकत्वजन्यं च। द्वित्वं चानित्यमेव। तच्च द्वयोः

कम्। तच्च शुक्ललोहितपीतकृष्णहरितकपिलचित्रभेदेन सप्तवि-धम्। सर्वं चैतत् पृथिव्यां सम्भाव्यते जले तु शुक्लाभास्वरमेव तेजसि च तदेव भास्वरमिति विशेषः। परस्परविजातीयरूपवदा-रब्धे आसनादौ चित्रं रूपं तत्रावश्यमभ्युपेयम्। एकं चित्ररूपमि-त्यनुभवात्। एवं परस्परविजातीयस्पर्शवदारब्धे चित्रस्पर्शोऽपि। ननु षड्रसा हरीतकीतिव्यवहारादेवं चित्ररसोऽपि स्यादिति चेत्, नैवम्। रूपादेर्व्याप्यवृत्तित्वनियमेनैकस्मिन् धर्मिणि रूपद्वयं स्पर्शद्वयं वा न सम्भवतीति चित्ररूपस्य तथाविधस्पर्शस्य चान-ङ्गीकारे ऽवयविनो नीरूपत्वाद्यापत्तावतीन्द्रियत्वाद्यापत्तिस्तत्र बाधिका। अत्र तु रसनस्य द्रव्याग्राहकत्वान्नीरसत्वे ऽपि बाधका-भावान्मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायलक्षणरसषट्कव्यवहारस्तु त-

---

(१) अनुष्णाशीतः पाकजः पृथिव्यां स एवापाकजो वायौ—पा० ४ पु०।

(२) ( ) एतन्मध्यस्थो नास्ति ३। ४ पु०।

(३) कार्यगतं त्वनित्यम्—पा० ३। ४ पु०।

पिण्डयोरिदमेकमिदमेकमित्यपेक्षाबुद्ध्या जन्यते । तत्र द्वौ पिण्डौ समवायिकारणे । पिण्डयोरेकत्वे असमवायिकारणे । अपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणम् । अपेक्षाबुद्धिनाशादेव द्वित्वविनाशः । एवं त्रित्वाद्युत्पत्तिर्विज्ञेया[१] ।

परिमाणं मानव्यवहारासाधारणं कारणम् । तच्चतुर्विधम् । अणु महद् दीर्घं ह्रस्वं चेति । तत्र कार्यगतं परिमाणं[२] संख्यापरिमाणप्रचययोनि । तद्यथा द्व्यणुकपरिमाणमीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यपरमाणुद्वित्वजनितत्वात् संख्यायोनि । संख्याकारणकमित्यर्थः । त्र्यणुकपरिमाणं च स्वाश्रयसमवायिकारणगतबहुत्वसंख्यायोनि । चतुरणुकादिपरिमाणं तु स्वाश्रयसमवायिकारणपरिमाण[३] जन्यम् । तूलपिण्डपरिमाणं तु स्वाश्रयसमवायिकारणाव-

---

त्तद्रसजन्योपकारजनकत्वगुणयोगेनाप्युपपद्यत इति सर्वं समञ्जसम् ।

स च त्रिविधः शीतोष्णानुष्णाशीतभेदादिति । परस्परविजातीयस्पर्शवदारब्धे चित्रस्पर्शोऽपि चतुर्थोऽस्तीति त्रिधेत्युपलक्षणं ज्ञेयम् ।

सङ्ख्यां लक्षयति । सङ्ख्येति । एको द्वावित्यादिविशिष्टव्यवहारस्य विशेषणज्ञानपूर्वकत्वात् सङ्ख्यालक्षणं विशेषणसङ्गीकर्तव्यमित्याशयः । सङ्ख्यात्वसामान्यवती सङ्ख्येति लक्षणान्तरमपि द्रष्टव्यम् । एकाश्रयां सङ्ख्यां प्रदर्श्यानेकाश्रयां प्रदर्शयति । द्वित्वं चेति । द्वित्वं त्रित्वमित्यर्थः । व्यासज्यवृत्त्यपीति ज्ञेयम् । व्यास-

---

(१) त्रित्वाद्युत्पत्तिविनाशौ—पा० ४ पु० ।

(२) कार्यपरिमाणं—पा० ४ पु०

(३) कारणमहत्परिमाण—पा० ४ पु० ।

यवानां प्रशिथिलसंयोगजन्यम्[१] । परमाणुपरिमाणं परममहत्परिमाणं चाकाशादिगतं नित्यमेव ।

पृथक्त्वं पृथग्व्यवहारासाधारणं कारणम्[२] । तच्च द्विविधम् । एकपृथक्त्वं द्विपृथक्त्वादिकं च । तत्राद्यं नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यम् । द्विपृथक्त्वादिकं चानित्यमेव ।

संयोगः संयुक्तव्यवहारहेतुर्गुणः(३)। स द्रव्याश्रयोऽव्याप्यवृत्तिश्च । स त्रिविधः । अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्चेति । तत्रान्यतरकर्मजो यथा क्रियावता श्येनेन सह निष्क्रियस्य स्थाणोः संयोगः । अस्य हि श्येनक्रिया

ज्यवृत्तित्वं च यावदाश्रयनिरूपणनिरूप्यत्वम् । द्वित्वोत्पत्तिप्रक्रि-
याभाह । तच्चेति । अपेक्षाबुद्धिनाशादिति । इदमुपलक्षणम् ।
क्वचिदाश्रयनाशान्नश्यति । तथाहि एकत्वद्वयज्ञानमथ द्वित्वोत्पत्ति-
रथ द्वित्वनिर्विकल्पकमथापेक्षाबुद्धिनाशोऽथ द्वित्वनाश इत्येकः प्रका-
रः । यदापेक्षाबुद्धेः स्वाश्रयसमवायिविभागस्य चैकदोत्पत्तिस्ततो वि-
भागतः संयोगनाशोऽपेक्षाबुद्ध्या च द्वित्वोत्पत्तिरथ द्रव्यनाशद्वि-
त्वबुद्धी ततोऽपेक्षाबुद्धिद्वित्वयोर्नाश इत्यपरः । एवं त्रित्वाद्युत्प-
त्तिरिति । एवं त्रित्वाद्युत्पत्तिविनाशावपि ज्ञेयावित्यर्थः । वि-
शेषस्तु एकत्वत्रयविषयिकापेक्षाबुद्धिस्त्रित्वमेवं तच्चतुष्टयादिविषया
चतुष्ट्वादिकमारभत इति । तदुक्तम् ।

---

(१) स्वकारणावयवप्रचययोनि प्रचयस्तु अवयवानां प्रशिथिलसंयो-
गः—पा० ४ पु० ।

(२) व्यवहारकारणम्—पा० ४ पु० ।

(३) व्यवहारासाधारणं कारणम्—पा० ३ पु० ।

असमवायिकारणम् । उभयकर्मजो यथा सक्रिययोर्मल्लयोः संयोगः । संयोगजो यथा कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगः । यथा हस्ततरुसंयोगेन कायतरुसंयोगः ।

विभागोऽपि विभक्तप्रत्ययहेतुः । संयोगपूर्वको द्रव्याश्रयः । स च त्रिविधोऽन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्चेति । तत्र प्रथमो यथा श्येनक्रियया शैलश्येनयोर्विभागः । द्वितीयो यथा मल्लयोर्विभागः । तृतीयो यथा हस्ततरुविभागात् कायतरुविभागः ।

आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधी-
रेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते ।
तस्माद् द्वित्वमतिस्ततोऽनु परतो(१)द्वित्वप्रमानन्तरं
द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता द्वित्वाश्रया प्रक्रिया(२)॥ इति ।

परिमाणं लक्षयति । परिमाणमिति । अङ्गुष्ठाङ्गुल्यादिमानव्यवहारासाधारणकारणगुणः परिमाणमिति लक्षणं ज्ञेयम् । अणु महदिति । अणुत्वं महत्त्वं दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः । द्व्यणुकपरिमाणमिति । परमाणुपरिमाणस्य नित्यपरिमाणत्वेनाकाशमहत्त्ववदारम्भकत्वं न सम्भवतीति परमाणुगतद्वित्वसङ्ख्याया एव द्व्यणुकपरिमाणं प्रत्यसमवायिकारणत्वम् । तद्द्वित्वजनिका च परमाणुद्वयगतैकत्वोभयगोचरापेक्षाबुद्धिरस्मदादीनां न सम्भवतीति कृत्वेश्वरापेक्षाबुद्धिजन्येत्युक्तमिति फक्किकार्थः । प्रशिथिलसंयोगाख्यप्रचयजन्यं परिमाणं दर्शयति । तूलपिण्डपरिमाणमिति । अयमर्थः । द्वाभ्यां तूलपिण्डाभ्यामारब्धे तूलपिण्डे

---

(१) द्वित्वस्य प्रमितिस्ततोऽपि परत इति पाठो लक्षणावल्याम् ।

(२) द्वित्वोदयप्रक्रियेति पाठो लक्षणावल्याम् । इयं कारिका लक्षणाख्यामुदयनाचार्यैरुक्ता । वाराणसीस्थमेडिकल्हालनामकयन्त्रालयास्मन्मुद्रितलक्षणावलीपुस्तके ५८ पृष्ठे ५ पङ्क्तौ ।

परत्वापरत्वे परापरव्यवहारासाधारणकारणे । ते तु द्विविधे दिक्कृते कालकृते कालकृते च । तत्र दिक्कृतयोरुत्पत्तिः कथ्यते । एकस्यां दिश्यवस्थितयोः पिण्डयोरिदमस्मात् सन्निकृष्टमितिबुद्ध्यानुगृहीतेन दिक्पिण्डसंयोगेनापरत्वं सन्निकृष्टे जन्यते । विप्रकृष्टबुद्ध्या तु परत्वं विप्रकृष्टे जन्यते । सन्निकर्षस्तु पिण्डस्य द्रष्टुः शरीरापेक्षया संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वम् । तद्भूयस्त्वं विप्रकर्ष(१) इति । कालकृतयोस्तु परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः कथ्यते । अनियतदिगवस्थितयोर्युवस्थविरपिण्डयोरयमस्मादल्पतरकालसम्बद्ध इत्यपेक्षाबुद्ध्या(२)नुगृहीतेन कालपिण्डसंयोगेनासमवायिकारणेन यूनि[३] अपरत्वम् । अयमस्माद् बहुतरकालेन सम्बद्ध[४] इतिधिया स्थविरे परत्वम् ।

यन्महत्त्वादिपरिमाणं तत तूलपिण्डसमवायिकारणपिण्डप्रशिथिलावयवसंयोगासमवायिकारणेन जन्यत इत्यर्थः ।

पृथक्त्वं निरूपयति । पृथक्त्वमिति । इदमस्मात् पृथगिति यो व्यवहारस्तदसाधारणकारणगुणः पृथक्त्वमित्यर्थः ।

कारणाकारणसंयोगादित्यस्यैवार्थं दर्शयति । यथा हस्ततरुसंयोगेनेति । हस्तः कायस्य कारणं तरुश्चाकारणं तयोः

---

(१) विप्रकृष्टत्वं संयुक्तसंयोगभूयस्त्वं–पा० ३ पु० । तद्बहुत्वं विप्रकर्षः–पा० १ । २ पु० ।

(२) इति बुद्ध्या–पा० ३ पु० । इतिविशेषापेक्षाबुद्ध्या निमित्तकारणभूतया–पा ४ पु० ।

(३) संयोगेन यूनि–पा० ३ पु० । संयोगेन कारणेन यूनि–पा० ४ पु० ।

(४) प्रचुरकालसम्बद्ध–पा० ३ । ४ पु० ।

गुरुत्वमाद्यपतनासमवायिकारणम् । पृथिवीजलवृत्ति । यथोक्तम् । संयोगवेगप्रयत्नाभावे सति गुरुत्वात् पतनमिति ।

द्रवत्वमाद्यस्यन्दनासमवायिकारणम् । भूतेजोजलवृत्ति । भूतेजसोर्घृतादिसुवर्णयोरग्निसंयोगेन द्रवत्वं नैमित्तिकम्[१] । जले नैसर्गिकं द्रवत्वम् ।

स्नेहश्चिक्कणता । जलमात्रवृत्तिः कारणगुणपूर्वको गुरुत्वादिवद् यावद्द्रव्यभावी ।

शब्दः श्रोत्रग्राह्यो गुणः । आकाशस्य विशेषगुणः । ननु कथमस्य श्रोत्रेण ग्रहणम् । यतो भेर्यादिदेशे शब्दो जायते श्रोत्रं तु पुरुषदेशेऽस्ति । सत्यम् । भेरीदेशे जातः

संयोगेन कार्यो हस्तस्य कार्यं तरुश्चाकार्यं तयोः संयोगः इत्यर्थः।

परत्वापरत्वे इति । यद्यपि अपि परत्वापरत्वे कालनिरूपणावसरेऽस्माभिर्विविच्य दर्शिते इत्यत्र न व्याख्यायेते ।

गुरुत्वं निरूपयति । गुरुत्वमिति । द्वितीयपतनासमवायिकारणे वेगेऽतिव्याप्तिवारणायाद्येत्युक्तम् । गन्धवत्यधःसंयोगफलिका क्रिया सासमवायिकारणिका क्रियात्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः । अगुरुणि तेजस्यधः संयोगफलकक्रियाया वेगादिजत्वेनार्थान्तरवारणाय गन्धवतीत्युक्तम् ।

द्रवत्वं निरूपयति । द्रवत्वमिति । अत्रापि द्वितीयस्यन्दनासमवायिकारणे वेगेऽतिव्याप्तिः स्यादत उक्तमाद्येति ।

शब्दं निरूपयति । शब्द इति । श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्द इत्यर्थः । आकाशस्य विशेषगुण इति विशिष्यते व्यवच्छिद्यते

---

(१) द्रवत्वान्नैमित्तिकं द्रवत्वम्—पा० ३ पु० ।

शब्दो वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुल[१]न्यायेन वा सन्निहितं शब्दान्तरमारभते स च शब्दः शब्दान्तरमितिक्रमेण श्रोत्रदेशे जातोऽन्त्यः[२] शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते न त्वाद्यो नापि मध्यमः। एवं वंशे पाट्यमाने दलद्वयविभागदेशे जातः शब्दः शब्दान्तरारम्भक्रमेण श्रोत्रदेशेऽन्त्यं शब्दं जनयति सोऽन्त्यः शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते नाद्यो न मध्यमः। भेरीशब्दो मया श्रुत इति मतिस्तु[३] भ्रान्तैव। भेरीशब्दोत्पत्तौ भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायिकारणम्। भेरीदण्डसंयोगो निमित्तकारणम्[४]। एवं वंशोत्पाटनाच्चटचटाशब्दोत्पत्तौ वंशदलाकाशविभागोऽसमवायिकारणम्। दलद्वयविभागो निमित्तकारणम्। इत्थमाद्यः शब्दः संयोगजो विभागजो वा अन्त्यमध्यमशब्दास्तु श-

---

समवायो येन स विशेषः स चासौ गुणश्चेति समासः। ननु वर्णात्मकः शब्दो नित्य इति जैमिनेर्मतं तथा च यतो भेर्यादिदेशे शब्दो जायत इत्यादिना ग्रन्थेन कथं तस्योत्पत्तिविनाशकथनमित्याशङ्क्याह। विनाशित्वं चेति। अनुमानं रचयति। अनित्य इति। अनित्यत्वं निर्वक्ति। अनित्यत्वं चेत्यादि। ध्वंसप्रतियोगित्वमनित्यत्वमित्यर्थः। ध्वंसोपलक्षितं सत्तायोगित्वमनित्यत्वमिति वदन्तं वादिनं निराकरोति। न तदिति। तेनैवेति। योगिबाह्येन्द्रियग्राह्ये परमाणौ व्यभिचारवारणार्थमस्मदादीत्यर्थः।

---

(१) कदम्बगोलक—पा० ४ पु०।

(२) श्रोत्रदेशेऽन्त्यं शब्दं जनयति सोऽन्त्यः-पा० ३ पु०।

(३) मया गृह्यत इति श्रुतप्रतीतिरत्र-पा० ३ पु०।

(४) आकाशं समवायिकारणमित्यधिकम्-२ पु०। एवमग्रेऽपि।

ब्दासमवायिकारणका अनुकूलवातनिमित्तकारणकाः। यथोक्तम्। संयोगाद्विभागाच्छब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिरिति[१]। आद्यादीनां सर्वशब्दानामाकाशमेकमेव समवायिकारणम्। कर्मबुद्धिवत्त्रिक्षणावस्थायित्वम्। तत्राद्यमध्यमशब्दाः कार्यशब्दनाश्या अन्त्यस्तूपान्त्येन उपान्त्यस्त्वन्त्येन सुन्दोपसुन्दन्यायेन विनश्येते। इदं त्वयुक्तम्। उपान्त्येन त्रिक्षणावस्थायिनान्त्यस्य द्वितीयक्षणमात्रानुगामिना तृतीयक्षणे चासतान्त्यनाशजननासम्भवात्। तस्मादुपान्त्यनाशादेवान्त्यनाश इति। विनाशित्वं च शब्दस्यानुमानात्। तथाहि अनित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाद् घटवदिति शब्दस्यानित्यत्वं साध्यमनित्यत्वं च विनाशावच्छिन्नस्वरूपत्वं न तु विनाशा-

---

क्रमप्राप्तां बुद्धिं लक्षयति। अर्थेति। बुद्धित्वं लक्षणमित्यर्थः। एवं सुखादिलक्षणेऽपि द्रष्टव्यम्।

धर्माधर्मौ निरूपयति। धर्माधर्मौ सुखदुःखयोरिति। सुखस्यासाधारणं कारणं धर्मः दुःखस्यासाधारणं कारणमधर्म इत्यर्थः। धर्माधर्मयोरनुमानाख्यं प्रमाणं दर्शयति। देवदत्तस्य शरीरादिकमिति। अत्र शरीरमाद्यत्वेन विशेषणीयम्। तथा च प्रयत्नजन्येदानीन्तनशरीरमादाय न सिद्धसाधनता। परिमाणादिनार्थान्तरं वारयितुं साध्ये विशेषेति। शरीरादिकं परमेश्वरविशेषगुणजन्यं भवत्येवेति सिद्धसाधनता स्यात् तदर्थं साध्ये देवदत्तपदम्। चैत्रशरीरमादाय बाधः स्यात् तदर्थं पक्षे देवदत्तपदम्। आत्मना व्यभिचारं वारयितुं हेतौ सत्यन्तम्। चैत्र भोग-

---

(१) वैशेषिकसूत्रम्। अ० २ आ० २ सू० ३१।

वच्छिन्नसत्तायोगित्वं प्रागभावे सत्ताहीने[१] ऽनित्यत्वाभावप्रसङ्गात् । सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वं हेतुः । इन्द्रियग्राह्यत्वादित्युच्यमान आत्मनि व्यभिचारः स्यादत उक्तं बाह्येति । एवमपि तेनैव योगिबाह्येन्द्रियेण ग्राह्ये[२] परमाण्वादौ व्यभिचारः स्यादतो योगिनिरासार्थमुक्तमस्मदादीति । किं पुनर्योगिसद्भावे प्रमाणम् । उच्यते । परमाणवः कस्यचित् प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वाद् घटवदिति । तथापि सामान्यादिना व्यभिचारोऽत उक्तं सामान्यवत्त्वे सतीति । सामान्यादित्रयस्य निःसामान्यत्वात् ।

अर्थप्रकाशो बुद्धिः । (नित्या अनित्या च । ऐशी बुद्धिर्नित्या अन्यदीया त्वनित्या ।)[३]

साधने शरीरादौ कार्यत्वे सति भोगहेतुत्वादिति वर्तते साध्यं च नास्तीति व्यभिचारः स्यात् तदर्थं हेतौ देवदत्तपदम् । साध्यवैकल्यपरिहारार्थं दृष्टान्ते ऽपि देवदत्तपदम् । प्रयत्नादीनामिति । पक्षीभूताद्यशरीरोत्पत्तेः प्राक् तेषामसम्भवादाद्यशरीराद्यजनकत्वादित्यर्थः ।

संस्कारं विभजते । संस्कार इति । आत्ममात्रवृत्तिरिति । संसार्यात्ममात्रवृत्तिरित्यर्थः । अत्र

रूपं गन्धो रसः स्पर्शः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ।
बुद्ध्यादिभावनान्तश्च शब्दो वैशेषिका गुणाः ॥

---

(१) सत्तायोगाभावात् सत्ताहीने-पा० ४ पु० ।
(२) एवमपि योगिबाह्येन्द्रियग्राह्ये-पा० २ पु० ।
(३) ( ) एतन्मध्यस्थो नास्ति १ । २ । ४ पु० ।

प्रीतिः सुखम् । तच्च सर्वात्मनामनुकूलवेदनीयम् ।
पीडा दुःखम् । तच्च सर्वात्मनां प्रतिकूलवेदनीयम् ।

राग इच्छा ।

क्रोधो द्वेषः ।

उत्साहः प्रयत्नः ।

बुद्ध्यादयः षड् मानसप्रत्यक्षाः ।

धर्माधर्मौ सुखदुःखयोरसाधारणकारणे । तौ चाप्रत्यक्षावप्यागमगम्यावनुमानगम्यौ च । तथाहि देवदत्तस्य शरीरादिकं देवदत्तविशेषगुणजन्यं कार्यत्वे सति देवदत्तस्य भोगहेतुत्वाद् देवदत्तप्रयत्नजन्यवस्तुवत् । यश्च शरीरा-

---

इति षोडश विशेषगुणाः । इतरे सामान्यगुणाः । रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा बाह्यैकेन्द्रियग्राह्याः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वस्नेहवेगा बाह्यद्वीन्द्रियग्राह्याः । तदुक्तमुदयनेन । द्रव्यग्रहणयोग्यतान्तर्भूतयोग्यताकानि खलु संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगकर्माण्येवं ह्यमीषां द्वीन्द्रियग्राह्यता निर्वहतीति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना अन्तरिन्द्रियग्राह्यताः । धर्माधर्मभावनागुरुत्वान्यतीन्द्रियाणि । संयोगविभागौ द्वित्वद्विपृथक्त्वादयश्चानेकाश्रिताः । इतरे त्वेकैकद्रव्यवृत्तयः । अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगाः कारणगुणपूर्वकाः बुद्ध्यादयो नव शब्दश्चेति तद्विपरीताः । संयोगविभागशब्दा आत्मविशेषगुणाश्च प्रदेशवृत्तयः । शेषाश्चाश्रयव्यापिनः । गुरुत्वद्रवत्वप्रयत्नधर्माधर्मसंयोगविशेषाः क्रियाहेतवः । परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादयोऽपेक्षाबुद्धिजन्यास्तद्विनाशविनाशिनश्च । अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शादयो यावद्द्रव्यभाविनः । द्वित्वादयस्त्वयावद्द्रव्यभाविनः । रूप-

दिजनक आत्मविशेषगुणः स एव धर्मोऽधर्मश्च । प्रयत्ना-
दीनां शरीराद्यजनकत्वादिति ।

संस्कारस्त्रिविधो वेगो भावना स्थितिस्थापकश्च ।
तत्र वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः । स च क्रियाहेतुः ।
भावनाख्यस्तु संस्कार आत्ममात्रवृत्तिरनुभवजन्यः स्मृति-
हेतुः । स चोद्बुद्ध एव स्मृतिं जनयति । उद्बोधश्च सह-
कारिलाभः । सहकारिणश्च संस्कारस्य सदृशदर्शनादय ।
यथोक्तम् । सादृश्यादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधका
इति । स्थितिस्थापकस्तु स्पर्शवद्द्रव्यविशेषवृत्तिः[१]
अन्यथाभूतस्य स्वाश्रयस्य धनुरादेः पुनस्तादवस्थ्यापाद-
कः[२] । एते च बुद्ध्यादयोऽधर्मान्ता भावना चात्मवि-
शेषगुणाः । गुणा उक्ताः ॥

रसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वस्नेहशब्दा असमवायिकार-
णानि बुद्ध्यादयो नवापि निमित्तकारणानि । संयोगविभागो-
ष्णस्पर्शगुरुत्वद्रवत्ववेगास्त्रयकारणानि । परत्वापरत्वद्विपृथक्-
त्वादीन्यकारणानि । अकारणत्वं चामीषां ज्ञानव्यतिरेकेणेति
द्रष्टव्यमित्यादि ॥

कर्म निरूपयति । चलनेति । मूर्त्तत्वापरनाम्नेति । इय-
त्तावच्छिन्नपरिमाणयोगित्वं मूर्त्तत्वं तदपरनाम्नेत्यर्थः । कर्म
विभजते । उत्क्षेपणेति । ऊर्ध्वादिदेशे द्रव्यसंयोगासमवायिका-
रणत्वं यथासंख्येनोत्क्षेपणादेर्लक्षणं ज्ञेयम् । भ्रमणादयस्त्विति ।
आदिशब्दाद् रेचनस्यन्दनादयो ग्राह्याः ॥

सामान्यं निरूपयति । अनुवृत्तीति । अनुवृत्तिप्रत्ययः सा-
मान्ये प्रमाणमित्याशयः । तस्याश्रयमाह । द्रव्यादीति । तस्य

(१) विशेषद्रव्यवृत्तिः-पा० ३ पु० । विशेषवृत्तिः-पा० २ पु० ।
(२) पुनस्तथैव स्थापकः-पा० ३ । ४ पु० ।

कर्माण्युच्यन्ते । चलनात्मकं कर्म । गुण इव द्रव्यमात्रवृत्ति । अविभुद्रव्यपरिमाणेन मूर्त्तत्वापरनाम्नासहैकार्थसमवेतं विभागद्वारा पूर्वसंयोगनाशे सत्युत्तरदेशसंयोगहेतुश्च । तच्च उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् पञ्चविधम् । भ्रमणादयस्तु गमनग्रहणेनैव गृह्यन्ते ॥

अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुः सामान्यम् । द्रव्यादित्रयवृत्ति । नित्यमेकमनेकानुगतं च । तच्च द्विविधं परमपरं च । परं सत्ता बहुविषयत्वात् । सा चानुवृत्तिप्रत्ययमात्रहेतुत्वात् सामान्यमात्रम् । अपरं द्रव्यत्वादि अल्पविषयत्वात् ।

लक्षणमाह । नित्यमिति । एकमिति स्वरूपाभिधानमत्र द्रव्यत्वमेकं गुणत्वमेकमिति । लक्षणं तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वमित्यर्थः । परमपरं चेति । परं व्यापकमपरं व्याप्यमित्यर्थः । बहुविषयत्वादिति । बह्वाश्रयत्वादित्यर्थः । सा चेति । यद्यप्यभावाद् व्यावृत्तिबोधकत्वं सत्ताया अस्त्येव भावादपि सामान्यादेरौपपत्तिकसत्ताव्यतिरेकनिश्चये स्वरूपस्यैव व्यावृत्तिबोधकत्वं तथापि जातिमद्व्यक्तिप्रतियोगिकव्यावृत्त्यबोधकत्वेन सामान्यमेवेति भावः । अपोहवादिनो बौद्धस्य मतमवतारयति । अत्र कश्चिदिति । समाधातुं । प्रतिजानीते । तत्रेति ॥

विशेषपदार्थं निरूपयति । विशेष इति । निःसामान्यत्वे सत्येकद्रव्यमात्रवृत्तित्वं लक्षणमिति ज्ञेयम् ॥

समवायं निरूपयति । अयुतसिद्धयोरिति । तस्य वृत्तिः सम्बन्धः स्वरूपमेव । अविशिष्टधीव्यावृत्तविशिष्टधीविषयत्वं सम्बन्धत्वं स्वरूपसम्बन्धत्वं तु प्राङ् निरुक्तं तत्रैवानुसन्धेयम् । समवाये मानं तु घट इति धीरेव । अस्यां धियि घटत्वसमवायो भासत इत्यर्थः । वैशेषिकनये त्विह गवि गोत्वमिति प्रत्यय आ-

तच्च व्यावृत्तेरिति हेतुत्वात् सामान्यं सद् विशेषः । अत्र कश्चिदाह । व्यक्तिव्यतिरिक्तं सामान्यं नास्तीति । तत्र वयं ब्रूमः । किमालम्बना(१) तर्हि भिन्नेषु विलक्षणेषु पिण्डेष्वेकाकारा बुद्धिर्विना सर्वानुगतमेकं यच्च तदालम्बनं तदेव(२) सामान्यमिति । ननु तस्यातद्व्यावृत्ति[३]कृतैवैकाकारा बुद्धिरस्तु । तथाहि सर्वेष्वेव हि गोपिण्डेषु अगोभ्योऽश्वादिभ्यो व्यावृत्तिरस्ति । तेनागोव्यावृत्तिविषय एवायमेकाकारः प्रत्ययोऽनेकेषु न तु विधिरूपगोत्वसामान्यविषयः । नैवम् । विधिमुखेनैवैकाकारस्फुरणात् ॥

धाराधेयसम्बन्धनिबन्धनोऽबाधितेहप्रत्ययत्वादिह कुण्डे बदरमितिप्रत्ययवदित्यनुमानात् समवायसिद्धिरिति । अवयवातिरिक्तमवयविनं नाङ्गीकुर्वाणो बौद्धः शङ्कते । नन्वित्यादिना । परिहर्तुं प्रतिजानीते । अत्रोच्यत इति । अस्त्येक इति । प्रत्यक्षमेवात्र प्रमाणमिति भावः । बाधकाभावादिति । विनापि बाधकेन भ्रान्तित्वकल्पनेऽतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । ते च विधीति । प्रकृष्टविषयावगाहनादिषु विधिमुखत्वमेव नास्तीति न व्यभिन हि नञोऽप्रयोग इत्येव विधिरिति ॥
चारः । तदुक्तम् ।

अभावं निरूपयितुं सङ्गतिं दर्शयति । इदानीमिति । अभावं विभजते । अभावः सङ्क्षेपत इति । इदं स्वरूपमेव । नीलघटात्यन्ताभावे पीतघटात्यन्ताभावोऽतिरिक्त एव । तत्रैव नीलघटात्यन्ताभावत्वविकरणात्मक एव स चात्यन्ताभावः प्रामाणि-

---

(१) किन्निबन्धना—पा० ४ पु० ।
(२) यदि न चेत् तदेव—पा० ४ पु० ।
(३) नन्वतद्व्यावृत्ति—पा० ४ पु० ।

विशेषो नित्यो नित्यद्रव्यवृत्तिः । व्यावृत्तिबुद्धिमात्रहेतुः । नित्यद्रव्याणि त्वाकाशादीनि पञ्च पृथिव्यादयश्चत्वारः परमाणुरूपाः ॥

अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः समवायः स चोक्त एव । नन्ववयवावयविनावप्ययुतसिद्धौ तेन तयोः सम्बन्धः समवाय इत्युक्तम् । न चैतद् युक्तमवयवातिरिक्तस्यावयविनोऽभावात् । परमाणव एव बहवस्तथाभूताः सन्निकृष्टा[१] घटोऽयंघटोऽयमिति गृह्यन्ते । अत्रोच्यते । अस्त्येकः स्थूलो घट इति प्रत्यक्षा बुद्धिः । न च सा परमाणुष्वनेकेष्वस्थूलेष्वतीन्द्रियेषु भवितुमर्हति । भ्रान्तेयं बुद्धिरिति चेत् । न बाधकाभावात् । तदेवं षट्पदार्था द्रव्यादयो वर्णिताः । ते च विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वाद् भावरूपा एव ॥

कत्वान्न दोषावहः । अन्योन्याभावे संसर्गाभावादीनां भेदोऽप्यधिकरणमेव । अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वप्रागभावध्वंसा अभावरूपाः । एवं प्रागभावस्यापि प्रतियोग्यत्यन्ताभावादयस्तथा ध्वंसस्यापि । अन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदक एवाभावस्तद्विय एव तद्बुद्धिप्रतिबन्धकत्वात् । नन्वेवं विरोधाभावेनाकाशात्यन्ताभावस्याकाशमभावो न स्यादिति चेत् सत्यमेवैतत् । साम्प्रदायिकास्तु आकाशस्याभाव इति प्रतियोगिता भासते सा चाभावाभावत्वमतो धर्मिग्राहकमानादेवाकाशस्य स्वात्यन्ताभावाभावता सिद्धेत्याहुः ।

अन्योन्याभावस्त्विति । नन्वसत्तादात्म्यप्रतियोगिक-

---

(१) परमाणवो हि तथातथा सन्निविष्टा–पा० ४ पु० ।

इदानीं निषेधमुखप्रमाणगम्योऽभावरूपः सप्तमः पदार्थः प्रतिपाद्यते । स चाभावः सङ्क्षेपतो द्विविधः संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्चेति । संसर्गाभावोऽपि त्रिविधः प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावश्चेति ।

उत्पत्तेः प्राक् कारणे कार्यस्याभावः प्रागभावः । यथा तन्तुषु पटाभावः । स चानादिरुत्पत्तेरभावात् । विनाशी च कार्यस्यैव तद्विनाशरूपत्वात् ।

उत्पन्नस्य कारणे ऽभावः प्रध्वंसाभावः । प्रध्वंसो विनाश इति यावत् । यथा भग्ने घटे कपालमालायां घटाभावः । स च मुद्गरप्रहारादिजन्यः । स चोत्पत्तिमानप्यविनाशी नष्टस्य कार्यस्य पुनरनुत्पत्तेः[१] ।

त्रैकालिकोऽभावोऽत्यन्ताभावः । यथा वायौ रूपाभावः ।

त्वेन तुच्छत्वं स्यादिति चेत् । न । प्रतियोगितावच्छेदकारोपहेतुकधीविषयत्वं तुच्छत्वमित्यत्र तात्पर्यात् । नन्वेकस्य घटस्य कपसमवायभेदः प्रतियोगि भेदाभावादिति चेत् । न । प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदाभ्युपगमात् । तदुक्तं रुचिदत्तेन । तत्कावच्छेदकभेदेनाभावभेदाभ्युपगमात् । ... [illegible] ... तत्तत्संसर्गतादात्म्यावच्छेदकभेदेन तत्र भेदः सर्वसम्मत इति ॥

सौगतवेदान्तवादिनौ प्रत्यवतिष्ठेते । नन्विति । विज्ञानव्यतिरेकेण क्षणिकस्य वस्तुजातस्य सत्त्वमेव नास्ति व्यवहारोपपत्तिस्तु घटपटव्यवहारवदनाद्यविद्यावशादिति सौगतस्य मतम् । मायावशिवे ब्रह्मणि गगनाकाशादिप्रपञ्चस्याध्यस्तत्वाद् ब्रह्मव्यतिरेकेण वस्तुजातस्य तदध्यस्तत्वमिति ब्रह्मवादिनो

---

(१) अविनाशी पुनरनिवृत्तेः—पा० ४ पु० ।

अन्योन्याभावस्तु तादात्म्यप्रतियोगिकोऽभावः । घटः पटो न भवतीति । तदेवमर्था व्याख्याताः ॥

ननु ज्ञानाद् ब्रह्मणो वा अर्था व्यतिरिक्ता न स-न्ति । नैवम्[१] । अर्थानामपि प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेनाश-क्यापलापत्वात् ॥

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इत्यादिभिः पर्याय-शब्दैर्याभिधीयते सा बुद्धिः । अर्थप्रकाशो वा बुद्धिः । सा च सङ्क्षेपतो द्विविधा । अनुभवः स्मरणं च । अनु-भवोऽपि द्विविधो यथार्थोऽयथार्थश्चेति ।

तत्र यथार्थोऽर्थाविसंवादी । स च प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्ज-

मतमित्यर्थः । सिद्धान्ती परिहरति । नैवमित्यादिना । अयं भावः । नात्र स्वप्नव्यवहारसाम्यं तद्दृष्टान्ताभासात् नापि सदसद्विलक्षणत्वपक्षः । परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरि-तिन्यायेन(२) सत्त्वासत्त्वव्यतिरिक्तस्य तृतीयप्रकारस्य खपुष्पतुल्य-त्वात् तस्मात् पदार्थजातस्य सत्यत्वं प्रमाणबलेनाङ्गीकर्तव्य-मेवेति ॥

बुद्धिं निरूपयति । बुद्धिरिति । बुद्धिं विभजते । सा च सङ्क्षेपत इति । साक्षात्कृत्यनुमित्यादिभेदे सति कथं द्वैविध्य-मित्याशङ्क्य सङ्क्षेपत इत्युक्तम् ।

स्मरणं विभजते । स्मरणमिति । स्वप्ने त्विति । निद्रादु-ष्टान्तःकरणजं ज्ञानं स्वप्नः निद्रा नाम योगजधर्मासहकृतस्य मनसो निरिन्द्रियप्रदेशे ऽवस्थानम् । समाधावतिव्याप्तिवारणाय योगज-

(१) नैतत्–पा० ४ पु० ।

(२) न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणे तृतीयस्तबके ऽष्टमकारिकायाः पूर्वा-र्द्धम् ।

न्यते। यथा चक्षुरादिभिरदुष्टैर्घटादिज्ञानम्। धूमलिङ्गकमग्निज्ञानम्। गोसादृश्यदर्शनाद् गवयशब्दवाच्यताज्ञानम्। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्याज् ज्योतिष्टोमस्य स्वर्गसाधनताज्ञानं च।

अयथार्थस्तु अर्थव्यभिचार्यप्रमाणजः। स त्रिविधिः संशयस्तर्को विपर्ययश्चेति। संशयतर्कौ वक्ष्येते।

विपर्ययस्तु अतस्मिंस्तद्ग्रहः। भ्रम इति यावत्। यथा पुरोवर्तिन्यरजते शुक्त्यादौ रजतारोप इदं रजतमिति।

स्मरणमपि यथार्थमयथार्थं चेति द्विविधम्। तदुभयं जागरे। स्वप्ने तु सर्वमेव ज्ञानं स्मरणमयथार्थं(१) च। दोषवशेन तदितिस्थान इदमित्युदयात्। सर्वं च ज्ञानं

धर्मसहकृतस्येति विशेषणम्। सुषुप्त्यवस्थायां मनः सर्वाणीन्द्रियाणि परित्यज्य पुरीतति वर्तत इति प्रक्षीणमनस्कस्यात्मनो मनसा सह संयोग एव नास्ति। स्वप्नावस्थायां तु सत्यप्यात्मनः संयोगे मन इन्द्रियेण न संयुज्यत इति विवेकः। जाते ज्ञाने ऽर्थेन स्वाकारो जन्यत इति सौगतमतं निराकर्तुमाह। सर्वं च ज्ञानमिति। साकारज्ञानवादेति। अतीतानागतविषयके ज्ञाने ऽर्थता विषयेण स्वाकारजननायोगादिति भावः। अर्थस्य प्रत्यक्षविषयत्वे प्रमाणमाह। सर्वमिति॥

प्रवृत्तिं निरूपयति। प्रवृत्तिरिति। धर्माधर्ममयीति। धर्माधर्मजनिकेत्यर्थः। अत्र सूत्रम्। प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ

---

(१) सर्वं ज्ञानं स्मरणमेवायथार्थं--पा० २ पु०।

निराकारमेव न तु ज्ञाने अर्थेन स्वस्याकारो जन्यते सा-कारज्ञानवादनिराकरणात् । अत एवाकारेणार्थानुमान-मपि निरस्तम् । प्रत्यक्षसिद्धत्वाद् घटादेः । सर्वं ज्ञानम-र्थनिरूप्यमर्थप्रतिबद्धस्यैव तस्य मनसा निरूपणाद् घट-ज्ञानवानहमित्येतन्मात्रं गम्यते न तु ज्ञानवानहमित्येता-वन्मात्रं ज्ञायते ॥

अन्तरिन्द्रियं मनः । तच्चोक्तमेव ॥

प्रवृत्तिर्धर्माधर्ममयी यागादिक्रिया तस्या(१) जग-द्व्यवहारसाधकत्वात् ॥

इति(२) । अत्र बुध्यते ऽनेनेति ल्युट्प्रत्यया बुद्धिशब्देन मनो विव-क्षितम् । अन्यैरप्युक्तम् । प्रवृत्तिरत्र यागादेः पुण्यापुण्यमयी क्रियेति । ननु धर्माधर्महेतुत्वे तस्या जगद्धेतुत्वं स्यादित्यत्रेष्टा-पत्त्या समाधत्ते । तस्या इति ॥

दोषान् विभजते । दोषा इति । अत्र सूत्रे प्रवर्तनालक्षणा दोषा(३) इति प्रवृत्तिहेतवो दोषा इत्यर्थः । अत्र मोहस्य न राग-द्वेषवत् स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिहेतुत्वं किं तु तयोरनुग्राहकत्वेन मूढ-मेव हि रागद्वेषौ प्रवर्तयत इति विवेक्तव्यम् ॥

प्रेत्यभावं निरूपयति । पुनरुत्पत्तिरिति । प्रेत्य मृत्वा भवनं जन्म प्रेत्यभावः । मरणं प्राणशरीरवियोगः । वस्तुप्र-त्ययार्थस्तु प्रक्रियाप्रदीपे ऽस्माभिर्निरूपितस्तत्रैवानुसन्धेयः ॥

अपवर्गं निरूपयति । मोक्ष इति । स चैकविंशतीति । दुःखनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नाम निवृत्तसजातीयस्य तत्रैवात्मनि

---

(१) क्रिया प्रवृत्तेः-पा० ४ पु० ।

(२) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० १७ ।

(३) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० १८ ।

दोषा रागद्वेषमोहाः । राग इच्छा । द्वेषो मन्युः क्रोध इति यावत् । मोहो मिथ्याज्ञानं विपर्यय इति यावत् ॥

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः । स चात्मनः पूर्वदेहनिवृत्तिरपूर्वदेहसङ्घातलाभः(१) ॥

फलं पुनर्भोगः सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारः(२) ॥

पीडा दुःखम् । तच्चोक्तमेव ॥

मोक्षोऽपवर्गः । स चैकविंशतिप्रभेदभिन्नस्य दुःखस्यात्यन्तिकी निवृत्तिः । एकविंशतिप्रभेदास्तु शरीरं षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षड् बुद्धयः सुखं दुःखं चेति गौणमुख्यभेदात् । सुखं दुःखमेव दुःखानुषङ्गित्वात् । अनुषङ्गोऽविनाभावः । स चायमुपचारो मधुनि विषसंयुक्ते[३]

पुनरनुत्पादः । एकविंशतिप्रभेदास्त्विति । अत्र शरीरं दुःखायतनतया इन्द्रियाणि विषया बुद्धयश्च दुःखसाधनतया सुखं च दुःखानुषङ्गाद् दुःखमिति विवेकः । सन्ततिनिवृत्तिश्चेयं तत्त्वसाक्षात्कारेण विरोधितया समूलं मिथ्याज्ञानमुन्मूल्य जन्यत इति ध्येयम् । अत्र सूत्रम् । तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग(४) इति । दुःखसाधनशरीरनाशे नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भाट्टाः । नित्यं यत् सुखं तस्याभिव्यक्तिरित्यर्थः । आत्यन्तिको दुःखप्रागभावः सेति

---

(१) आत्मनोऽपूर्वदेहसंहतिलाभः—पा० ४ पु० । आत्मनः पूर्वदेहनिवृत्तिरुत्तरदेहसङ्गतिलाभः—पा० ३ पु० । आत्मनोऽपूर्वदेहसङ्घातलाभः—पा० २ पु० ।

(२) सुखदुःखानुभवः—पा० २ । ३ । ४ पु० ।

(३) मधुविषसम्पृक्ते ऽन्ने—पा० ४ पु० ।

(४) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० २२ ।

मधुनोऽपि विषपक्वनिक्षेपवत् । स पुनरपवर्गः कथं भवति । उच्यते । शास्त्राद्विदितसमस्तपदार्थतत्त्वस्य[१] विषयदोषदर्शनेन विरक्तस्य मुमुक्षोर्ध्यायिनो ध्यान[२]परिपाकवशात् साक्षात्कृतात्मनः क्लेशहीनस्य निष्कामकर्मानुष्ठानादनागतधर्माधर्मावनर्जयतः पूर्वोपात्तं च धर्माधर्मप्रचयं योगर्धिप्रभावाद् विदित्वा समाहृत्य भुञ्जानस्य पूर्वकर्मनिवृत्तौ वर्तमानशरीरापगमे[३] ऽपूर्वशरीराभावाच्छरीराद्येकविंशतिदुःखसम्बन्धो न भवति कारणाभावात् ।

प्राभाकराः । दुःखात्यन्ताभाव इति लीलावतीकाराः । अविद्यानिवृत्तिरित्यौपनिषदाः । मोक्षोत्पत्तिप्रक्रियां दर्शयति । स पुनरपवर्ग इत्यारभ्य सोऽपवर्ग इत्यन्तेन । तत्र शास्त्राद्विदितेत्यारभ्य साक्षात्कृतात्मन इत्यन्तेन मननिदिध्यासनसाक्षात्कारा दर्शिताः तत्रापि विरक्तस्येतिपदेन निदिध्यासनोपयोगि वैराग्यं दर्शितं न तु परमं तस्य साक्षात्कारोत्तरभावित्वात् । क्लेशहीनस्य मिथ्याज्ञानादिध्वंसवत इत्यर्थः । पूर्वोपात्तमित्यादिना भुञ्जानस्येत्यन्तेन कायव्यूहो दर्शितः । अत्रागमः ।

आत्मनो वै शरीराणि बहूनि मनुजेश्वर ।
प्राप्य योगबलं कुर्यात्तैश्च सर्वमिहाचरेत् ॥
भुञ्जीत विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ।
संग्रहेच्च पुनस्तानि सूर्यस्तेजोगणानिव ॥ इति ।

---

(१) विदितपदार्थतत्त्वस्य—पा० २ । ३ पु० । विदितपरमार्थतत्त्वस्य—पा० ४ पु० ।

(२) ध्यायिन आत्मध्यान—पा० २ पु० ।

(३) शरीरादिविनाशे—पा० ४ पु० ।

सोऽयमेक(१)विंशतिप्रभेदभिन्नदुःखहानिर्मोक्षः । सोऽपवर्ग[२] इत्युच्यते ॥

(इदानीं संशयमाह ।)[३] एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानार्थावमर्शः संशयः । स च त्रिविधः (विशेषाद-

---

मोक्षाय त्वरमाणस्यैव कायव्यूहेन भोगो नात्वरितस्यापीति निबन्धकृतः । अयं भावः । तत्त्वज्ञानात् कायव्यूहादिना भोगद्वारा कर्मक्षये सति मोक्षो नाभुक्तं क्षीयते कर्मेत्यादेः । न च ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन(४) इत्यनेन विरोधः । भोगद्वाराऽपि तत्प्रामाण्योपपत्तेरिति साम्प्रदायिकाः । ननु क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति श्रुत्या विरोध इति चेत् नेयं ज्ञानस्य कर्मक्षयहेतुतां प्रतिपादयति किं तु तत्त्वज्ञानेऽवश्यंभवति कर्मक्षयं स च कायव्यूहादिना नानुपपन्न इति न विरोधलेशोऽपि । कश्चित्तु यत्कर्मजदुःखप्रागभावोऽस्ति तस्य भोगेनैव नाशस्तत्प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमादन्यथा प्रतियोगिरूपनाशकाभावे तस्यात्यन्ताभावत्वापत्तेः । यत्कर्मजदुःखप्रागभावो नास्ति तस्यानुत्पादितदुःखस्यैव तत्त्वज्ञानान्नाश इत्यनियममाह । वेदान्तविदस्तु तत्त्वज्ञानात् सञ्चितकर्मणः क्षयः प्रारब्धकर्मणस्तु भोगेनैव । प्रारब्धत्वं नाम प्रायणकाल उत्पादितदेहान्तरविषयान्तिमप्रत्ययत्वम् । इदं च ।

यंयं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तंतमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥(५)

---

(१) आत्यन्तिकी हेयमेक–पा० ४ पु० ।

(२) अयमेवापवर्ग–पा० १ । २ पु० ।

(३) श्रीमद्भगवद्गीतायां चतुर्थाध्याये सप्तत्रिंशश्लोकपरार्द्धम् ।

(४) (   ) एतन्मध्यस्थो नास्ति ४ पु० ।

(५) एतन्मध्यस्थो नास्ति ३ । ४ पु० ।

र्शने सति समानधर्मदर्शनजो विप्रतिपत्तिजोऽसाधारणधर्मजश्चेति ।) (१) तत्रैको विशेषादर्शने सति समानधर्मदर्शनजः । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । एकस्मिन्नेव हि पुरोवर्तिनि द्रव्ये स्थाणुत्वनिश्चायकं वक्रकोटरादिकं पुरुषत्वनिश्चायकं च शिरःपाण्यादिकं विशेषमपश्यतः स्थाणुपुरुषयोः समानधर्ममूर्द्ध्वत्वादिकं[2] च पश्यतः पुरुषस्य भवति संशयः किमयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । द्वितीयस्तु संशयो विशेषादर्शने सति विप्रतिपत्तिजः । स यथा शब्दो[3] नित्य उतानित्य इति । तथाह्ये

इत्यादिप्रमाणबलादावश्यकम् । एतदितरत सङ्घितनिस्याहुः ।

संशयलक्षणमाह । एकस्मिन्निति । एकत्र विरुद्धकोटिद्वयविषयकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः । तद्भेदान् निरूपयति । स च त्रिविध इत्यादिना । विशेषादर्शने सति साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानानन्तरं कोटिद्वयस्मरणे सत्याद्यः । तथा विशेषादर्शने सति विरुद्धधर्मप्रतिपादकवचनद्वयात्मकविप्रतिपत्तेः कोटिद्वयस्मरणे सत्यपरः । एवं विशेषादर्शने सत्यसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानानन्तरं कोटिद्वयस्मरणे सति तृतीयः । असाधारणधर्मो नाम सामानासमानजातीयव्यवच्छेदको धर्मः । उपलब्ध्यनुपलब्ध्योस्तु साधारणधर्मान्तर्भूततया पृथक् संशयकारणत्वं नोक्तम् । तथाहि वापीखननानन्तरं जलमुपलभ्य किं पूर्वं सदेव जलमिदानीमभिव्यक्तमुपलभ्यते किं वा पूर्वमसदेव खननव्यापारजनितमुपलभ्यत इत्युपलब्धेः

---

(१) श्रीमद्भगवद्गीतायामष्टमाध्याये षष्ठश्लोकोऽयम् ।

(२) धर्ममूर्द्ध्वतालक्षणं—पा० ४ पु० । धर्ममुच्चतालक्षणं—पा० ३ पु० ।

(३) किमयं शब्दो—पा० २ । ३ । ४ पु० ।

को ब्रूते शब्दो नित्य इति । अपरो ब्रूते शब्दोऽनित्य इति[१] । तयोर्विप्रतिपत्त्या मध्यस्थस्य पुंसो विशेषमपश्यतो भवति संशयः किमयं शब्दो नित्य उतानित्य इति । तृतीयोऽसाधारणधर्मजस्तु संशयः । यथा नित्यादनित्याच्च व्यावृत्तेन भूमात्रासाधारणेन गन्धवत्त्वेन विशेषमपश्यतो भुवि नित्यत्वानित्यत्वसंशयः । तथाहि सकलनित्यव्यावृत्तेन गन्धवत्त्वेन योगाद् भूः किमनित्या उत सकलानित्यव्यावृत्तेन तेनैव योगान्नित्येति संशयः ॥

संशयः । अनुपलब्धेस्तु किं सन्नेव रासभो नोपलभ्यत उतासन्निति । तत्र किञ्चित् पूर्वं सदेव घटादिकं प्रदीपारोपणेनाभिव्यक्तमुपलभ्यते कदाचिच्चासदेव घटादिकं कुलालव्यापारादिजनितमुपलभ्यत इति सदसतोः साधारणधर्मेणोपलब्ध्या संशयः । अनुपलब्धिरपि सतां परमाण्वादीनामसतां च शशशृङ्गादीनामस्तीति तत्रापि साधारणधर्मादेव संशय इति । अत्र सूत्रम् । समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षो विमर्शः संशय(२) इति । अत्रोपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थात इत्यस्य साधकबाधकप्रमाणाभावे सतीत्यर्थः । एवं विपरीतज्ञानमात्रे दोषोऽपि हेतुः । भ्रमजनकदोषात् संशयजनको दोषो विजातीय एवेत्यपि ज्ञेयम् । तथा आरोपमात्रे सारूप्यज्ञानमपि हेतुः पीतः शङ्ख इति भ्रमे श्वेतपीतयोः सारूप्याभावे ऽपि पीतशङ्खत्वयोः सामानाधिकरण्यमेवारोप्यते न पीतगुणः । तथा च तत्रापि तत्सारूप्यमसंसर्गाग्रहरूपमस्त्येवेति टीकायां द्रष्टव्यम् । ननु तथापि लोहितः स्फटिक इत्यनुभूयमानारोपे सारू-

---

(१) ब्रूते शब्दो नित्योऽपरोऽनित्य इति—पा० ३ । पु० ।

(२) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० २३ ।

येन प्रयुक्तः पुरुषः प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् । तच्च सुख-दुःखावाप्तिहानी । तदर्था हि प्रवृत्तिः सर्वस्य(१) ॥

वादिप्रतिवादिनोः सम्प्रतिपत्तिविषयोऽर्थो दृष्टान्तः । स द्विविधः । एकः साधर्म्यदृष्टान्तः यथा धूमवत्त्वस्य हेतोर्महानसम् । द्वितीयस्तु वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा तस्यैव हेतोर्महाह्रद इति ॥

प्रमाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्तः । स चतुर्धा सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तभेदात् । तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो यथा धर्मिमात्रसद्भावः । द्वितीयो(२) यथा नैयायिकस्य मते मनस इन्द्रियत्वम् । तद्धि समानतन्त्रे

प्यज्ञानं व्यभिचारि आरोप्यस्मरणद्वारा हि तद्धेतुर्न तु साक्षादिति चेत् । न । सारूप्यज्ञानजन्यस्य सारूप्यविशिष्टारोप्यज्ञानस्या-रोपहेतुत्वात् । आरोप्यज्ञानं च स्मरणमनुभवो वेत्यन्यदेतत् । अनुभूयमानस्मर्यमाणारोपतयारोप इव संशयोऽपि सम्भावनात-दितरभेदेन द्विविधः । तत्रोत्कटकोटिकः संशयः सम्भावना । उत्कटत्वं च भूयः सहचरितत्वम् । यथा सति तोयदे तोयं भविष्यति न वेति । तदितरस्तु प्रसिद्धः । विशेषादर्शनं संशये हेतुरित्युक्तमिति पूर्वं विशेषदर्शनमपि भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षे हेतुरिति प्रदर्श्यते । तथा ह्ययं स्थाणुरिति भ्रमोत्तरमयं स्थाणुः पुरुषो वेति संशयोत्तरं वायं पुरुष एवेति प्रत्यक्षे पुरुषत्वव्याप्य-करचरणादिमानयमिति विशेषदर्शनमन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुः । कारणता तु तस्य भ्रमोत्तरप्रत्यक्षे भ्रमविरोधिदर्शनत्वेन

---

(१) प्रवृत्तिः पुरुषस्य—पा० ४ पु० ।

(२) द्वितीयः प्रतितन्त्रसिद्धान्तो—पा० ३ पु०

वैशेषिके सिद्धम् । तृतीयो[१] यथा क्षित्यादिकर्तृसिद्धौ कर्तुः सर्वज्ञत्वम् । चतुर्थो[२] यथा जैमिनीयस्य नित्यानित्यविचारो यथा भवतु तावच्छब्दो गुण इति ॥

अनुमानवाक्यस्यैकदेशा अवयवाः । ते च प्रतिज्ञादयः पञ्च । तथा च न्यायसूत्रम् । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा इति[३] । तत्र साध्यधर्मविशिष्टपक्षप्रतिपादकं[४] वचनं प्रतिज्ञा । यथा पर्वतोऽयं वह्निमानिति ।

दोषाभावकालीनदर्शनत्वेन वा । अतः सत्यपि शुक्लत्वव्याप्यशङ्खत्ववानयमिति भ्रमविरोधिनि विशेषदर्शने पीतः शङ्ख इति भ्रमः । साक्षात्कारिभ्रमे हि साक्षात्कारिविशेषदर्शनमेव विरोधि । अत एव सूर्योदयेन प्राचीमनुमिन्वतोऽपि भवति दिङ्मोहः । संशयोत्तरप्रत्यक्षे तु संशयविरोधित्वेन संशयविरोधिसामग्रीत्वेन वा । अत एवान्धकारवति स्थले घटसन्देहानन्तरं विनापि व्याप्यदर्शनमालोकसंयोगाद् घटप्रत्यक्षमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

प्रयोजनं लक्षयति । येन प्रयुक्त इति । यदिच्छयेत्यर्थः ॥

सिद्धान्तं लक्षयति । प्रामाणिकत्वेनेति । सर्वतन्त्रेति तन्त्रमिह शास्त्रम् । सर्वतन्त्राविरुद्धः स्वतन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । यथा घ्राणादीनिन्द्रियाणि । गन्धादय इन्द्रियार्था इति । नैयायिकस्येति । एतन्मते मनस इन्द्रियत्वं प्रति-

---

(१) अधिकरणसिद्धान्तो–पा० ३ पु० ।
(२) अभ्युपगमसिद्धान्तो–पा० ३ पु० ।
(३) अ० १ आ० १ सू० ३२ ।
(४) धर्मिप्रतिपादकं–पा० २ । ३ पु० ।

तृतीयान्तं[१] पञ्चम्यन्तं वा लिङ्गप्रतिपादकं वचनं हेतुः । यथा धूमवत्त्वेन धूमवत्त्वादिति वा[२] ।

सव्याप्तिकं दृष्टान्तवचनमुदाहरणम् । यथा यो यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानस इति ।

पक्षे लिङ्गोपसंहारवचनमुपनयः । यथा वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमिति[३] तथा चायमिति वा ।

पक्षे साध्योपसंहारवचनं निगमनम् । यथा तस्मादग्निमानिति तस्मात् तथेति वा । एते च प्रतिज्ञादयः पञ्चानुमानवाक्यस्यावयवा इवावयवा न तु समवायिकारणं शब्दस्याकाशसमवेतत्वादिति ॥

तन्त्रसिद्धान्तसिद्धमित्यर्थः । क्षित्यादीति । क्षित्यादिकं सकर्तृकमित्यनुमितौ पक्षधर्मताबलाद् यत् सर्वज्ञत्वादिर्विषयो भवति तदधिकरणसिद्धान्त इत्यर्थः । चतुर्थो यथा जैमिनीयस्येति । अत्र सूत्रम् । अपरीक्षितार्थाभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्त(४) इति ॥

अनुमानवाक्यस्यैकदेशा इत्यारभ्याकाशसमवेतत्वादित्येतत्पर्यन्तम् । ग्रन्थार्थः स्पष्टः ॥

तर्कं निरूपयति । तर्क इति । तदुक्तम् । अनिष्टव्यापकप्रसञ्जनं तर्क इति । अनिष्टं यद् व्यापकं धूमाभावादिरूपं तस्य प्रस-

---

(१) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० ३१ । तत्रापरीक्षिताभ्युपगमादिति पाठः ।

(२) तृतीयान्तमिति नास्ति ४ । पु० ।

(३) यथा धूमवत्त्वादिति—पा० ४ पु० ।

(४) यथा धूमवांश्चायमिति—पा० । २ । ३ । ४ पु० ।

तर्कोऽनिष्टप्रसङ्गः । स च सिद्धव्याप्तिकयोर्धर्मयोर्व्याप्याङ्गीकारेण अनिष्टव्यापकप्रसञ्जनरूपः । यथा तद्यत्र घटोऽभविष्यत् तर्हि भूतलमिवाद्रक्ष्यतेति । स चायं तर्कः प्रमाणानामनुग्राहकः । तथाहि पर्वतोऽयं साग्निरुतानग्निरिति सन्देहानन्तरं यदि कश्चिन्मन्येतानग्निरयमि-

---

ष्ठनं तर्क इत्यर्थः ।

व्याप्तिस्तर्काप्रतिहतिरवसानं विपर्यये ।
अनिष्टाननुकूलत्वे इति तर्काङ्गपञ्चकम् ॥(१)

इतिवचनादङ्गपञ्चकसम्पन्नः सत्तर्कः । एकेनापि हीनश्चेत् तर्काभास इति । स चायं विरोधिशङ्काकालीनप्रमाणमात्रसहकारी । तदुक्तम् । प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य तर्कोऽनुग्राहको भवेदिति । सर्वस्यापि प्रमां प्रति करणत्वात् । करणानां चेतिकर्तव्यतासाध्यत्वादित्याशयः । यथाहुः ।

न हि तत् करणं लोके वेदे वा किञ्चिदीदृशम् ।
इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता ॥ इति(२)

शब्दानुग्राहकत्वं मीमांसकाचार्येणाप्युक्तम् ।

धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥ इति(३)

मनुनापि ।

---

(१) अयं श्लोको वरदराजेनोक्तः । वाराणसीस्थमेडिकलहालनामकयन्त्रालयमुद्रितसटीकतार्किकरक्षापुस्तके १८७ पृष्ठे ।

(२) अयं श्लोकस्तार्किकरक्षाटीकायां वरदराजेनापि यथाहुरित्यादिना धृतः । वाराणसीस्थमेडिकलहालनामकयन्त्रालयमुद्रितसटीकतार्किकरक्षापुस्तके १८४ पृष्ठे ।

(३) श्लोकोऽयं कुमारिलभट्टोक्तः । न्यायमञ्जरीग्रन्थे शास्त्रारम्भसमर्थनावसरे जयन्तभट्टेन तथा च भट्ट इत्यनेन धृतत्वात् ।

ति तदा तं प्रति यद्ययमनग्निरभविष्यत् तदानग्नित्वा-दधूमोऽप्यभविष्यदित्यधूमवत्त्वप्रसञ्जनं क्रियते । स एष प्रसङ्गस्तर्क इत्युच्यते । अयं चानुमानस्य विषयशोधकः प्रवर्तमानस्य धूमवत्त्वलिङ्गकानुमानस्य विषयमग्निमनु-जानाति । अनग्निमत्त्वस्य प्रतिक्षेपात् । अतोऽनुमानस्य भवत्यनुग्राहक इति । अत्र कश्चिदाह । तर्कः संशय एवान्तर्भवतीति । तन्न । एककोटिविषयत्वात् तर्कस्य ॥

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ इति । (१)

तर्कस्याऽयः प्रमाणानामनुग्रहस्तु प्रमाणविषये तद्विपर्यया-शङ्काविघटनादिरूपो ज्ञेयः । आत्माश्रयान्योन्याश्रयादीनि तु तर्कप्रतिरूपकाणीति । अयं चानुमानस्यविषयेति धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद् वह्निजन्यो न स्यादिति व्याप्तिग्राहकोऽ-प्यपरस्तर्कोऽनुमानस्थले द्रष्टव्यः । गवयपदं यदि गवयत्वप्रवृत्ति-निमित्तकं न स्यान्निष्प्रवृत्तिनिमित्तकं स्यादित्युपमानस्य सह-कारी । यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र धात्वर्थो यदि समानपदोपात्ततया साध्यः स्यात् तदा तस्य दुःखतया वेदकर्तुराप्तत्वं, विधेश्चेष्टो-पायत्वं प्रेक्षावतां प्रवृत्तिश्च व्याहन्येतेति शब्दस्य । ननु विरो-धिशङ्कानवतारदशायां तेन विनापि प्रमोत्पादनात् तर्को न सह-कारी किं तु विरोधिशङ्कानिवर्तक एवेति चेत् । न । अयं पुरुष एवेत्याकारके संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्येव तस्यापि निश्च-यविशेषे हेतुत्वात् । अन्ये तु तर्कस्य प्रमाणसहकारित्वाभावेऽपि विरोधिशङ्कानिवर्तकत्वेन प्रयोजकत्वमात्रमेवेत्याहुः ॥

---

(१) अयं श्लोको न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्येणापि धृतः । एशियाटिक्सोसाइटीप्रवर्तितबङ्गालमुद्रितन्यायकुसुमाञ्जलिपुस्तकद्वितीयभागे ८८ पृष्ठे ।

निर्णयोऽवधारणज्ञानम्[१] । तच्च प्रमाणानां फलम् ॥

तत्त्वबुभुत्सोः कथा वादः । स चाष्टनिग्रहाणामधिकरणम् । ते च न्यूनाधिकापसिद्धान्ता हेत्वाभासपञ्चकं चेत्यष्टौ निग्रहाः ॥

उभयसाधनवती[२] विजिगीषुकथा जल्पः । स च यथासम्भवं सर्वनिग्रहाणामधिकरणम् । परपक्षे दूषिते स्वपक्षस्थापनप्रयोगावसानश्च[३] ॥

स एव स्वपक्षस्थापनाहीनो[४] वितण्डा । सा च परपक्षदूषणमात्रपर्यवसाना । नास्य वैतण्डिकस्य स्थाप्यः पक्षोऽस्ति । कथा तु नानावक्तृक[५]पूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादकवाक्यसन्दर्भः ॥

तर्कसहकृतप्रमाणसाध्यं फलं दर्शयति । निर्णय इति । तच्चेति । यद्यप्यङ्गानां प्रधानफलेनैव फलवत्त्वस्य दर्शपूर्णमासाद्यङ्गेषु प्रयाजादिषु दृष्टत्वात् तर्कस्यापि तत्त्वनिर्णयः फलं तथापि प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीतिन्यायेनेत्युक्तम् । तदुक्तम् । फलवत्सन्निधौ यदफलं तदङ्गमिति ॥

वादकथां निरूपयति । तत्त्वबुभुत्सोरिति । ते च न्यूनाधिकेति । हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम्(६) । हेतूदाहरणाधि-

(१) अवधारणम्—पा० ४ पु० ।

(२) न्यायसूत्रम् । अ० ५ आ० २ सू० १२ ।

(३) उभयसाधनवतीति नास्ति ४ पु० ।

(४) दूषिते साधनप्रयोगावसानश्च जल्पः—पा० ४ पु० ।

(५) स्वपक्षस्थापनाहीना कथा—पा० ३ पु० ।

(६) नानापुरुषकर्तृक—पा० ४ पु० ।

उक्तानां पक्षधर्मत्वादिरूपाणां मध्ये येन केनापि रूपेण(१) हीना अहेतवः । ते ऽपि कतिपयहेतुरूपयोगाद्धेतुवदाभासमाना हेत्वाभासाः । ते चासिद्धविरुद्धानैकान्तिकप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टभेदात् पञ्चैव । अत्रोदयनेन व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मतया प्रतीतिः सिद्धिस्तदभावोऽसिद्धिरित्यसिद्धिलक्षणमुक्तम् । तच्च यद्यपि विरुद्धादिष्वपि सम्भवतीति साङ्कर्यं प्रतीयते । तथापि यथा न साङ्कर्यं तथोच्यते । यो हि यत्र साधने पुरः परिस्फुरति समर्थश्च दुष्टज्ञप्तौ(२) स एव दुष्टज्ञप्तिकारको दूषणमिति यावत् नान्य इति । तेनैव पुरावस्फुर्तिकेन दुष्टौ ज्ञापितायां कथापर्यवसाने जाते तदुपजीविनोऽन्यस्यानुपयोगात् । तथा च सति यत्र विरोधो साध्यविपर्ययव्याप्त्याख्यो दुष्टज्ञप्तिकारकः स एव विरुद्धो हेत्वाभासः । एवं यत्र

कमधिकम्(३) । सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः(४) । हेत्वाभासपञ्चकं चानुपदं वक्ष्यमाणम् ॥

वादादिकथात्रये ऽपि वर्जनीयानां हेत्वाभासानां स्वरूपं दर्शयति । उक्तानां पक्षधर्मत्वादीत्यादिना । यद्यप्यनुमाननिरूपण एत उपन्यस्तास्तथाप्यधिकविशेषकथनार्थं पुनरुपन्यासः । तत्रोदयनेन व्याप्तस्य पक्षधर्मताप्रतीतिरित्यारभ्य कृतकत्वं हेतुर्विरुद्ध इत्येतत्पर्यन्तम् । ग्रन्थार्थः स्पष्टः ।

---

(१) न्यायसूत्रम् । अ० ५ आ० २ सू० १३ ।

(२) न्यायसूत्रम् । अ० ५ आ० २ सू० २४ ।

(३) अन्यतमेन रूपेण–पा० ४ पु० । एकेनापि रूपेण–पा० २ । ३ पु० ।

(४) दुष्टिज्ञप्तौ–पा० ४ पु० । एवमग्रे ।

व्यभिचारादयस्तथाभूतास्ते ऽनैकान्तिकादयस्त्रयः । ये पुनर्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुस्वपक्षव्यभावेन पूर्वोक्ता असिद्ध्यादयो दुष्टज्ञप्तिकारका दूषणानीति यावत् । तथाभूतः सोऽसिद्धः ।

स च त्रिविध आश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धव्याप्यत्वासिद्धभेदात् । तत्र यस्य हेतोराश्रयो नावगम्यते स आश्रयासिद्धः । यथा गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् । सरोजारविन्दवत् । अत्र हि गगनारविन्दमाश्रयः स च नास्त्येव । अयमप्याश्रयासिद्धः । तथाहि घटोऽनित्यः कार्यत्वात् पटवदिति । नन्वाश्रयस्य घटादेः सत्त्वात् कार्यत्वादिति हेतुर्नाश्रयासिद्धः सिद्धसाधकस्तु[१] स्यात् सिद्धस्य घटानित्यत्वस्य साधनात् । मैवम्(२) । न हि स्वरूपेण कश्चिदाश्रयो भवत्यनुमानस्य किं तु सन्दिग्धधर्मवत्त्वेन(३) तथा चोक्तं भाष्ये[४] नानुपलब्धे न निर्णीते ऽर्थे ऽपि तु सन्दिग्धे ऽर्थे न्यायः प्रवर्तते[५] । न च घटे ऽनित्यत्वसन्देहोऽस्ति अनित्यत्वस्य निश्चितत्वात् । तेन यद्यपि स्वरूपेण घटो विद्यते तथाप्यनित्यत्वसन्देहाभावान्नासावाश्रय इत्याश्रयासिद्धत्वादहेतुः[६] । स्वरूपासिद्धस्तु स

(१) साधनं तु—पा० ३ । ४ पु० ।

(२) सत्यम्—पा० ३ पु० ।

(३) सन्दिग्धसाध्यत्वेन--पा० ४ पु० ।

(४) तथा चोक्तं भाष्य इति नास्ति २ । ३ । ४ पु० ।

(५) पवर्तत इति न्यायात्--पा० ३ । ४ पु० ।

(६) इत्याश्रयासिद्धो हेतुः--पा० ४ पु० ।

अनित्यत्वस्य नाश्रय इति सन्देहस्य

उच्यते । यो हेतुराश्रये, नैवावगम्यते[१] । यथा सामान्य-मनित्यं कृतकत्वादिति । कृतकत्वं हि हेतुराश्रये सामान्ये नास्त्येव । (भागासिद्धो यथा शब्दोऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति । अत्र शब्दस्यानित्यत्वं साध्यम् । प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति हेतुः । स च न सर्वेषां शब्दानाम् । आद्यशब्दस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वं पुरुषव्यापारेऽस्ति शब्दजनितशब्दे नास्तीति भागासिद्धो हेतुः । अथ किमिदं प्रयत्नानन्तरीयकत्वम् । उच्यते । आदावात्ममनःसंयोगस्ततो ज्ञानं ततो विवक्षा ततः प्रयत्नस्ततः कोष्ठगतस्य वायोः पूर्वदेशविभागस्ततो घटादिदेशसंयोगस्तत आद्यनिष्पत्तिरिति । अस्यैव प्रयत्नानन्तरीयकत्वमस्ति अन्येषामाद्यशब्दजनितशब्दानां नास्तीति भागासिद्धो हेतुः । आद्ये शब्दे आत्ममनःसंयोगजनितज्ञानादिक्रमेण प्रयत्नानन्तरीयकत्वं पुरुषव्यापारे वर्तते न तु द्वितीयादिशब्देष्विति हेतोः पक्षैकदेशावर्तित्वात्)[२] । भागासिद्धोऽपि स्वरूपासिद्ध एव । यथा पृथिव्यादयश्चत्वारः परमाणवो नित्या गन्धवत्त्वादिति । गन्धवत्त्वं हि पक्षीकृतेषु सर्वेषु नास्ति पृथिवीमात्रवृत्तित्वात् । अत एव भागे स्वरूपासिद्धः ।

तथा विशेषणासिद्धविशेष्यासिद्धासमर्थविशेषणासिद्धासमर्थविशेष्यासिद्धादयः स्वरूपासिद्धभेदा । तत्र विशे-

(१) नाधिगम्यते-पा० ४ पु० । नावगम्यते-पा० २ । ३ पु० ।

(२) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थो नास्ति २ । ३ । ४ पु० ।

षणासिद्धो यथा शब्दो नित्यो द्रव्यत्वे सत्यस्पर्शत्वात् । अत्र हि द्रव्यत्वविशिष्टमस्पर्शत्वं हेतुर्नास्पर्शत्वमात्रम् । शब्दे च द्रव्यत्वं विशेषणं नास्ति[१] गुणत्वादतो विशेषणासिद्धः । न चासति विशेषणे द्रव्यत्वे तद्विशिष्टमस्पर्शत्वमस्ति विशेषणाभावे विशिष्टस्याप्यभावात्[२] । यथा दण्डमात्राभावे पुरुषाभावे वा दण्डविशिष्टस्य पुरुषस्याभावः । तेन सत्यप्यस्पर्शत्वे द्रव्यत्वविशिष्टस्य हेतोरभावात् स्वरूपासिद्धत्वम् । विशेष्यासिद्धो यथा शब्दो नित्योऽस्पर्शत्वे सति द्रव्यत्वादिति । अत्रापि विशिष्टो हेतुः । न च विशेष्याभावे विशिष्टं स्वरूपमस्ति । विशिष्टश्च हेतुर्नास्त्येव । असमर्थविशेषणासिद्धो यथा[३] । शब्दो नित्यो गुणत्वे सत्यकारणकत्वात् । अत्र हि विशेषणस्य गुणत्वस्य न किञ्चित् सामर्थ्यमस्तीति । (विशेष्यस्याकारणकत्वस्यैव नित्यत्वसाधने सामर्थ्यात् ।)[४] अतोऽसमर्थविशेषणता । स्वरूपासिद्धत्वं तु विशेषणाभावे विशिष्टस्याप्यभावात् । ननु विशेषणं गुणत्वं तच्च शब्देऽस्त्येव । तत् कथं विशेषणाभावः । सत्यमस्त्येव गुणत्वम् । किं तु न तद्विशेषणम् । तदेव हि हेतोर्विशेषणं भवति यदन्यव्यवच्छेदेन प्रयोजनवत् । गुणत्वं तु निष्प्रयोजनमतोऽसमर्थमित्युक्तमेव ।

(१) द्रव्यत्वं नास्ति—पा० १ । ४ । २ पु० ।
(२) विशिष्टाभावात्—पा० ४ पु० ।
(३) असमर्थविशेषणो यथा—पा० ४ पु० ।
(४) ( ) एतन्मध्यस्थो नास्ति १ पु० ।

असमर्थविशेष्यो यथा तत्रैव तद्वैपरीत्येन[१] प्रयोगः। तथाहि शब्दो नित्योऽकारणकत्वे सति गुणत्वादिति। अत्र तु विशेषणमात्रस्यैव नित्यत्वसाधने समर्थत्वाद् विशेष्यमसमर्थम्(२)। स्वरूपासिद्धत्वं तु विशेष्याभावे विशिष्टाभावाद् विशिष्टस्य च हेतुत्वेनोपादानात्। शेषं पूर्ववत्।

व्याप्यत्वासिद्धस्तु स एव यत्र हेतोर्व्याप्तिर्नावगम्यते। स द्विविधः। एकः साध्येनासहचरितोऽपरस्तु सोपाधिकसाध्यसम्बन्धी[३]। तत्र प्रथमो यथा यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरः(४) संश्च विवादास्पदीभूतः शब्दादिरिति। अत्र हि शब्दादिः पक्षस्तस्य क्षणिकत्वं साध्यं सत्त्वं हेतुः। न चास्य हेतोः क्षणिकत्वेन सह व्याप्तौ प्रमाणमस्ति। इदानीमुपाधिसहितो व्याप्यत्वासिद्धः(५)प्रदर्श्यते। तद्यथा स श्यामो मैत्रीतनयत्वात् परिदृश्यमानमैत्रीतनयस्तोमवदिति। अत्र हि मैत्रीतनयत्वेन श्यामत्वं साध्यते। न च मैत्रीतनयत्वं श्यामत्वे प्रयोजकं किं तु शाकाद्यन्न(६)परिणाम एवात्र प्रयोजकः। प्रयोजकश्चोपाधिरुच्यते। अतो मैत्रीतनयत्वेन श्यामत्वेन सम्बन्धे(७) शाकाद्यन्न(८)परि-

(१) व्यत्ययेन-पा० २। ३। ४ पु०।
(२) विशेष्यासमर्थत्वम्-पा० ४ पु०।
(३) सोपाधिः साध्यासमर्थः-पा० ४ पु०।
(४) यथा घटः-पा० ४ पु०। यथा मेघः-पा० २ पु०।
(५) यो व्याप्यत्वासिद्धः स च-पा० ३। ४ पु०।
(६) शाकाद्याहार-पा० ४ पु०।
(७) मैत्रीतनयत्वस्य श्यामत्वसम्बन्धे-पा० ४ पु०।
(८) शाकाद्याहार-पा० ३। ४ पु०।

णाम एवोपाधिः। यथा वा अग्नेर्धूमसम्बन्ध आर्द्रेन्धनसंयोगः। अत एवोपाधिसम्बन्धाद्[१] व्याप्तिर्नास्तीति व्याप्यत्वासिद्धोऽयं मैत्रीतनयत्वादिर्हेतुः। तथा परोऽपि(२) व्याप्यत्वासिद्धः। यथा क्रत्वन्तर्वर्तिनी(३) हिंसा अधर्मसाधनं(४) हिंसात्वात् क्रतुबाह्यहिंसावदिति। न च हिंसात्वमधर्मे प्रयोजकं(५) किं तु निषिद्धत्वमुपाधिरिति पूर्ववदुपाधिसद्भावाद् व्याप्यत्वासिद्धोऽयं हिंसात्वं हेतुः। ननु साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापको यः स उपाधिरित्युपाधिलक्षणम्। तच्च निषिद्धत्वे नास्ति। तत् कथं निषिद्धत्वमुपाधिरिति। मैवम्। निषिद्धत्वेऽप्युपाधिलक्षणस्य विद्यमानत्वात्। तथाहि साध्यस्य अधर्मजनकत्वस्य व्यापकं निषिद्धत्वम्। यत्रयत्राधर्मसाधनत्वं तत्रतत्रावश्यं निषिद्धत्वमिति निषिद्धत्वस्य(६) विद्यमानत्वात्। न च यत्रयत्र हिंसात्वं तत्रतत्रावश्यं निषिद्धत्वं क्रत्वङ्गहिंसायां व्यभिचारात्। अस्ति हि क्रत्वङ्गहिंसायां हिंसात्वं न चात्र निषिद्धत्वमिति(७)। तदेवं त्रिविधोऽसिद्धो दर्शितः।

---

(१) अतोऽस्वाभाविकसम्बन्धात्–पा० ४ पु०। अतः सोपाधिकसम्बन्धात्–पा० ३ पु०।

(२) अथापरोऽपि–पा० ४ पु०।

(३) क्रत्वन्तःपातिनी–पा० ४ पु०।

(४) अधर्मजनिका–पा० ३।४ पु०।

(५) अत्रापि हिंसात्वं नाधर्मे प्रयोजकं–पा० ३।४ पु०।

(६) तत्रतत्र निषिद्धत्वस्य-पा० ३।४ पु०।

(७) अत्र हि क्रत्वङ्गहिंसाया अन्यत्र निषिद्धत्वमिति-पा० ४ पु०।

सम्प्रति विरुद्धः कथ्यते । साध्यविपर्ययव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः । यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति । अत्र हि नित्यत्वं साध्यं कृतकत्वं हेतुः । तद्विपर्ययेण चानित्यत्वेन कृतकत्वं व्याप्तं यतो यद्यत् कृतकं तत्तत् खल्वनित्यमेव । अतः साध्यविपर्यय(१)व्याप्तत्वात् कृतकत्वं हेतुर्विरुद्धः ।

साध्यसंशयहेतुरनैकान्तिकः सव्यभिचार इति चोच्यते । स द्विविधः । साधारणानैकान्तिकोऽसाधारणानैकान्तिकश्चेति । तत्र प्रथमः पक्षसपक्षविपक्षवृत्तिः(२) । यथा शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादिति । अत्र प्रमेयत्वं हेतुः पक्षे शब्दे सपक्षे(३) नित्ये व्योमादौ विपक्षे चानित्ये घटादौ विद्यते सर्वस्यैव प्रमेयत्वात् तस्मात् । प्रमेयत्वं हेतुः साधारणानैकान्तिकः । असाधारणानैकान्तिकश्च स एव यः सपक्षविपक्षाभ्यां व्यावृत्तः पक्ष एव वर्तते । यथा भूर्नित्या गन्धवत्वादिति । अत्र हि गन्धवत्त्वं हेतुः । स च सपक्षान्नित्याद्व्योमादेर्विपक्षाच्चानित्याज्जलादेर्व्यावृत्तो गन्धव-

---

अनैकान्तिकं निरूपयति । संशयहेतुरिति । भाष्योक्तं लक्षणान्तरमाह सव्यभिचार इति । विभागं दर्शयति । स द्विविध इति पक्षसपक्षेति । सपक्षविपक्षवृत्तितया साधारणानैकान्तिकः साध्यसन्देहमुत्पादयतीत्यर्थः । असाधारणानैकान्तिकश्चेत्यादि । असाधारणोऽपि सकलसपक्षविपक्षव्यावृत्ततया साध्यसन्देहजनक इत्यर्थः । तदुक्तम् । साध्यनिश्चयविरोधिसंशयकोट्युपस्था-

---

(१) साध्यविरुद्ध–पा० १ पु० ।

(२) प्रथमः सपक्षविपक्षवृत्तिः-पा० ४ पु० ।

(३) प्रमेयत्वं हेतुः सपक्षे=पा० ४ पु० ।

द्रव्यस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वादिति । व्यभिचारस्तु लक्ष्यते । सम्भवत्सपक्षविपक्षस्य हेतोः सपक्षवृत्तित्वे सति विपक्षाद्व्यावृत्तिरेव नियमो गमकत्वात् । तस्य च साध्यविपरीतव्याप्तस्य[१] तन्नियमाभावो व्यभिचारः । स च द्वेधा सम्भवति[२] सपक्षविपक्षयोर्वृत्तौ ताभ्यां व्यावृत्तौ च ।

यस्य प्रतिपक्षभूतं हेत्वन्तरं विद्यते स प्रकरणसमः । स एव सत्प्रतिपक्ष इति चोच्यते । तद्यथा शब्दोऽनित्यो नित्यधर्मानुपलब्धेः । (शब्दो नित्योऽनित्यधर्मानुपलब्धेरिति ।) (३) अत्र हि साध्यविपरीतसाधकं(४) समानबलमनुमानान्तरं प्रतिपक्ष इत्युच्यते । यः पुनरतुल्यबलो न स प्रतिपक्षः । तथाहि विपरीतसाधकानुमानं त्रिविधं

पक्षतावच्छेदकरूपवाननैकान्तिक इति । स च द्वेधा सम्भवतीत्यादि । यद्यप्यसाधारणस्य साध्याभाववद्गामित्वलक्षणो व्यभिचारो नास्ति तथापि नियमाभावरूपो व्यभिचारोऽस्तीति द्विविधस्यापि सव्यभिचारत्वमुपपद्यत इति भावः ।

प्रकरणसमं लक्षयति । यस्य प्रतिपक्षभूतमिति । परमाणुसाधकानुमानमिति । द्व्यणुकं स्वल्पपरिमाणसमवायिकारणारब्धं कार्यद्रव्यत्वाद् घटवदित्यनुमानं परमाणुसाधकानुमानं ज्ञेयम् ।

---

(१) साध्यव्याप्तविपरीतस्येति सम्भाव्यते ।

(२) स च द्वेधा सम्भवी असम्भवी च—पा० ४ पु० ।

(३) ( ) एतन्मध्यस्थो नास्ति ३ । ४ पु० ।

(४) अत्र च विपरीतार्थसाधकं—पा० ३ । ४ पु० ।

१८

भवति । उपजीव्यमुपजीवकमनुभयं चेति । तत्राद्यं बाधकं बलवत्त्वात् । यथा अनित्यः परमाणुर्मूर्त्तत्वाद्(१) घटवदित्यस्य (परमाणुसाधकानुमानं नित्यत्वं साधयदपि न प्रतिपक्षः किं तु बाधकमेवोपजीव्यत्वात् तच्च धर्मिग्राहकत्वात्)[२] न हि प्रमाणेनागृह्यमाणे धर्मिणि[३] परमाणावनित्यत्वानुमानमिदं प्रभवति आश्रयासिद्धेः । अतोऽनेनानुमानेन परमाणुग्राहकस्य प्रामाण्यमभ्यनुज्ञातमन्यथा अस्योदयासम्भवात् । तस्मादुपजीव्यं बाधकमेव । उपजीवकं तु दुर्बलत्वाद्बाध्यम् । यथेदमेवानित्यत्वानुमानम् । तृतीयं तु सत्प्रतिपक्षं समबलत्वात्[४] ।

यस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणेन[५] पक्षे साध्याभावः परिच्छिन्नः स कालात्ययापदिष्टः स एव बाधितविषय इत्युच्यते ।

कालात्ययापदिष्टं लक्षयति । यस्य बलवदित्यादि । प्रत्यक्षानुमाननिरूपणे व्याख्यात इत्यत्र न व्याख्यायते । विषयाभ्यासार्थं तस्योदाहरणान्तरं दर्शयति । तथेत्यादिना । प्रत्यभिज्ञास्वरूपं दर्शयति । स एवायं घटो यो मयेति । अत्र प्रत्यभिज्ञायां संस्कारोऽपि कारणम् । सन्निकर्षस्त्वतीतसमयसम्बन्धात्मकतत्तांशे संयुक्तविशेषणता । न च विशेषणता यदि सत्तैव तदा सन्निकर्षस्यासत्त्वमेव पर्यवसितमिति वाच्यम् । तादृशस्यास्त-

---

(१) स्पर्शवत्त्वात्–पा० ३ । ४ पु० ।

(२) ( ) एतन्मध्ये । धर्मिग्राहकं प्रमाणमाद्यं बलवत् । तच्च पक्षसाधकतयोपजीव्यम् । इति पाठः १ पु० ।

(३) अगृहीते स्वधर्मिणि–पा० ४ पु० ।

(४) तुल्यबलत्वात्–पा० ३ । ४ पु० ।

(५) बलवत्प्रमाणेनेति टीकासम्मतः पाठः ।

यथाग्निरनुष्णः कृतकत्वाज्जलवत् । अत्र कृतकत्वं हेतुः । तस्य च यत् साध्यमनुष्णत्वं तस्याभावः प्रत्यक्षेणैव परिच्छिन्नः त्वगिन्द्रियेणाग्नेरुष्णत्वपरिच्छेदात्(१) । तथा परोऽपि कालात्ययापदिष्टः । यथा घटस्य क्षणिकत्वे साध्ये प्रागुक्तं सत्त्वं हेतुः । तस्यापि च यत् साध्यं क्षणिकत्वं तस्याभावोऽक्षणिकत्वं प्रत्यभिज्ञानकर्दिलक्षणेन प्रत्यक्षेण(२) परिच्छिन्नम् । स एवायं घटो यो मया पूर्वमुपलब्ध इति प्रत्यभिज्ञया पूर्वानुभव(३) जनितसंस्कारसहकृतेन्द्रियप्रभवया पूर्वापरकालाकलनया घटस्य स्थायित्वपरिच्छेदादिति । एते चासिद्धादयः पञ्च हेत्वाभासा यथाकथञ्चित् पक्षधर्मत्वाद्यन्यतमरूपहीनत्वादहेतवः स्वसाध्यं न साधयन्तीति ।

येऽपि लक्षणस्य केवलव्यतिरेकिहेतोस्त्रयो दोषा अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवास्ते ऽप्यत्रैवान्तर्भवन्ति न तु ते पञ्चभ्योऽधिकाः । तथाहि अतिव्याप्तिरव्याप्यत्वासिद्धिः विपक्षभावाद्व्यावृत्तत्वात्(४) सोपाधिकत्वाच्च । यथा

मायाः सन्निकर्षो विशेषणता वा च विशेष्यीभूतघटादिसम्बन्धात्मिकेन्द्रियव्यापारः । पाश्चात्यास्तु स्मृतिरेव प्रत्यभिज्ञाहेतुः संस्कारस्तु तत्रान्यथासिद्ध इत्याहुः । उपसंहरति । एत इति ।

ननु लक्षणस्यापि केवलव्यतिरेकितया तत्रातिव्याप्त्यादयो हेत्वाभासान्तराणि भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह । ये ऽपीति ।

---

(१) उष्णत्वोपलम्भात्—पा० ३ पु० ।

(२) प्रत्यभिज्ञालक्षणप्रत्यक्षेणैव—पा० २ । ३ पु० । प्रत्यभिज्ञानात्मकेन प्रत्यक्षेण—पा० ४ पु० ।

(३) पूर्वस्यानुभव—पा० ३ । ४ पु० ।

(४) विपक्षसामान्यव्यावृत्त्यभावात्—पा० ४ पु० ।

घटवच्छब्दोऽनित्यः स्यात् तर्हि तेनैव हेतुना तद्वदेव शब्दः सावयवोऽपि स्यात्। अपकर्षसमा तु दृष्टान्तगतेन धर्मेणाव्याप्तेनाव्यापकस्य धर्माभावस्यापादनम्। यथा पूर्वस्मिन् प्रयोगे(१) कश्चिदेवमाह यदि कृतकत्वेन हेतुना घटवच्छब्दोऽनित्यः स्यात् तेनैव हेतुना घटवदेव हि शब्दः श्रावणोऽपि न स्यात्। न हि घटः श्रावण इति॥

चेत्। न। अत्र विशेषणांशस्य शक्त्या परतन्त्रोपस्थितत्वात् तदन्वयो न भवतीति स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणा। गौर्नित्य इत्यत्र तु विशेष्यांशस्य शक्त्यैव स्वतन्त्रोपस्थितिरित्युक्तं प्राक्। एवं च साकाङ्क्षत्वनिराकाङ्क्षत्वे एवान्वयानन्वययोः प्रयोजके न तु पदार्थस्वतदेकदेशत्वे इति। एषा च जहल्लक्षणा। अजहल्लक्षणा त्वपरा। यथा छत्रिणो गच्छन्तीत्यादौ। तदुक्तम्। शक्यशक्यसाधारणमेकधर्ममादाय शक्याशक्यपरित्यागेन यत्रोपस्थितिः सा अजहत्स्वार्थेति। तादृशैकधर्मश्चैकसार्थगन्तृत्वादिरूपो बोध्यः। वेदान्तिनस्तु तत्त्वमसीत्यादौ जहदजहत्स्वार्थामपि लक्षणां मन्यन्त इत्यन्यत्र विस्तरः॥

क्रमप्राप्तां जातिं लक्षयति। असदिति। दूषणासमर्थमुत्तरं जातिरित्यर्थः। स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरित्यन्ये। सा चोत्कर्षसमादिभेदेनेति। आदिशब्दात् साधर्म्यसमावैधर्म्यसमाद्या द्वाविंशतिसङ्ख्याका अन्या अपि ग्राह्याः। तथा च सूत्रम्। साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः(२) इति। तत्राव्याप्तेनेति। कृत-

---

(१) पूर्वस्मिन्नेवानुमाने-प० ३। ४ पं०।

(२) न्यायसूत्रम्। अ० ५ आ० १ सू० १।

पराजयहेतुर्निग्रहस्थानम् । तच्च न्यूनाधिकापसिद्धान्तार्थान्तराप्रतिभामतानुज्ञाविरोधादिभेदाद्बहुविधमपि विस्तरभयान्नेह कृत्स्नमुच्यते । यद्विवक्षितार्थे किञ्चिदूनं तन्न्यूनम् । विवक्षितात् किञ्चिदधिकमधिकम् । सिद्धान्तादपध्वंसो(१)ऽपसिद्धान्तः । प्रकृतेनानभिसम्बन्धार्थं वचनमर्थान्तरम् । उत्तरापरिस्फूर्तिरप्रतिभा । पराभिमतस्यार्थस्य स्वप्रतिकूलस्य स्वयमेवाभ्यनुज्ञानं स्वीकारो मतानुज्ञा । इष्टार्थभङ्गो विरोधः । इहात्यन्तमुपयुक्तानां

त्वं यथा अनित्यत्वेन व्याप्तं तथा न सावयवत्वेनापि किंतु क्वचिद् घटादौ सावयवत्वेन सहचरितमिति कृत्वा तद्बलेन पक्षेऽसिद्धतामस्य सावयवत्वस्याप्यापादयन्नुत्कर्षसमेत्यर्थः ॥

कथासमाप्तेर्निमित्तभूतं निग्रहस्थानं लक्षयति । पराजयहेतुरिति । तच्च न्यूनाधिकेत्यादि । अत्रादिशब्दात् प्रतिज्ञाहान्यादिकं ग्राह्यम् । तथा च सूत्रम् । प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्न्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च यथोक्ता निग्रहस्थानानीति(२) । नन्वत्र छलादेः स्वरूपभेदानां सामान्यलक्षणादीनामनिरूपणं दोषाय भविष्यतीत्याशङ्क्याह । इहात्यन्तमिति । यद्यपि कथायां स्ववाक्येषु

---

(१) अपभ्रंशो—पा० ४ पु० ।

(२) न्यायसूत्रम् । अ० ५ आ० २ सू० १ । तत्र सूत्रपाठे यथोक्ता इति नास्ति ।

स्वरूपभेदेन भूयोभूयः प्रतिपादनम् । यदनतिप्रयोजनं तदलक्षणमदोषाय । एतावतैव बालव्युत्पत्तिसिद्धेः ॥

॥ इति श्रीकेशवमिश्रविरचिता तर्कभाषा समाप्ता ॥

शिवम् ।

ते परिवर्ज्याः परवाक्येषु चोद्भाव्या इत्युपयुक्ता एव तथापि तद्विवृद्धिर्ग्रन्थान्तराद्भविष्यतीति भावः । एतावतैवेति । छलादेः सामान्यनिरूपणेनैव बालव्युत्पादनसिद्धेरित्यर्थः ॥

एवं न्यायप्रदीपाख्या टीका श्रीविश्वकर्मणा ।
निर्माय विश्वनाथस्य पादपद्मे समर्पिता ॥ १ ॥
ग्रन्थो न्यायप्रदीपाख्यो निर्मितो विश्वकर्मणा ।
निर्माय खलु सङ्ख्याते बाणाक्षिरामभूमिभिः ॥ २ ॥

समाप्तमिदम् ।